

ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ: ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю

11-12 грудня 2024 року

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
Одеська національна наукова бібліотека

**ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ
ТА КУЛЬТУРИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ,
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ**

**Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної
конференції
з міжнародною участю**

Одеса, 11–12 грудня 2024 року

Одеса
2025

УДК 719:[09+008]](06)

П 15

Упорядник Г. М. Шпак

Відповідальна за випуск Л. В. Арюпіна

Редактори: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович

П 15 **Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація** : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з між-нар. участю, Одеса, 11–12 груд. 2024 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Г. М. Шпак ; відп. за вип. Л. В. Арюпіна ; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. – Одеса, 2025. – 264 с. – Укр., англ.

ISBN

Учасники конференції – провідні книгознавці, науковці-музейники, архівісти України та ближнього зарубіжжя – обговорюють пріоритетні напрями діяльності, що стосуються пам'яток писемності та культури, обмінюються досвідом роботи, наголошуючи на важливій ролі інституцій пам'яті у визначенні системи цінностей суспільства, формуванні національної ідентичності, історичної свідомості, пропонують результати власних досліджень, відкривають нові факти у біографіях і знаних, і незаслужено забутих діячів української історії та культури.

Для провідних фахівців бібліотек, архівів, музеїв, наукових установ, реставраційних центрів України та зарубіжжя, книгознавців, культурологів.

УДК 719:[09+008]](06)

*Відповідальність за зміст матеріалів,
достовірність фактів, дат, цитування несуть автори.
Англomовні тексти подано в авторській редакції.*

ISBN

© Одеська національна наукова бібліотека, 2025

© Автори статей, 2025

© І.М. Свістунова, дизайн обкладинки, 2025

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКА	9
ВІТАЛЬНІ СЛОВА	10
Сергій СИДОРОВ, <i>начальник відділу бібліотечної справи Управління видавничої справи та бібліотечної діяльності Міністерства культури та стратегічних комунікацій України</i>	11
Ірина БІРЮКОВА, <i>генеральний директор Одеської національної наукової бібліотеки, заслужений працівник культури України</i>	14
Галина КОВАЛЬЧУК, <i>директор Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, доктор історичних наук, професор</i>	16
Василь СПРІНСЯН, <i>завідувач кафедри інформаційної діяльності та медіакомунікацій Національного університету «Одеська політехніка», кандидат мистецтвознавства, доцент, заслужений працівник освіти України, голова Національної спілки документознавців України</i>	17
ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ	19
Олексій ОНИЩЕНКО, Ганна ІНДИЧЕНКО <i>Наукові архівні комплекси як інституції збереження національної пам'яті про українську науку</i>	21
Галина КОВАЛЬЧУК <i>Бібліотеки як книжкові пам'ятки та форми їх популяризації</i>	27
Ігор ЛОСІЄВСЬКИЙ <i>Експертиза документних пам'яток у бібліотечній, архівній і музейній справі України: спільні риси та специфіка, актуальні питання</i>	32

Наталія БОНДАР
Первістки українського книговидання – «Апостол»
та «Буквар» (1574) львівської друкарні Івана Федоровича
в контексті відзначення 450-ліття їх друку40

Vasili IVELASHVILI (Василь ІВЕЛАШВІЛІ)
The National library of Georgial's role in preserving literary
heritage: the museum of books=Роль Національної бібліотеки
Грузії у збереженні літературної спадщини: музей книги.....46

СЕКЦІЯ І
УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ:
ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ48

Alina KONDRATIUK (Аліна КОНДРАТЮК)
A graphic enigma: on the issue of attribution of the so-called emblem
of Patriarch Sylvester from a unique edition of the arabic akathist
of 1747=Графічна загадка: до питання атрибуції так званої
емблеми Патріарха Сильвестра з унікального видання
арабського акафісту 1747 р.....49

Ірина ДРУЖКОВА
Захист і збереження рукописних пам'яток
під час конфліктів. Сучасні виклики58

Олена ЮСОВА
Євангеліє Калнишевського – безцінний шедевр
українського золотарства XVIII ст.63

Тамара КУЦАЄВА
Пам'ятки спільної (друкованої) спадщини:
стародрук «Biblia Hebraica <...>» (1619) із колекції
Національного музею історії України.....68

Вікторія КОРИТНЯНСЬКА, Алла МАЦКЕВИЧ
Забрудненість графічних творів.
З досвіду дослідження та реставрації графічних творів
в Одеській філії Національного науково-дослідного
реставраційного центру України.....74

Олена ВОЩЕНКО
Специфіка визначення україніки серед книжкових пам'яток
середини XIX – XX ст. На матеріалі історичної колекції
«Реабілітована література» НБУ ім. В. І. Вернадського81

Марія ДОВГАЛЬ	
Акт поділу власності родини Язловецьких 1641 р. в контексті дослідження замку в с. Язловець.....	87
Юлія ПЕТРОВА, Аліна КОНДРАТЮК	
Міжнародний академічний проєкт TYPARABIC як інструмент промоції арабо-християнської культурної спадщини	93
Віктор КУЧЕРУК	
Популяризація інформації про українську Першокнигу засобами музейної педагогіки (із досвіду роботи Історико-краєзнавчого музею Ізяславської громади)	97
Катерина КУЧМАЙ	
Гравюрні зображення «Мінеї загальної» Києво-Печерської лаври 1680 р.: релігійно-мистецький вимір	101
СЕКЦІЯ 2	
ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ У ВИВЧЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ	
Лідія ПОПЕРЕЧНА	
Софія Русова в українському книжковому русі та бібліотечному будівництві першої чверті XX ст.	107
Володимир ГАЛЬЧИНСЬКИЙ	
Біографічні дані та творчий доробок видатного українського бібліографа, книгознавця і бібліотекознавця Лева Биковського	113
Оксана ВЕРБІЦЬКА	
Контакти українського шевченкознавця, члена-кореспондента Є. П. Кирилюка з діячами американської діаспори П. І. Кравчуком і М. М. Тарновським (за епістолярними джерелами)	117
Костянтин ТКАЧУК	
На спогад про Карла Болсуновського: екслібрис Білоцерківського краєзнавчого музею 1920-х як об'єкт краєзнавчих студій	122
Світлана ДЖОГОЛИК	
Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. Франка – на вшанування 100-літнього ювілею професора Володимира Полека	128

Ростислав КАМЕРИСТИЙ-БРАЙТЕНБЮХЕР	
Стан і перспективи вивчення спадщини	
та біографії Веніаміна Кордта.....	132

СЕКЦІЯ 3

КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ ТА АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ У ФОНДАХ	
ІНСТИТУЦІЙ ПАМ'ЯТІ: ФОРМУВАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ,	
СУЧАСНИЙ СТАН	136

Тетяна АНТОНЮК	
Навчальна книга у фондах НБУ імені В. І. Вернадського	
як вагомий здобуток національної освіти	
української діаспори	137

Ольга БУДЕЦЬКА	
Біля витоків формування міжнародного права:	
пам'ятки Харківської юридичної науки XIX ст.	142

Світлана ПЛЮТА	
Цінні примірники праць О. М. Лазаревського із фонду	
Національної історичної бібліотеки.....	147

Оксана НЕПОЧАТОВА, Надія БОРИСЕНКО	
Колекція видань єврейськими мовами у фондi	
ХДНБ імені В. Г. Короленка: історія та сучасний стан	152

Ольга САК	
Стародруки іноземного походження з питань медицини у фондi	
відділу рідкісних видань і рукописів ОННБ:	
стан і перспективи дослідження	157

Олена УВАРОВА	
Фонд «Одеські вищі жіночі медичні курси»	
Державного архіву Одеської області	
(краєзнавчий та історичний потенціал)	166

Ірина ДОВГАНЮК	
Книжкові колекції у фондах Одеської обласної універсальної	
наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського	169

Людмила ГУТНИК	
Зібрання українських тиражних кіноплакатів 1923–1994 рр.	
у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.	

Формування, зберігання, інтеграція в сучасний науковий і соціокультурний простір.....	174
---	-----

Світлана ЯРЕМЕНКО

Книга І. Ф. Павловського «Нѣмецкія колоніи въ Полтавской губерніи въ XIX ст. (1808–1867). По архивным даннымъ» у фондах ДІКЗ «Поле Полтавської битви».....	180
--	-----

Володимир ПАШУК

Перша Просвітянська читанка (1871).....	185
---	-----

Людмила КРАСИЛЬНІКОВА

Рідкісні видання Наукового товариства імені Шевченка у фонді Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки	191
---	-----

Лариса ГЖИК

Західноєвропейський екслібрис у колекції Одеської національної наукової бібліотеки	195
--	-----

СЕКЦІЯ 4

ЦИФРОВІ ПРОЄКТИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ

ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ,

ДОСТУПУ ТА ПРОМОЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ

СПАДЩИНИ	205
-----------------------	-----

Людмила ДІДУХ, Володимир МІХАЛКО, Євгенія ЧОРНОМОРЕЦЬ

Основні можливості хмарної платформи «AMAZON WEB SERVICES» для зберігання цифрових копій документів Національного архівного фонду	206
---	-----

Олена КУРГАНОВА

Барокова поезія в українських стародруках: нова база даних Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	212
---	-----

Наталія ПЕТРОВА

Цифрові колекції пам'яток історії та культури як складова цифрової історії	217
--	-----

Тетяна АВЕР'ЯНОВА, Марія ПОПОВА

Цифрові проєкти Одеської національної наукової бібліотеки: міжнародний аспект промоції документальної спадщини	222
--	-----

Крістіна БІНКІВСЬКА	
Цифрові ініціативи Національної бібліотеки України	
імені В. І. Вернадського в умовах сучасних викликів	230

СЕКЦІЯ 5

КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР	
ТА СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ	234

Наталія ДМИТРИЄВА	
Тема війни (2022–2024) у виданнях із фондів Національної	
бібліотеки України імені В. І. Вернадського	235

Олег ДЬОМІН	
Одеська міська публічна бібліотека в 1913–1914 роках.	
За архівними матеріалами Одеської національної	
наукової бібліотеки	239

Анастасія ЛЕВЧЕНКО, Валерій ЛЕВЧЕНКО	
Одеський художній музей в умовах	
німецько-румунської окупації	245

Наталія СОЛОНСЬКА, Галина БОРИСОВИЧ	
Історико-пресознавчі дослідження	
в журналі «Сучасність» (Мюнхен, 1961–1990).....	250

Тетяна ПОДКУПКО	
Кулінарні традиції козацтва як нематеріальна	
культурна спадщина.....	255

Сергій ЖИЛЯКОВ	
Друкарський верстат Йоганна Гутенберга –	
інноваційний прорив XV ст. у галузі книговидавництва.....	259

ПІДСУМКИ	
Всеукраїнської науково-практичної конференції	
з міжнародною участю «Пам'ятки писемності та культури:	
вивчення, збереження, популяризація»	
Одеса, 11–12 грудня 2024 року	262

Від упорядника

– Започаткований у 2012 році локальний семінар для бібліотек Півдня України, організований фахівцями ОННБ, сьогодні перетворився на потужну щорічну всеукраїнську науково-практичну конференцію з міжнародною участю, – констатувала у своєму привітанні до учасників зібрання генеральний директор Одеської національної наукової бібліотеки Ірина Бірюкова.

Конференція «Пам'ятки писемності та культури: збереження, вивчення, популяризація» вже три роки поспіль підбиває підсумки року: що визначного зробила професійна спільнота за минулий рік, які проблеми долає, у чому вбачає свої перспективи. Цього року до конференції долучилося 115 осіб, оприлюднили результати власних досліджень 53 доповідачі (43 доповіді). Поряд з метрами українського книгознавства і документознавства виступали й «неофіти», які роблять перші кроки в науці.

Щоразу порядок денний конференції відповідав реальним викликам часу. На жаль, три останні роки – це роки російсько-української війни. У 2022-му інституції пам'яті під жорстокими ракетними обстрілами вчилися якісно пакувати книжки, готувати фонди до зберігання у безпечних місцях; швидко засвоювали потрібні навички: пристосовуватися до повітряних тривог, працювати взимку в холодних приміщеннях, за відсутності інтернету чи електрики та ін. Розуміючи потребу прискореного оцифрування фондів, докладали максимум зусиль, щоб придбати потрібні сканери, потужні комп'ютери та інше обладнання; опановували сучасні ІТ-технології, підключалися до національних і міжнародних цифрових баз даних, хмарних сховищ. 2023 – це рік, коли українські бібліотеки, архіви та музеї «семи-мильними кроками» оцифровували фонди, починаючи з найцінніших. Оскільки обслуговування відвідувачів у воєнний час певною мірою зменшилося, фахівці профільних закладів зосередилися на науковій роботі. На конференціях 2023 і 2024 років професійна спільнота знайомилася з численними колекціями, розпорошеними раніше, з призабутими іменами видатних українців, з пам'ятками культури, досі не доступними світовій спільноті. Результати цих досліджень дали поштовх до укладання численних каталогів і покажчиків, наукових публікацій.

Оприлюднені у цьому збірнику тексти доповідей знайомлять читачів з новими дослідженнями у сфері бібліотекознавства, архівознавства, музеєзнавства. Наразі це широке поле діяльності, яке чекає на своїх дослідників.

**ВІТАЛЬНІ
СЛОВА**

Сергій СИДОРОВ,

начальник відділу бібліотечної справи Управління
видавничої справи та бібліотечної діяльності
Міністерства культури та стратегічних комунікацій
України

Шановні колеги!

Від імені Міністерства культури та стратегічних комунікацій України дозвольте привітати вас із відкриттям щорічної конференції, яка з 2022 року вже стала важливою традицією у справі вивчення, збереження та популяризації нашої культурної спадщини. Попри складні умови роботи у воєнний час команда Одеської національної наукової бібліотеки та дієві партнери-співорганізатори конференції вкотре підтверджують фахову стійкість і згуртованість.

Такі зустрічі є важливими, адже без обговорення пріоритетних напрямів роботи та висвітлення успішних практик, без обміну фаховим досвідом у царині книгознавства, архівознавства і музеєзнавства неможливий рух уперед у справі вивчення, збереження, захисту, популяризації культурної й історичної спадщини людства.

Сьогодні Україна долає наймасштабніші виклики, спричинені російсько-українською війною, зокрема й у сфері культури: окупанти намагаються не лише знищити наші матеріальні цінності, а й стерти нашу національну пам'ять. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України продовжує фіксувати пошкодження об'єктів культурної інфраструктури в країні внаслідок повномасштабної російської агресії. Так, станом на 25 листопада 2024 року збитків зазнали 2130 об'єктів культурної інфраструктури (у т. ч. 759 бібліотек)¹.

Через російську агресію Україна постійно зазнає втрат, а культурні цінності опиняються під загрозою знищення. Під час повномасштабної війни на тимчасово окупованих територіях України мародери розграбували музеї, викрали безліч цінних експонатів. Із музеїв Херсона, Мелітополя, Маріуполя та інших міст вивезено тисячі унікальних предметів. Серед них стародавні артефакти, картини відомих українських художників і предмети побуту різних іс-

¹ <https://mcsc.gov.ua/news/2130-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhench-y-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/>

торичних епох. Багато пам'яток історії знищено через обстріли. Це значні втрати для української та світової культури¹.

Однак, як свідчить історія, українська культура завжди знаходила сили вистояти та відродитися. І саме завдяки вашій відданості ми можемо не тільки зберігати спадщину, але й відкривати її сторінки для всього світу.

Команда Міністерства культури та стратегічних комунікацій України на чолі з Міністром Миколою Точицьким активно працює над стратегією розвитку культури, не оминаючи увагою нагальні потреби захисту наших пам'яток культури у буремні часи війни, реалізуючи державну культурну політику, яка ґрунтується на збереженні національної ідентичності та інтеграції в європейський культурний простір.

Ми вдячні за підтримку Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, нашим зарубіжним партнерам, громадським активістам в Україні та за кордоном, які сприяють досягненню цих цілей.

28 листопада 2024 року Президент України Володимир Зеленський підписав закон про Державний бюджет України на 2025 рік. Пріоритетом кошторису залишається захист України, проте важливими, навіть в умовах війни, залишаються і культура та стратегічні комунікації. На ці сфери у 2025 році виділено 11,3 мільярда гривень, із яких 10,5 мільярда – із загального фонду державного бюджету. Загалом фінансування сфери культури та державних медіа збільшилося на 7%².

Перший заступник Міністра культури та стратегічних комунікацій України Галина Григоренко зазначила:

«Наразі Міністерство працює над стратегією розвитку культури, у рамках якої визначено кілька пріоритетів.

По-перше, це визнання культури як складової національної безпеки країни.

Другим пріоритетом є збереження культурної спадщини через чітко визначені протоколи та запобігання незаконному вивезенню цінностей за кордон. Справедливе завершення війни також включає повернення викрадених предметів, зокрема з музей-

¹ <https://mcsc.gov.ua/news/evakuacziya-kulturnoyi-spadshhyny-kulturni-czinnosti-z-55-muзейiv-i-biblioteky-ukrayiny-vryatovano-vid-vijny/>

² <https://mcsc.gov.ua/news/byudzhethet-2025-kultura-ta-strategichni-komunikacziyi-vazhlyvidlya-derzhavy-v-umovah-vijny/>

них колекцій, до України. Для цього ми залучатимемо іноземних партнерів.

Ще один важливий аспект – національна згуртованість. Заклади культури мають стати майданчиками для обговорення та усвідомлення своєї ідентичності і своїх національних героїв.

Важливою є також стійкість культурного сегмента. А це означає зміцнення стійкості культурних інституцій та фахівців, які там працюють.

Ще одним важливим пріоритетом є посилення голосу української культури на міжнародній арені. Це безпосередньо пов'язано зі стратегічними комунікаціями, які допоможуть пояснити світові, хто ми, чим ми відрізняємося від росії та чому боремось за те, що є для нас важливим».

Безумовно, складовою досягнення цих завдань можуть бути і є бібліотеки країни.

Повертаючись до проблематики конференції, зауважу, що в наших бібліотеках, архівах, музеях є багато документів, які є цінним надбанням держави і мають статус історико-культурних фондів. Це фонди рукописних книг, стародруків, рідкісних і цінних видань XIX–XX ст., історичні бібліотечні зібрання та колекції. У своєму змістовному прояві вони необхідні, щоб розуміти сьогодинське місце нас, українців, у світовому вимірі, щоб визначити, якою нині є наша позиція у світовому співтоваристві. І, звичайно, побачити те майбутнє, якого всі ми прагнемо, – майбутнє освічене, майбутнє цивілізоване. Саме це і диктує наше високовідповідальне ставлення до фондів інституцій пам'яті як унікальної складової національного історико-культурного простору України й безцінного надбання культурної спадщини світу.

Завдяки конференціям, подібним до цієї, формується платформа для обміну досвідом, новими ідеями та розроблення стратегій, які дозволять нам ефективніше відповідати на виклики сьогодення. Я впевнений, що плідна дискусія під час конференції допоможе посилити нашу спільну місію – зберегти й передати наступним поколінням те, що становить основу нашої ідентичності.

Від імені Міністерства висловлюю вдячність організаторам і всім учасникам за вашу відданість і зусилля у вивченні й збереженні нашої культурної спадщини. Бажаю плідної роботи, цікавих відкриттів і натхнення для нових досягнень у галузі культури.

Ірина БІРЮКОВА,

генеральний директор

Одеської національної наукової бібліотеки,

заслужений працівник культури України

Добрий день, дорогі друзі!

Щиро вітаю всіх, хто сьогодні знайшов можливість приєднатися до нашої науково-практичної конференції. Особливу подяку висловлюю панові Сергію Сидорову за теплі слова привітання. Незважаючи на технічні негаразди (зараз ми працюємо без світла і з погіршеним зв'язком), Ви знайшли можливість долучитися, привітати нас.

Ми вдячні Міністерству культури та стратегічних комунікацій України за підтримку, а також усім нашим колегам, які долучилися до організації та проведення цієї конференції. Як представник команди організаторів конференції я також щиро вдячна колегам з України та з-за кордону, які запропонували актуальні теми для обговорення та підготували цікаві доповіді. Ці два дні обіцяють бути насиченими обміном досвідом, новими знаннями та ідеями, що так необхідні у нашій спільній справі. Це те, чого ми так прагнемо, і те, чим ми справді підтримуємо один одного.

Попри виклики війни, попри обстріли та втрати ми продовжуємо працювати над збереженням нашої культурної спадщини. Ми розуміємо значення роботи, яку виконуємо, важливість пам'яток культури й писемності, які зберігаються в бібліотеках, архівах і музеях України та за кордоном, цінність української культурної спадщини як складової світової скарбниці і говоримо про це на весь світ.

Ми дякуємо нашим зарубіжним колегам і партнерам, які підтримують інституції національної пам'яті у питаннях збереження культурної спадщини. Маю на увазі міжнародні донорські організації «Aliph Foundation», Фонд принца Клауса, а також Українську бібліотечну асоціацію і багатьох інших партнерів, які залучають в Україну допомогу. Хочу відзначити важливість зусиль Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, яке на найвищих міждержавних рівнях привертає увагу до небезпек, які несе війна, до тих величезних втрат, яких зазнає українська культурна інфраструктура, українська культурна спадщина. І ми розуміємо, що в цій роботі поряд з нами і представники органів влади та місцевого самоврядування, і прекрасна фахова спільнота, і надійні партнери.

Окремо хочу відзначити наших партнерів із Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ваш внесок у сьогоднішню подію є неоціненним. Особливо дякую пані Галині Ковальчук – за її активну підтримку та надзвичайно потужний внесок в організацію конференції. Бібліотека ось зараз залишилася без світла та зв'язку, але все ж ми разом, ми спілкуємося, ми працюємо і спільно шукаємо нових і більш ефективних способів, як зберегти й удоступнити документальну спадщину України на міжнародному рівні.

Започаткований у 2012 році локальний семінар для бібліотек Півдня України, організований фахівцями ОННБ, сьогодні перетворився на потужну щорічну всеукраїнську науково-практичну конференцію з міжнародною участю, яка дозволяє нам побачити і почути знаних представників академічної науки, надихає на нові досягнення та дає можливість перейняти кращий досвід. Ми разом, ми боремося, і нам є що виборювати, так само як тим захисникам і захисницям, які боронять Україну. За нами теж певна ділянка спротиву агресивному ворогу. Ми на сторожі культурної спадщини, наших ментальних та інтелектуальних національних кордонів. У нас попереду все ще багато роботи, неосяжні перспективи для розвитку і прекрасна фахова спільнота, з якою ми рухаємося вперед. Разом, у співпраці, ми справді робимо більше.

Тож сьогодні щиро зичу всім нам натхнення, доброго настрою, доброго гумору попри все. Зустрічаймо всі негаразди з усмішкою, зустрічаймо всі негаразди з оптимізмом!

Слава Україні!

Галина КОВАЛЬЧУК,

директор Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
доктор історичних наук, професор

Дорогі, любі, вельмишановні колеги, колежанки, зберігачі найціннішого бібліотечного спадку нашої держави!

Від імені Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського дякую за честь бути співорганізатором цього поважного зібрання фахівців.

Сьогодні і завтра на конференції прозвучать виступи наших співробітників, але, безперечно, головна заслуга в організації цього заходу належить ініціативній і небайдужій Одеській національній науковій бібліотеці, яка вже втретє збирає нас у такому форматі. Це прекрасна нагода для всіх нас обмінятися досвідом, дізнатися, чим займаються колеги в такий напружений час.

Дякуємо організаторам і бажаємо продовжувати цю об'єднавчу місію, незважаючи на тривоги, обстріли, відключення електрики чи інтернету. Але дуже хочеться наступного року зустрітися з вами вже, нарешті, офлайн – обійнятися, поспілкуватися, подивитися виставки, відчувти присутність один одного поряд.

Рада передати конференції побажання плідної роботи від генерального директора Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Любові Андріївни Дубровіної, яка, на жаль, не змогла долучитися до нашого зібрання. Я гадаю, що і весь колектив нашої бібліотеки сьогодні також приєднується до цих слів, вітаючи всіх присутніх і бажаючи всім гарного дня і плідної роботи.

Дякую!

Василь СПРІНСЯН,

завідувач кафедри інформаційної діяльності
та медіакомунікацій Національного університету
«Одеська політехніка»,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
заслужений працівник освіти України,
голова Національної спілки документознавців України

Шановні колеги та гості конференції!

Щиро радий вітати вас на науково-практичній конференції «Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація». Цей захід є знаковою подією, що об'єднує фахівців, які присвятили свою працю збереженню та популяризації нашої культурної спадщини.

Особливу вдячність хочу висловити колективу Одеської національної наукової бібліотеки, який демонструє справжній професіоналізм і відданість справі. Від перших днів війни, попри всі виклики часу, колектив об'єднався та зміг забезпечити захист і бібліотеки, і її фондів. Бібліотека активно продовжує свою діяльність, втілюючи важливі національні програми. Ваш ентузіазм, наполегливість і потужна робота викликають щире повагу й захоплення.

Ваша діяльність є яскравим прикладом для нас як представників освітньої спільноти і для студентів. Ми прагнемо виховувати у молоді розуміння культурних цінностей, адже пам'ятки писемності та культури – це основа нашої ідентичності, духовний скарб нації. Ми завжди ставимо за приклад вашу бібліотеку та інші бібліотеки України, щоб студенти розуміли важливість професії бібліотекаря та її значення для суспільства. Співпраця наукових установ і бібліотек є надзвичайно плідною, це засвідчують численні заходи, що проводяться попри всі труднощі воєнного часу. Наші студенти навіть не завжди встигають відвідати всі заходи, бо їх по декілька на день. Це напружена, але надзвичайно важлива діяльність.

Особливої ваги сьогодні набуває цифровізація – це один із найбільших викликів, але й одна з найбільших потреб нашої держави. Ми маємо об'єднати зусилля, щоб зробити національні пам'ятки доступними для всіх і кожного. Війна показала, наскільки важливим є створення цифрових копій книжкового та архівного фондів. Це не лише спосіб їх зберегти, але й можливість зробити доступними для широкого кола користувачів. Збереження пам'яток писемнос-

ті й культури є так само важливим, як збереження родинних реліквій для кожного українця, адже це наша спільна історія. Це те, чим ми маємо пишатися і що повинні передати майбутнім поколінням.

Я мав нагоду спілкуватися з представниками інших бібліотек – регіональних, обласних, іноземних. Кожна область України має свої унікальні пам'ятки, і багато з них ще не оприлюднено для широкого загалу, тобто перед нами ще величезний обсяг роботи, який належить виконати.

Я вдячний кожному, хто працює над збереженням і захистом нашої культурної спадщини: бібліотекарям, музейникам, працівникам комунальних служб, які охороняють національні скарби навіть у найскладніших умовах. Особливо це стосується тих, хто захищає наші пам'ятки від руйнувань, спричинених рашистськими атаками. Ваш внесок є безцінним.

Бажаю всім учасникам конференції плідної роботи, цікавих доповідей і нових ідей. Нехай наша спільна справа стає дедалі успішнішою, а всі виклики, які постають перед нами, перетворюються на нові можливості для розвитку.

Дякую за увагу та бажаю наснаги у ваших подальших здобутках!

ПЛЕНАРНЕ
ЗАСІДАННЯ

Олексій ОНИЩЕНКО,

почесний генеральний директор
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
доктор філософських наук, академік
Національної академії наук України,

Ганна ІНДИЧЕНКО,

завідувач відділу історії академічної науки Інституту
архівознавства Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського, старший дослідник,
кандидат історичних наук.
Київ, Україна

**Наукові архівні комплекси як інституції
збереження національної пам'яті
про українську науку**

Для України нагальним питанням, яке диктується сучасними реаліями, є самоідентифікація української нації, ствердження її як повноправного члена європейських націй. У цьому контексті суспільство дедалі частіше звертається до архівних документів, що є правдивим джерелом минулого, найдостовірнішими викривачами фальсифікацій історичних фактів і подій. І в цьому контексті постає питання про місце, роль та цінність архівних комплексів як установ, що збирають, зберігають і вводять до суспільного обігу архівні документи, стаючи транслятором національної пам'яті про українську науку. Сучасний науковий архів – не лише зберігач і утримувач скарбів наукової архівної спадщини, а й активний популяризатор наукового знання [1, с. 9–25; 26–58; 185–202].

Архівна спадщина української науки є не лише безцінним джерелом знань, а й скарбницею історичної пам'яті про українську науку. Архівна наукова спадщина – важливий атрибут національної пам'яті з огляду на вражаючий документний спадок, яким володіє Україна, а це 760 млн бібліотечних одиниць, 80,34 млн архівних документів, 17,33 млн музейних предметів, а сукупно з фондами корпоративних, релігійних, приватних і діаспорних бібліотек, архівів

і музеїв, з електронними виданнями нараховує 1 млрд українських інформаційних одиниць [2, с. 65].

Архівний документ, який тією чи іншою мірою висвітлює розвиток наукового знання, концентрує у своєму змісті свідчення про процеси, що мали місце в минулому середовищі української науки: її розвиток, започаткування інноваційних наукових напрямів, створення нових академічних установ, винаходи, видатні персоналії тощо, уособлює пам'ять про українську науку, стаючи транслятором знань про неї.

В умовах російської агресії особливої актуальності набуває питання про створення інтегрованого архівно-бібліотечного продукту з історії науки в Україні. Держава й архіви мають спільне завдання – зберегти крізь призму історико-культурної спадщини зв'язок між минулим і сучасним, саме тому на передній план виходить стратегія комунікації архівів із широким колом користувачів, передусім, через документний архівний сервіс.

Цифровізація відкрила нові можливості не лише в накопиченні архівного ресурсу, але і в його ретрансляції у використанні соціумом. Перспективним вбачається створення у цифровому форматі баз даних за тематичним принципом, а також електронних архівів, присвячених видатним українським ученим.

На базі документальних фондів наукових архівів доцільно створювати цифрові продукти – каталоги, картотеки, бази даних, інформаційні видання і бюлетені, дайджести, покажчики тощо. Зазначені цифрові продукти, розробниками яких є передусім архіви, здатні знайти свого користувача завдяки інтернету не лише в національному, а й у світовому просторі. У цьому контексті нагальним питанням вбачається створення в архівах академічних наукових установ власних вебсайтів або, принаймні, вебсторінок у межах сайтів установ, інтеграції їх у зведений сайт архівних установ, що може функціонувати на електронній платформі Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, який виконує функцію Центрального наукового архіву в системі НАН України.

Вебсайт наукового архіву може мати велике значення для подальших пошукових розвідок потенційного користувача архівних послуг; тут має знайти своє місце налагоджений зворотний зв'язок із потенційним користувачем архівних інформаційних продуктів і послуг.

Важливо через вебсайти зробити якісну самопрезентацію наукового архіву: у доступній формі викласти інформацію про його

джерельну базу, її повноту та специфіку, про галузі науки, відображені в документах, що зберігаються в архівах, про учених, наукові установи, результати наукової діяльності та в яких видах документів вона зафіксована. Не зайвою буде й інформація про інші архівні установи, де зберігаються фонди, що стосуються наукової галузі.

Доречно наполегливіше впроваджувати у діяльність наукових архівів digital-маркетингові комунікації. Уже традиційним засобом популяризації архівної спадщини української науки стали віртуальні виставки архівних документів. Так, станом на 2022 р. на вебсайті НБУВ представлено комплекс із 76 виставок оцифрованих документів із фондів видатних українських учених, що зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ [1, с. 138]. Науковим архівам слід приділити більше уваги і таким засобам digital-маркетингових комунікацій, як геоінформаційні ресурси, QR-коди, чат-боти і поширення інформації через соціальні мережі [3]. Вебсайти наукових архівів, а також їхні сторінки у соціальних мережах можуть надати великий спектр інформаційних ресурсів через представлення тут текстового (документи), візуального (широкий масив фотодокументів із наукового життя академічних установ і вчених), відео- і аудіоконтентів (записи засідань наукових зборів, конференцій, семінарів тощо).

Затребуваними будуть інформаційно-пошукові системи (електронні каталоги, цифрові бази даних архівного матеріалу, електронні реєстри фондів, меморіальні електронні колекції, присвячені видатним ученим України та ін.), розроблені та представлені в інтернеті працівниками наукових архівів на основі як архівних документів, так і інформації свого науково-довідкового апарату. До електронних пошукових систем можуть бути включені тематичні покажчики, короткі анотації та переліки фондів, теми взаємодії наукових установ і українських учених з органами влади, фотодокументи, оцифровані архівні документи, які у вільному доступі можуть бути залучені користувачем для індивідуальної роботи за умови дотримання вимог до посилення на фондоутримувача.

Курс на тематичний відбір документів виправдав себе у проєкті «Шевченківський портал» Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України і Малої академії наук України, де в цифровому форматі репрезентовано всі виявлені на сьогодні документи про творчість, життя і діяльність Тараса Шевченка. За схожим принципом вибудовуються й електронні архіви В. І. Вернадського, М. С. Грушевського, Б. Є. Патона [1, с. 22–23].

Найбільш традиційний спосіб актуалізації наукової архівної спадщини – видавнича діяльність, яка не втрачає своєї актуальності. Дослідження джерельної бази Архівного фонду НАН України здійснює з 1993 р. Інститут архівознавства НБУВ. Результати наукової роботи за цим напрямом відображено у випусках документальної серії «Джерела з історії науки в Україні».

Наразі науковим колективом опубліковано корпус документів про діяльність НАН України у 1918–1965 роках, а також авторські розробки у вигляді науково-довідкових ресурсів із різних аспектів діяльності Академії наук. Це приклад трансляції національної пам'яті про українську науку шляхом публікації збірників документів. Наукові видання про визначних діячів і організаторів науки – це трансляція індивідуальної пам'яті про них.

Сучасні інформаційні технології відкривають широкі перспективи для наукових архівів – цифрове 3D-моделювання, віртуальні тури, використання технології доповненої реальності тощо. Спільні віртуальні електронні продукти збагачають і розширяють архіви, музеї, бібліотеки, сприятимуть напрацюванню дієвої комунікації з користувачами цих продуктів.

Реалією сьогодення є формування «цифрових поколінь», які легко використовують соціальні мережі для задоволення своїх інформаційних потреб. Традиційний дослідник-учений теж змінився, він активно залучає цифрові технології до сфери роботи як допоміжні засоби сприяння у науковому пошуку. І тому архівам та бібліотекам поряд із традиційними формами роботи необхідно виробляти новітні методи, форми роботи з користувачами.

Електронні реєстри архівних фондів можуть містити огляди фондів наукових архівів. Окремо можуть бути репрезентовані аудіовізуальні зібрання, ресурси, дотичні до напрямів роботи наукових архівів: посилання на вебсайти державних архівних установ, архіви закладів культури й освіти (оскільки окремі українські вчені працювали в них, а наукові академічні установи могли здійснювати співпрацю), мультимедійні виставки, віртуальні музеї, реєстри приватних і сімейних архівів вітчизняних науковців, інформацію про меморіальні кімнати видатних учених України тощо.

Зберігає актуальність і питання щодо залучення до інформаційного архівного середовища України відомостей про фонди зарубіжних архівів, у яких представлені документи про українську науку та її вчених. На часі також і створення єдиної електронної пошукової системи наукових архівів. У будь-якому разі, сучасний

архів стикається з питанням створення інформаційних порталів, які мають не лише нести ознайомчо-інформативну функцію, а й надавати послуги користувачам через створювані ними інформаційні продукти.

Не слід оминати увагою і питання збереження й актуалізації пам'яті про українську науку на анексованих російським агресором або частково окупованих українських територіях, де лишилися архіви науково-дослідних установ НАН України, з документами яких учені поки позбавлені можливості працювати. Шляхи актуалізації архівної спадщини української науки в таких випадках – залучення до наукового обігу архівних ресурсів із різних архівосховищ України, де збереглися документи стосовно діяльності українських науковців і установ Криму, Донбасу та інших території України [4, с. 303–308]. Доцільно активно залучати документи з архіву Президії НАН України, оскільки Президія Академії наук як найвищий керівний орган в академічній системі здійснювала комунікацію з усіма академічними науково-дослідними установами.

Комплексний підхід до питання виявлення й опрацювання архівних документів, що стосуються зазначених регіонів, дозволить спростувати фейки про «неукраїнську науку» і «неукраїнських учених», які насправді прославляли своєю науковою діяльністю саме Україну. Доцільним буде створення спеціалізованих тематичних електронних баз даних, каталогів, покажчиків, аудіовізуального контенту тощо (можливо, спільно з державними архівами та музеями), що сприятиме збереженню пам'яті про науку і науковців з анексованих і тимчасово окупованих українських територій.

Академічні архівні комплекси – це не лише про фонди, їх функція є значно ширшою, передусім як комунікаторів і ретрансляторів пам'яті про українську наукову спадщину, а тому вони є активними суб'єктами формування історичної пам'яті про українську науку.

Архів – це посередник, який завдяки поєднанню традиційних форм роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями, розробленими інформаційними продуктами (і це його завдання та право вирішувати, які саме інформаційні продукти запропонувати), пов'язує минуле і сучасне, допомагає суспільству розкрити інформативний потенціал архівних документів, зорієнтуватися у розлогодному масиві інформації, обсяги якої в сучасному світі неймовірно великі, а саме головне – зберігає і примножує пам'ять про українську науку.

Список використаних джерел

1. Документні та інформаційно-довідкові комплекси архівів НАН України: створення та інтегрування до системи історичних знань про українську науку : монографія / авт. кол.: О. І. Ємчук, Г. В. Індиченко, І. Г. Кіржаєва [та ін.], ; відп. ред.: О. С. Онищенко, Л. М. Яременко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2023. 296 с.
2. Онищенко О. Національна наукова спадщина – інтелектуальні скарби держави (доповідь з нагоди вручення Золотої медалі ім. В. І. Вернадського НАН України). *Вісник НАН України*. 2019. № 5. С. 65–68.
3. Білушак Т. М. Використання digital-маркетингових комунікацій в стратегії популяризації архівної інформації. *Архіви України*. 2020. Т. 4 (вип. 325). С. 71–83.
4. Індиченко Г. В. Дослідження історії української академічної науки: розширення джерельної бази. *Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2019 р.) : у 2 т. Київ, 2019. Т. 2. С. 303–308.

Галина КОВАЛЬЧУК,

директор Інституту книгознавства

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,

доктор історичних наук.

Київ, Україна

Бібліотеки як книжкові пам'ятки та форми їх популяризації

Книги є пам'ятками історії та культури, це відома істина. З погляду вічності – з часом будь-яка книга стає історичною пам'яткою своєї епохи, хоча зазвичай книжковими пам'ятками вважаються рідкісні та цінні книги. Причому пам'яткою може бути визнано як все видання, так і поодинокий неординарний примірник звичайного видання: з автографом видатної особи, екслібрисом відомого художника або унікальними додатковими аркушами, ілюстраціями, чудовою мистецькою оправою та ін.

Статус книжкової пам'ятки може мати не лише окрема книжка, але й комплекс видань у вигляді колекції, особистої бібліотеки, зібрання певної особи, установи, монастиря тощо. Це закріплено, зокрема, в «Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання» (2016) – у п. 3 другого розділу «Основні групи документів, що включаються до Державного реєстру національного культурного надбання» та в додатку 5 – «Форма опису колекції-книжкової пам'ятки». Проте інколи буває непросто визначити статус певної колекції чи бібліотечного зібрання – чи є воно колективною книжковою пам'яткою, тобто чи становить історико-культурну цінність для держави. Для визначення статусу штучного утворення у бібліотечному фонді маємо три терміни: *колекції* – зібрання однорідних (за форматом, автором, видавцем, століттям чи іншим фактором) або об'єднаних загальною темою видань; *бібліотеки* (колишнього приватного власника або історичної установи, монастиря); *зібрання* – фонд певних видів чи типів видань (періодичних, аркушевих, нотних, картографічних) тощо. Безумовно, потрібно їх вивчати, опрацьовувати в бібліотечно-бібліографічному розумінні – тобто мати належний сумарний і попримірниковий облік та каталоги. У деяких випадках цього мало. Скажімо, серед стародруків, як відомо, трапляється чимало власницьких конволютів – штучних збірників,

де під однією оправою власник з'єднував різні видання чи рукописи: за часом створення, за автором, за тематикою або просто тонкі брошури для кращого зберігання. І тоді питання усталеного в бібліотеках обліку ускладняється: треба рахувати не лише за назвами і за кількістю примірників, а й за одиницями зберігання та за томами багатотомників (назва одна, а зміст різний). Тому в деяких бібліотеках давно дійшли висновку про доцільність паспортизації особливо цінних колекцій. У такому документі, після необхідного вивчення всіх параметрів, зазначаються всі необхідні для однозначного обліку відомості, починаючи з усталеної назви цього зібрання чи колекції. Погодьмося, для пам'яток національного чи й світового рівня довільне використання схожих визначень неприпустиме, потрібно закріпити в паспорті – це є фонд, зібрання, бібліотека чи колекція. Якщо паспорт колекції є документом службовим, то функцію популяризації цінних зібрань (крім окремих публікацій і виступів на конференціях чи інших заходах) можуть виконувати спеціальні довідники цінних зібрань. Зрозуміло, що всі названі моменти стосуються насамперед великих бібліотек з цінними історичними колекціями – бібліотек класичних університетів, національних бібліотек, обласних наукових бібліотек тощо. Проте, якщо певна бібліотека має кілька окремих зібрань у фонді, то чому б не скористатися цією практикою для популяризації?

Користуючись нагодою, я б хотіла розповісти про досвід створення довідкових видань стосовно історико-культурних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, не ідеалізуючи цей досвід, а певною мірою розкриваючи його. Втім, це теж є формою популяризації історичних колекцій.

Відомо, що наша бібліотека була створена в серпні 1918 р. як Національна бібліотека Української Держави, а вже в травні 1919 перейменована у Всенародну бібліотеку України, весь час залишаючись головною науковою бібліотекою, підпорядкованою Академії наук України. Її творці мріяли про створення універсальної за складом фондів великої бібліотеки, на зразок Бібліотеки Конгресу США чи Національної бібліотеки Франції, водночас головного сховища українки. Вони чудово розуміли небезпеку для держави втрати до революційних книжкових фондів, тому робили все можливе для їх збереження, збираючи значно більше, ніж можна було опрацювати невеликій групі людей. Тому, зокрема, й виникло вимушене рішення опрацьовувати одержані бібліотеки не цілним комплексом, а насамперед актуальні для того часу видання, без зазначення у катало-

гах власницького походження примірників. А решта чекала свого часу для опрацювання, накопичуючись в обмінно-резервному фонді. Безперечно, мали місце й інші причини розпорошення попередніх зібрань, передусім політичні. Наприклад, у січні 1919 р. широко відомий на той час громадський діяч, педагог, редактор Володимир Павлович Науменко (і абсолютно свідомо викреслений із колективної пам'яті в радянську епоху) подарував бібліотеці своє приватне книжкове зібрання кількістю понад 3 тисячі примірників. А вже в ніч з 7 на 8 липня того ж року, фактично в день народження, його несподівано арештували і в той же день розстріляли, бо на питання «Як Ви ставитесь до радянської влади?» він чесно відповів: «Ставлення негативне, але лояльне». Цього було достатньо для смертного вироку. Зрозуміло, зберегти цілісно його бібліотеку за таких умов було неможливо, отже сьогодні ми шукаємо і виявляємо поодинокі примірники з цього зібрання в різних фондах бібліотеки.

Перші публікації про придбані або подаровані бібліотеки Всенародна бібліотека України надрукувала на сторінках журналу «Книжний вістник» уже в 1919 р. Політичні умови того часу не сприяли цілісному збереженню та популяризації дореволюційних зібрань. До питання дослідження історичних фондів бібліотека звернулася лише в 80-х роках минулого століття, коли, власне, розпочались їх дослідження та з'явилися відповідні публікації, у т. ч. праця Є. О. Колесник про колекції навчальних закладів Києва, науково-довідкові огляди фондів, ініційовані І. Г. Шовкоплясом. У 1992 р. у структурі бібліотеки було створено відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, який увібрав законсервовані в попередні десятиріччя історичні зібрання та мав займатися їх вивченням, введенням до наукового обігу.

У 1990-х роках з'явилися теоретично-термінологічні розвідки стосовно історичних зібрань, розроблені Л. А. Дубровіною, Л. В. Мухомою та Л. В. Лисенко, а також дисертації, монографії, статті про окремі зібрання у фондах НБУВ: С. Булатової про зібрання магнатів Яблоновських; І. Римарович про бібліотеки Вишневецьких-Мнішеків, Ф. Мікошевського, Потоцьких у Тульчині; Л. Дениско про бібліотеки Київської духовної академії; Т. Мяскової про бібліотеку Київського університету св. Володимира; Є. Рукавіциної про зібрання митрополита Євгенія (Болховітінова) та ін. У другій половині 1990-х років виникла ідея укласти довідник історичних колекцій і зібрань у фондах НБУВ. Було розроблено структуру опису колекцій, самі довідки готувалися широким колом співробітників. Але досвід засвідчив, що ве-

ликою кількістю виконавців якісно здійснити цей проєкт неможливо, оскільки деякі довідки виявилися відверто слабкими в науковому сенсі. Головний висновок, який було зроблено: історичний спадок треба вивчати глибоко, залучаючи архівні джерела, евристичний пошук, біографічні відомості попередніх власників зібрань і багато іншого. Крім того з'ясувалося, що кількість історичних колекцій є значно більшою, ніж передбачалось, і з'єднати все в одній книзі виявилось проблематичним. Тоді ж було прийнято рішення готувати довідник випусками, відповідно до структурного-типологічного визначення самих зібрань. І хоча невеликий колектив виконавців одночасно займався й іншими дослідженнями, а також створенням електронних каталогів книжкових пам'яток, виставково-екскурсійною діяльністю, обслуговуванням читачів та ін., робота поступово рухалася. Певний час (допитливі читачі, можливо, пам'ятають) на порталі НБУВ існував ресурс «Історико-культурні фонди», створений на платформі ІРБІС-64, куди можна було додавати ілюстративний матеріал, бібліографію, новоз'ясовані відомості. Через деякий час, з огляду на певні обставини, його закрили для читачів, хоча він і досі наповнюється.

Стосовно друкованого видання, що теж є зручною і звичною формою інформації для користувачів, то в 2020 р. побачив світ перший випуск довідника «Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Історичні бібліотеки державних навчальних установ Києва» (300 с.). Тут представлено довідки про фундаментальну бібліотеку Університету св. Володимира та її складові, зокрема бібліотеку польського короля Станіслава Августа Понятовського «Regia», родові бібліотеки магнатів, що були спочатку частиною королівської бібліотеки, бібліотеку Волинського ліцею, для якої Тадеуш Чацький придбав колекцію «Regia»; бібліотеки, які вливались у фонди ліцею, а потім, після перевезення цієї бібліотеки в Київ для новоствореного університету, у фонди бібліотеки самого університету; про створені в XIX ст. нові фонди самого університету, бібліотеки його професорів, у т. ч. М. Костомарова, М. Бунге, О. Лазаревського та інших. Крім того, у випуску представлено довідки про бібліотеки Колегії Павла Галагана, Київського інституту шляхетних дівчат, Київського комерційного інституту, кількох київських гімназій і училищ. Книга є затребуваною як дослідниками, так і співробітниками бібліотеки.

У 2024 р. ми завершуємо підготовку ще двох випусків довідника: 2-й випуск присвячено бібліотекам духовних навчальних за-

кладів і монастирів, 3-й – приватним (особовим і родовим) бібліотекам у наших фондах.

У 2-му випуску зібрано довідкові статті: про бібліотеку Київської духовної академії з її складовими частинами – фундаментальною, студентською та навчальною бібліотеками, зібранням Церковно-археологічного музею, бібліотекою Українського гуртка при академії, колекцією «Нотна бібліотека хору КДА», а також бібліотекою Полоцької греко-католицької семінарії, переданою сюди ще в XIX ст.; про бібліотеки Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської семінарій; про бібліотеки Софійського кафедрального собору, Києво-Печерської лаври, Почаївської Успенської лаври, Київського Пустинно-Микільського монастиря, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Михайлівського Видубицького монастиря, Київського Покровського жіночого монастиря. Окремим розділом представлено бібліотеки католицьких навчальних закладів і монастирів, зокрема Луцько-Житомирської католицької семінарії, Вишневецького монастиря босих кармелітів, Любарського домініканського монастиря, Острозького єзуїтського колегіуму, Кам'янець-Подільських – єзуїтського колегіуму, монастиря домініканок і римо-католицької семінарії.

Випуск 3-й довідника присвячено приватним (особовим і родовим) бібліотекам у наших фондах. Ми наполягаємо на такому розумінні термінів: поки бібліотека перебуває у власності певної людини – вона приватна, належить їй, але коли потрапляє до державних фондів – вже не належить попередньому власнику, це не його приватна власність, тим більше, що найчастіше такі зібрання потрапляли до державних бібліотек після смерті власника. У такому випадку її правильніше називати «особова бібліотека», тобто така, що належала особі, або «родова», «сімейна» – якщо належала родині. У цьому випуску ми структурували довідки за такими розділами: родові бібліотеки, особові бібліотеки, колекції, фрагменти розформованих приватних бібліотек; окремим розділом – розформовані приватні бібліотеки, раніше досліджені співробітниками НБУВ, тобто вже існують монографії, присвячені цим бібліотекам.

У перспективі планується робота з укладання випуску, присвяченого штучним колекціям, утвореним у самій НБУВ, наприклад – колекціям інкунабул, палеотипів, етьєнів, плантенів, ельзевірів, видань Дідо; зібранням стародруків латинським, кириличним, гражданським шрифтом; мініатюрних видань, рідкісних видань XIX–XX ст., листівок, журналів, газет, нот, плакатів, кіноплакатів, поштівків, календарів і т. п.

Ігор ЛОСІЄВСЬКИЙ,

завідувач сектору наукової роботи з колекціями
документних пам'яток Харківської державної
наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка,
доктор філологічних наук, професор.
Харків, Україна

**Експертиза документних пам'яток у бібліотечній,
архівній і музейній справі України: спільні риси
та специфіка, актуальні питання**

У діяльності бібліотек, архівів і музеїв виникає чимало проблемних ситуацій, які потребують проведення експертизи документних пам'яток (далі – ЕДП) та використання її результатів на різних напрямках роботи цих установ. Експертиза книжкових та інших документних пам'яток – одиничних і комплексних (колекцій) – дозволяє отримати якомога точну наукову інформацію щодо їх походження, локалізації та датування, змістових і формальних ознак (зокрема повноти та фізичного стану), наукової, історико-культурної цінності; визначити місце кожної пам'ятки у національній і світовій культурній спадщині, а також за потреби (обов'язково, якщо йдеться про державну експертизу культурних цінностей) визначити оцінну вартість пам'ятки. Висновки такої експертизи є офіційними документами, основою для виробничого циклу, функціонування бібліотек, архівів і музеїв загалом, допомагають вирішувати управлінські питання, отже ЕДП як наукова і адміністративна діяльність є складовою менеджменту установи-фондоутримувача.

Особливе значення мають результати ЕДП у заходах зі створення та розширення бібліотечних, архівних і музейних зібрань. Експертиза забезпечує наукові підвалини роботи з комплектування фондів цінними документами, книжковими пам'ятками. Експертні заходи з такою метою здійснюються фахівцями-експертами та експертними комісіями. Експерти беруть участь у роботі з колекціонерами, власниками унікальних, надзвичайно й особливо цінних документів. Результати експертизи приватних колекцій і зібрань – основне джерело наукової інформації про документні пам'ятки національного та світового значення, що виявлені поза межами державних фондосховищ.

Експертиза документних пам'яток, що надходять до фондів, забезпечує точність даних в обліково-охоронних системах установи, насамперед в інвентарних книгах, генеральних і спеціалізованих каталогах, відповідних електронних системах, формує та обґрунтовує балансову вартість пам'яток. Атрибуція й експертиза в цілому є основою наукового описування документних пам'яток різних видів і груп для вказаних каталожних систем, для друкованих та електронних каталогів колекцій і зібрань, наукового супроводу повнотекстових цифрових копій пам'яток на сайті установи-фондоутримувача тощо. Зрозуміло, в експертному висновку акумулюється значно менший обсяг інформації про документ, ніж у сформованих бібліографічних та інших наукових джерелах, де інформація здобувається шляхом подальших фахових досліджень профільними науковцями, зокрема співробітниками науково-дослідних підрозділів бібліотек, архівів і музеїв-фондоутримувачів.

Серед основних завдань експертизи наявних фондів документних пам'яток – уточнення, розширення даних про окремі документи, про склад і повноту, фізичний стан архівних фондів, бібліотечних та музейних колекцій і зібрань з метою корегування інформації про окремі пам'ятки та комплекси пам'яток, що містять уже сформовані обліково-охоронні документи – інвентарі, описи, каталоги; визначення або уточнення балансової вартості фондів документів, документних комплексів. Таким чином, професійна експертна оцінка є надійним підґрунтям роботи з комплектування і докомплектування колекцій та зібрань, інвентаризації та каталогізації документних пам'яток і документно-пам'яткових комплексів, створення системи обліково-охоронних документів.

Експертна оцінка формується у процесах первинної атрибуції, ідентифікації пам'яток, з'ясування питання щодо їх автентичності; містить комплекс індивідуальних характеристик у формі якомога лаконічного наукового опису (для друків – це результати обстеження на рівні видання й особливостей примірника). Перед експертом можуть стояти завдання, спрямовані на всебічне дослідження пам'ятки (якщо йдеться про кодекс, це буде кодикологічна розвідка) або лише на окремі її ознаки, як-от філігранологічне дослідження паперу, палеографічне і мистецтвознавче дослідження ілюстративного та оформлювального матеріалу (гравюр і оздоблень), обстеження оправи. Об'єктами спеціалізованої експертизи можуть бути ознаки пам'ятки, які з'явилися після її створення, – наприклад, коли завданням експерта є палеографічне, лінгвістичне та почеркознавче до-

слідження власних, вкладних і дарчих написів (інскриптів), корпусу маргіналій у рукописній книзі або примірнику друкованої [7].

Ціннісна експертиза фондкових пам'яток – серед заходів, що формують імідж бібліотеки / архіву / музею як науково-культурної установи, адже навіть у найкоротших статтях про установу-фондоутримувача в енциклопедіях і довідниках, друкованих і електронних, знаходимо інформацію про раритети, найцінніші документні пам'ятки та колекції в її фондах.

До менеджменту бібліотек / архівів / музеїв (переважно національного рівня та державного підпорядкування) належить їх функціонування як уповноважених установ з організації та проведення державної експертизи культурних цінностей (згідно з відповідними регламентами і профілем діяльності). Державна експертиза є також однією із форм співпраці бібліотек, архівів і музеїв – у випадках, коли установа-фондоутримувач організовує експозицію в іншій країні з використанням фондкових примірників, що не є профільними для неї як уповноваженої установи. Наприклад, у ХДНБ (для якої профільні об'єкти експертизи – рукописні книги та видання) було проведено державну експертизу примірника великоформатного видання Євангелія (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври, 1707) у срібному з позолотою окладі високохудожнього виконання із фондової збірки Харківського історичного музею ім. М. І. Сумцова, у зв'язку з внесенням цієї пам'ятки до складу експозиції за межами України в рамках міжнародного виставкового проекту 2024 р. «Швеція – Україна: перехрестя історії (тисяча років)» і оформленням свідоцтва на право її тимчасового вивезення з території України до Королівства Швеція (м. Стокгольм).

У бібліотеках, архівах і музеях також проводиться ЕДП без статусу державної – за замовленнями установ та організацій, власників, котрі бажають з'ясувати, чим володіють, не збираючись при тому вивозити ці документи за кордон. Установи-фондоутримувачі майже кожного року, до 2022 р., зверталися до ХДНБ з проханням провести експертизу цінності (із визначенням оцінної вартості) фондкових примірників, котрі планується тимчасово перемістити у межах країни з метою експонування на виїзних виставках або реставрації. Заходи такої експертизи входять до номенклатури платних послуг профільної установи. В умовах теперішньої російсько-української війни виникла потреба і в експертизі культурних цінностей, що переміщуються за планом евакуації.

Щодо наукового осмислення експертної діяльності в бібліотеках, архівах і музеях України – тут є чимало проблем і дискусійних

питань, розглянутих у публікаціях останнього часу Л. А. Дубровіної, Г. І. Ковальчук, І. Я. Лосієвського, Ю. С. Калініної-Симончук, К. С. Селіверстової [1, с. 11–21; 2–8] та інших. Можна констатувати, що найбільш розробленим виявляється чинне державне регламентування експертизи цінності документів як наукової (науково-організаційної та науково-дослідної), так і адміністративної діяльності (на рівнях експерта, експертної комісії, адміністрації) в архівних установах.

Серед новаційних видів експертизи – такі, що забезпечують формування фондів і колекцій електронних документів, від роботи з визначення цінних електронних документів постійного зберігання до заходів з фондування і колекціонування унікальних та особливо цінних електронних пам'яток. Це можуть бути й електронні копії документів на традиційних носіях, що з певних причин утрачені (у числі можливих причин – соціальна або природна катастрофа, пожежа, крадіжка).

Експертна оцінка є необхідною при відборі документних пам'яток на традиційних носіях з метою створення мікрокопій страхового фонду та експлуатаційних мікрокопій. Фахівці-експерти перевіряють також повноту й ідентичність цих мікрокопій, міру їх відхилення від параметрів оригіналів.

Експерт бере участь і в заходах з відбору унікальних і особливо цінних сучасних електронних документів з метою створення аналогів (автентичних копій) на паперових носіях, що забезпечуватимуть довготривале зберігання якомога повної інформації про ці документи (т. зв. зворотний страховий фонд).

Надзвичайно важливою є роль документознавчої ціннісної експертизи у підготовленні та реалізації програм зі збереження національної культурної спадщини на міжнародному, державному, регіональному рівнях. Йдеться і про діяльність за програмою ЮНЕСКО «Пам'ять світу», і про державні програми, заходи національного рівня, зокрема з обліку, реставрації та консервації пам'яток. Архіви, бібліотеки, музеї є провідними виконавцями цих програм, зокрема в Україні – це робота зі створення та розкриття Національного архівного фонду України, Музейного фонду України, Державного бібліотечного фонду України; робота з виявлення документів, що підлягають внесенню до Державного реєстру національного культурного надбання; заходи у межах проекту «Національна електронна бібліотека України» тощо.

Великий досвід роботи за названими напрямками мають найбільші архіви, музеї та бібліотеки країни, серед останніх – Національ-

на бібліотека України імені В. І. Вернадського, Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, Одеська національна наукова бібліотека, Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка; а серед музейних установ – насамперед музеї НАН України. Зрозуміло, що є відмінності в завданнях ЕДП щодо універсальних і галузевих, інших спеціалізованих бібліотек, архівних установ різного рівня та профілю – центральних, галузевих державних та ін.

Експертиза цінності документів у музеї має свої особливості, пов'язані з реалізацією ним своїх основних функцій – науково-документальної, аксіологічної, пізнавальної, освітньої, популяризаторської. Певна спеціалізація ЕДП відбувається в музеях різних видів – історичному, літературному, краєзнавчому, галузевому, науковому вузькоспеціалізованому, персональному (меморіальному монографічному). Документознавча складова присутня і в експертних заходах художнього музею – образотворчого мистецтва, театрального, музичного тощо. Йдеться і про роботу з архівами та бібліотеками митців – документними комплексами, що надійшли або вже перебувають у музейних фондах (зокрема почеркознавча експертиза автографічних документів, експертиза цінності друків), про експертизу текстової складової творів мистецтва (авторські підписи митців, пам'ятні записи авторів та інших осіб).

Підкреслимо значення результатів експертизи пам'яткових фондів для розроблення та оновлення наукової концепції конкретної бібліотеки / архіву / музею, для роботи з формування нової – виправленої, розширеної та поглибленої – інформації про пам'ятки національного і світового значення, про унікальні документно-пам'яткові комплекси, у тому числі меморіальні фонди, колекції найдавніших документів, тематичні колекції. Отримані експертами дані використовуються у науковій та культурно-освітній діяльності установи-фондоутримувача. Сучасні виставкові та видавничі проекти передбачають міжвідомчу інтеграцію, координацію планів діяльності установ, у фондах яких зберігаються архівні документи, книжки, музейні предмети, що поєднані ознакою походження.

Часто-густо особливого значення набуває повторна, додаткова експертиза, наприклад, при відборі експонатів до розділів загальної чи тематичної експозиції з музейних запасників, до тематичної виставки із фондів архівної установи, наукової бібліотеки. На фахівців тут можуть очікувати справжні відкриття, які потребують експертної оцінки і подальшого спеціального (вже розгорнутого) наукового дослідження.

Очевидною є необхідність експертних заходів при створенні та функціонуванні віртуальної бібліотеки /архіву / музею, інтернет-виставки, організації інтернет-аукціону, де репрезентовано культурні цінності.

На завершення слід звернути увагу на питання фахового рівня експертів. Це актуальна проблема, адже ліцензованими в Україні поки є тільки судові експерти-мистецтвознавці (до речі, один із таких фахівців перед ліцензійним іспитом у 2024 р. пройшов стажування з усього комплексу питань ЕДП у ХДНБ ім. В. Г. Короленка). Необхідною є системна робота з підвищення кваліфікації співробітників бібліотек, архівів та музеїв, які проводять експертизу, зокрема з уповноваженими щодо проведення державної експертизи культурних цінностей. Тут можуть бути заходи на державному, міжвідомчому рівнях – методичні наради, семінари, стажування у провідних наукових центрах, а також навчання за індивідуальним планом. Головною метою такої роботи є оволодіння методиками експертних обстежень пам'яток у цілому та за окремими видовими ознаками, ознайомлення з друкованими джерелами експертизи й електронними ресурсами, вітчизняними та зарубіжними, – каталогами і путівниками по колекціях, бібліографічними базами даних, наявними цифровими бібліотеками та архівами, а також з результатами нових досліджень, підсумкових монографій і публікацій, де акумулюється досвід експертної роботи. За показовий приклад варто навести колективну монографію «Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток: з досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського» (відп. ред. Г. І. Ковальчук. Київ, 2023) [1], першу в українській науковій літературі фундаментальну монографію за цією темою, що репрезентує основні результати теоретичної та науково-практичної роботи, досвід експертних досліджень пам'яток у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У монографії розкрито теоретико-методологічні основи і сучасний стан правового забезпечення експертизи друкованих та інших пам'яток у бібліотеках, окреслено сучасні проблеми, обґрунтовано необхідність удосконалення державного регламентування такої діяльності – не лише в контексті завдань державної експертизи культурних цінностей. Науково-методичне значення монографії полягає і в тому, що тут не тільки детально схарактеризовано, але й показано на конкретних прикладах етапи експертного дослідження та формування висновку експертизи документних (не лише книжкових) пам'яток. Розглянуто специфіку експертних до-

сліджень українських кириличних стародруків і стародруків латинського шрифту, видань без вихідних даних, контрафактних видань і видавничих фальсифікатів, гравірованих портретів XVI–XVIII ст., видань української діаспори (малого формату та видавничих фальсифікатів). Тут викладено методики і наведено приклади їх використання – атрибуції, визначення приналежності примірників друкованих пам'яток до історичних зібрань, експертного дослідження нотних видань, грамофонних платівок; розкрито особливості текстологічної експертизи, встановлення авторства тощо. Ці матеріали є цінним внеском у книжкове і документне пам'яткознавство та можуть використовуватися як науково-методичне забезпечення роботи з експертизи документних пам'яток – фондів примірників бібліотек, музеїв та архівів, пам'яток із приватних колекцій, антикварно-букіністичних магазинів, зокрема унікальних, особливо рідкісних і цінних пам'яток, що пропонуються і надходять до державних фондів.

Список використаних джерел

1. Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток: з досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / відп. ред. Г. І. Ковальчук ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2023. 400 с.
2. Дубровіна, Л. А., Калініна-Симончук Ю. С. Наукова атрибуція, опис та експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини у законодавстві України та практичній діяльності наукових бібліотек. *Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. С. 26–31.
3. Калініна-Симончук Ю. С. Експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини в законодавстві України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унік. арх. та бібл. фондів*. Київ, 2019. Вип. 24. С. 268–280.
4. Ковальчук Г. І. Експертиза книг: уніфіковані підходи та дискусійні питання. *Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість»* : матеріали та тези доп. і повідомл. XXII Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф. (Харків, 24–25 жовт. 2019 р.). Харків, 2020. С. 227–235.
5. Лосієвський І. Я. Експертиза пам'яткових документних комплексів : зб. наук. праць / М-во культури та інформ. політики України, Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2021. Вип. 9. С. 5–25.

6. Лосієвський І. Я. Експертиза цінності документних пам'яток у Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка [Електронний ресурс]. *Бібліотечна енциклопедія Харківщини* : регіон. корпорат. проєкт / Харків, держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2023. URL: <https://libenc.korolenko.kharkov.com/dokumentni-fondy/ekspertyza-tsinnosti-dokumentnykh-pam-iatok-u-kharkivskii-derzhavnii-naukovii-bibliotetsi-imeni-v-h-korolenka> (дата звернення: 25.03.2023). Назва з екрана.
7. Лосієвський І. Я. Почеркознавча експертиза рукописних пам'яток у науковій бібліотеці : (за матеріалами експерт. досліджень Харк. держ. наук. б-ки ім. В. Г. Короленка). *Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унік. арх. та бібл. фондів*. Київ, 2022. Вип. 28. С. 219–254.
8. Селіверстова К. Т. Експертиза цінності документів: уточнення поняття та його змісту. *Студії з арх. справи та документознавства*. Київ, 2009. Т. 17. С. 73–82.

Наталія БОНДАР,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу
стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Київ, Україна

**Первістки українського книговидання –
«Апостол» та «Буквар» (1574) львівської друкарні
Івана Федоровича в контексті відзначення
450-ліття їх друку**

Анотація: Проаналізовано заходи, що відбувалися упродовж 2023–2024 років у рамках 450-ліття книгодрукування в Україні, – заснування друкарні Івана Федоровича (Федорова) у Львові та публікації в ній у 1574 р. «Апостола» і «Букваря». Ювілей українського книгодрукування відзначено виходом факсимільного перевидання пам'ятки (видавництво Г. Горобець), підготовкою документального радіофільму від *Радіо Культура* «Львівський “Апостол”»: як постало українське друкарство» (режисер і ведуча Марина Люта). Вийшла друком популярна книга для підлітків Петра Яценка «Прес, чорнило, три гармати. Пригоди славного мандрівного друкаря Івана Федоровича».

До ювілею було організовано низку реальних і віртуальних ювілейних книжкових виставок, інформаційні матеріали на сайтах. Ювілей активно відзначила Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського заходами в рамках щорічної Міжнародної наукової конференції – круглим столом 5 жовтня 2023 р. і секцією 9 жовтня 2024 р., які зібрали українських і зарубіжних дослідників стародруків.

2023–2024 роки стали ювілейними – ми відзначили 450 років друку львівських «Апостола» і «Букваря» – фундування книговидання на українських теренах. Попри тяжку ситуацію, пов'язану з повномасштабною російською агресією проти України, ювілей було відзначено круглими столами, книжковими виставками, інформаційними повідомленнями та іншими матеріалами на елек-

тронних ресурсах. До святкових заходів активно долучилися великі книгозбірні, музеї та архіви.

Святкування розпочалося в 2023 р. відкриттям виставок. У Львівському історичному музеї 18 травня 2023 р. з нагоди Дня музеїв відкрилась експозиція «Першодрук: до 450-ліття книгодрукування в Україні» у приміщенні Кам'яниці Корнякта на площі Ринок, неподалік місця, де працювала друкарня Івана Федоровича [1]. Виставка присвячувалася давньому українському книговидаванню: було представлено понад 100 експонатів, серед яких і стародруки від провідних книговидавничих центрів України. Інша частина виставки висвітлювала технічні особливості друкарської справи, представляючи знаряддя видавничої діяльності. У рамках виставки протягом шести місяців проводилися майстер-класи «Вчимося друкувати» з оволодіння навичками друку ксилографії, мідериту, сталериту й офорту.

Ювілей вшановано й електронними виставками та ресурсами. Так, на сайті Центрального державного історичного архіву м. Львів опубліковано інформативну електронну експозицію «Імпресорське ремесло Івана Федоровича у Львові: продовження місцевої друкарської традиції» [2]. До уваги читачів на ній представлено оригінальні документи часів заснування друкарні Іваном Федоровичем у Львові: дозвіл наймати для роботи в друкарні столяра (1573), згадка про друкаря як платника податків, документ про заставу Іваном Федоровичем друкарні та книг побратиму Сеньку Сідляру, а також документи про майно друкаря після його смерті. Цікаво, що укладачі виставки, дотримуючись поширеної концепції, нібито Іван Федорович не запровадив, а поновив давнє львівське книговидавання, долучили також документи кінця XVIII ст. ченців-василіан Львівського Онуфрієвського монастиря від 1792 р., де, зокрема, йдеться про друкарню, подаровану монастирю ще в 1460 р. Степаном Дропаном.

Зворушливо, що відгукнулися на ювілей українського книговидавання і британські колеги з Бодліанської бібліотеки, виставивши у 2023 р. зі своїх фондів на загальний огляд примірник львівського «Апостола» 1574 р. Увагу української спільноти до цієї події привернув у соціальних мережах український історик і релігієзнавець Сергій Шумило. В анонсі події з експонування «Апостола» він писав: «...будь-хто, хто живе в Оксфорді або відвідує його, повинен завітати до Вестонської бібліотеки, частини Бодліанської бібліотеки Оксфордського університету на Брод-стріт, щоб подивитися на цей

“Апостол”, який виставляється на загальний огляд. “Апостол”, текст “Діянь” і “Послань”, був надрукований у Львові в 1574 р., написаний українською мовою того часу». З оцифрованою версією примірника львівського «Апостола» (1574) можна ознайомитися на сайті Бодліанської бібліотеки.

Більш активно заходи з нагоди 450-ліття книгодрукування в Україні відбувалися упродовж 2024 р. Ювілей «450 років із часу видання у Львові “Апостола” – першої друкованої книги в Україні» входить до переліку пам’ятних дат і ювілеїв на 2024–2025 роки, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 21 грудня 2023 р.

9 лютого 2024 р. було презентовано факсимільне перевидання львівського «Апостола», здійснене видавництвом Ганни Горобець за примірником Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаніка під егідою Благодійного фонду «Відродження історико-культурної спадщини України» імені Б. Г. Возницького. Ініціатором проєкту став очільник благодійного фонду Ігор Жук. Урочиста презентація пам’ятки відбулась у Національному заповіднику «Софія Київська» в рамках проєкту «Повертаємо в Україну культурну спадщину» [3]. Окрім перевидання львівського «Апостола» Івана Федоровича презентувалися факсимільні перевидання ще двох визначних давніх українських рукописних пам’яток – Христинопільського «Апостола» XII ст. та Теслугівського «Апостола» 1594 р., що демонструють авторитетність і поширеність текстів «Діянь і послань святих апостолів» від часів Київської Русі. Презентації перевидання львівського «Апостола» Івана Федоровича відбувалися і в інших установах України та зарубіжжя.

З нагоди 450-ї річниці Радіо культура (Українське радіо) підготувало документальний радіофільм «Львівський “Апостол”: як постало українське друкарство». Режисер і ведуча Марина Люта долучила до участі у фільмі книгознавців – окрім мене також Дмитра Палія, заступника директора Музею книги і друкарства України, і письменника Петра Яценка. Уривки післямови Івана Федоровича до видання «Апостола», перекладені на сучасну українську мову Ярославом Ісаєвичем, чудово прочитав актор Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка Іван Шаран. Прем’єра радіофільму відбулася 29 лютого 2024 р.

Постать Івана Федоровича актуалізував Петро Яценко в документальній повісті «Прес, чорнило, три гармати. Пригоди славного мандрівного друкаря Івана Федоровича», призначений для читачів старшого шкільного віку, яку надрукувало київське видавництво «Портал» у 2023 р. (ілюстрації Іллі Угнівенка).

У 2024 р. відбулася низка реальних і віртуальних ювілейних книжкових виставок з нагоди 450-ліття друку «Апостола» і «Букваря». Закономірно, що ці заходи були приурочені до дня завершення роботи над «Апостолом» – 15 лютого. На цю дату відгукнулися провідні українські музеї книги та спеціалізовані відділи стародруків провідних українських книгозбірень. Так, 15 лютого 2024 р. у Музеї книги і друкарства Історико-культурного заповідника м. Острога було відкрито виставку, де представлено видання «Апостолів» українських друкарень, європейські друки XVI–XVII ст. з коментарями на «Послання» та «Діяння апостольські», ікони XVIII–XIX ст., сюжети яких присвячені апостолам. Експонувався тут і рукописний «Апостол» початку XVII ст. – копія видання Івана Федоровича 1574 р. Того ж числа інформацію про ювілей з назвою «450 років друкарства в Україні» було опубліковано на сайті Історико-культурного заповідника м. Острога [4]. Виставки відбулися в Одеській обласній універсальній науковій бібліотеці імені М. Грушевського, у Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені В. Отамановського та інших установах.

З нагоди ювілею про примірники «Апостола», які зберігаються у Науковій бібліотеці ЛНУ імені І. Франка, коротко розповів на ютуб-каналі університету завідувач відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка Микола Ільків-Свидницький [5]. У цій бібліотеці збереглися два примірники, що раніше належали книгозбірні Саратовського університету і були обміняні ще за радянських часів Ф. Максименком. Розповідь супроводжувалася демонстрацією книг.

На сайті Національного історичного музею України 15 лютого 2024 р. було розміщено ресурс «450 років від початку книгодрукування на українських теренах», підготовлений Максимом Яременком [6]. На початку березня 2024 р. на сайті Національної історичної бібліотеки України з'явився розлогий матеріал «На відзначення 450-річчя з часу видання у Львові Іваном Федоровичем “Апостола” і “Букваря” (1574 р.)», який підготувала Світлана Плюта [7]. На сайті Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гончара в рубриці «Видатні події і постаті в Україні» опубліковано ресурс «Львівський “Апостол”, або “Діяння та послання апостольські”» [8]. Додає оптимізму інформаційний матеріал і електронна виставка «Перша друкована книга в Україні» на сайті Бердянського державного педагогічного університету від 13 лютого 2024 р. [9].

Короткі інформаційні повідомлення про ювілей українського книговидання були оприлюднені на ресурсах багатьох установ, переважно бібліотек, наприклад – Наукової бібліотеки Донецького національного університету ім. В. Стуса 15 лютого 2024 р., хоча в рубриці «Цікаве до кави» [10].

В Україні найбільшою активністю у проведенні ювілейних заходів відзначилася найбільша в державі книгозбірня – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. З моєї ініціативи 5 жовтня 2023 р. проведено круглий стіл «Давнє українське книговидання в оптиці сьогодення: до 450-ліття заснування першої української друкарні Івана Федоровича у Львові» в рамках щорічної Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек». Захід відбувся в очному форматі, виступи учасників були присвячені не лише виданням І. Федоровича, а й дослідженням різних аспектів стародрукованих пам'яток. У моєму виступі йшлося про необхідність переосмислення постаті та доробку І. Федоровича в контексті відходу вітчизняного наукового середовища від російської імперсько-радянської спадщини, активізованого російською агресією проти України. Я спробувала узагальнити відомості про примірники «Апостола» 1574 р. з ранніми провенієнціями за доступними для дослідників електронними копіями. У збірнику матеріалів конференції на сайті НБУВ опубліковано тексти виступів 12 учасників.

9 жовтня 2024 р. відбулася секція «Українське книговидання XVI–XIX ст. у європейському контексті: 450 років сталої традиції “духовні зерна по світу розсівати”» у рамках Міжнародної наукової конференції НБУВ «Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір». Захід проходив одночасно в очному і онлайн форматах. Виступив 21 учасник, у збірнику конференції опубліковано 26 текстів доповідей. До роботи секції долучилися науковці з різних міст України, а також із Литви, Польщі, Угорщини, Болгарії, Румунії, Великої Британії, – іноземці та вітчизняні фахівці, що представляють Україну за кордоном. Цьогоріч ширше була представлена федоровознавча проблематика, багато виступів присвячено й іншим українським виданням XVI–XVIII століть.

Огляди заходів (Бондар Н., Рудакова Ю.) було вміщено на сторінках «Бібліотечного вісника» № 4 за 2023/2024 роки, а також на порталі НБУВ, на сторінці відділу стародруків і рідкісних видань у мережі Фейсбук. Обидва заходи супроводжувалися виставками, на яких демонструвалися найцікавіші примірники видань І. Федоровича

і П. Мстиславця, їх сучасників і послідовників, продукція українських друкарень.

Наразі готується до друку і незабаром буде опублікована моя монографія «Видання Івана Федорова і Петра Мстиславця: філігранологічний аспект», що також присвячена 450-літтю українського книговидання.

Перелік заходів на конкретних прикладах свідчить, що федоровознавча проблематика в контексті початку книгодрукування в Україні присутня в сучасному українському науковому дискурсі та культурному просторі попри військові дії та несприятливі умови для проведення досліджень. Вона має дискусивний характер і перспективи подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. URL: <https://lviv-online.com/ua/events/arts/vystavka-pershodruk-do-450-littya-knygodrukuvannya-v-ukrayini/>
2. URL: https://tsdial.archives.gov.ua/index5_31.html
3. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vy-gjdRBCbM&t=3s>
4. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/450-rokiv-drukarstva-v-ukrayini/>
5. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9d6exOqj6NA>
6. URL: <https://nmiu.org/posts/154>
7. URL: <https://nibu.kyiv.ua/news/449/>
8. URL: <https://lib.kherson.ua/lvivskiy-apostol-abo-diyannya-ta-poslannya-apostolski.htm?ps=1>
9. URL: <http://surl.li/oqfqas>
10. URL: <https://library.donnu.edu.ua/node/1023>

Vasili IVELASHVILI,

employee of the Department of Kartvelology

The National parliament library of Georgia.

Tbilisi, Georgia

The National library of Georgian's role in preserving literary heritage: the museum of books

Abstract: The preservation, restoration, and popularization of literary monuments are crucial for protecting a nation's cultural heritage and identity. The National Parliamentary Library of Georgia, particularly its Rare Books Department, plays a key role in these efforts. Established during the Soviet era, the department has long focused on collecting, conserving, and showcasing rare literary works. These activities involve acquiring unique items through purchases or salvaging materials from various sources and implementing advanced preservation techniques, including climate-controlled storage and custom archival boxes. A significant achievement was the 2017 launch of the Book Museum, making rare literary treasures accessible to the public. Restoration processes emphasize maintaining the authenticity of each item, supported by international expertise and modern practices. The library also promotes its collections digitally through the «Iverieli» platform, which provides free global access to digitized materials. Regular exhibitions, such as those celebrating prominent figures like Ilia Chavchavadze, further enhance public engagement. Through its innovative practices and dedication, the library ensures the protection and dissemination of Georgia's literary heritage for both present and future generations.

Василь ІВЕЛАШВІЛІ,

співробітник кафедри картвелології
Національної парламентської бібліотеки Грузії.
Тбілісі, Грузія

Роль Національної бібліотеки Грузії у збереженні літературної спадщини: музей книги

Анотація: Збереження, реставрація та популяризація пам'яток літератури мають вирішальне значення для захисту культурної спадщини та самобутності нації. Національна парламентська бібліотека Грузії, зокрема її відділ рідкісних книг, відіграє ключову роль у цих зусиллях. Створений за радянських часів відділ тривалий час займався збиранням, збереженням і демонстрацією рідкісних літературних творів. Ця діяльність передбачає придбання унікальних предметів шляхом купівлі або дарування матеріалів із різних джерел, впровадження передових методів збереження, включаючи зберігання в належному кліматичному режимі та спеціальних архівних ящиках.

Значним досягненням стало відкриття Музею книги у 2017 році, завдяки якому рідкісні літературні скарби стали доступними для широкого загалу. Процеси реставрації, базуючись на міжнародному досвіді та сучасних практиках, підкреслюють збереження автентичності кожного предмета. Бібліотека просуває свої колекції і в цифровому форматі через платформу «Iverieli», яка надає вільний глобальний доступ до оцифрованих матеріалів. Регулярні виставки, наприклад, присвячені видатним діячам, таким як Ілля Чавчавадзе, ще більше сприяють залученню громадськості. Завдяки своїм інноваційним практикам і відданості бібліотека забезпечує захист і поширення літературної спадщини Грузії як для теперішнього, так і для майбутніх поколінь.

СЕКЦІЯ I

**УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ
ПИСЕМНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ:
ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ**

Alina KONDRATIUK,

Senior Researcher

Institute of Southeast European Studies

of the Romanian Academy. PhD.

Bucharest, Romania

A graphic enigma: on the issue of attribution of the so-called emblem of Patriarch Sylvester from a unique edition of the arabic akathist of 1747

This research is part of a project that has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (Grant Agreement No. 883219-AdG-2019 – Project TYPARABIC). The paper examines one of the images of the database of the TYPARABIC Project. This is the so-called emblem of Patriarch Sylvester of Antioch placed in an Arabic Akathist published in Bucharest (?) in 1747 (?). This attribution belongs to Archim. Policarp Chițulescu [2, c. 79–116], however, this issue has not been resolved yet. The above-mentioned composition has been identified as the emblem of Patriarch Sylvester of Antioch because, in the central part, there are Greek letters that are quite clearly placed to suggest the name “Sylvester” [3, c. 219].

Researchers have not come to a clear opinion as to what this image is: an emblem, a coat of arms, a vignette, or whether the best definition for this decorative element is simply a “composition.” The history of the book itself, as well as the main hypotheses concerning the iconographic patterns of the image mentioned, are presented in several publications by Ioana Feodorov and Archim. Policarp Chițulescu, in their above-mentioned articles [2, c. 79–116; 3, c. 197–233].

The study of this image has just begun. As for the attribution of the book itself, there are already several hypotheses, as we can see. And the question of the engraver of the emblem is very important. Initially, there was a suggestion that the emblem of Patriarch Sylvester might have been influenced by Ukrainian heraldic art [3, c. 219]. The most probable hypothesis, however, seems to be the one put forward by Archim. Policarp Chițulescu. In his opinion, the creator of the design

was the Greek publisher and engraver Duca Sotiriovici, who worked in Iași and in Bucharest in the first half of the 18th century [2, c. 111–116].

This image itself is very interesting, if only because it allows us to raise the question of familiarity with Kyivan engravings in the Arab-Christian East. We believe that this image is of a composite nature. Perhaps the configuration went through several stages before it acquired its current appearance.

It cannot be fully called either a coat of arms or an emblem, although it has attributes of both. It interestingly combines an inscription with the general character of the emblem. It does not, however, fully correspond to the emblematic engravings in Western European collections of the 16th–18th centuries. Nor is it a coat of arms, of course, since there is no shield. However, at the top of the composition, there are signs of distinction of power – an archbishop's miter, a staff and, a cross.

The cartouche with the patriarch's name is surrounded by two crowned anthropomorphic creatures. These are female half-figures in full clothing of the classic type. They resemble shield bearers. The lower parts of the figures resemble a cornucopia, narrowing down towards the bottom. The characters are placed against a background of stylized floral and geometric elements that play the role of a mantle.

The master who executed it in the first half of the 18th century certainly knew both Western and Eastern European book ornamentation and compiled this composition from several disparate elements. This is a combination of motifs of Western European ornament, features of ancient art, and attributes of the Orthodox clergy. For early modern times, this combination was not unusual; rather, it was typical. But in this case, the heterogeneous elements do not combine very organically. It seems like they were hurriedly chosen for a specific order. Perhaps the master was limited in time and could not make the composition more harmonious. Patriarch Sylvester (if he was the client) may have commissioned this emblem from the engraver, which was to appear in his later editions. But the death of the patriarch prevented this, and the use of the emblem with his name anywhere else lost its relevance.

We believe that this image belongs to a series of intermediate compositions that were placed everywhere in the context of the general fascination with emblems in early modern times. In the field of book design, the influence of emblems touched other elements of book decor.

Regarding the attribution of this image, Ioana Fedorov eventually concluded that the emblem was created in a press in Moldavia or Wallachia [3, c. 218–219], which is in line with Archim. Policarp Chițulescu's

hypothesis. We agree too, since no contacts between Patriarch Sylvester and the Orthodox Church of Kyiv, or Ukrainian printers, are documented.

As already mentioned, in the upper part of Sylvester's emblem there is an Orthodox crozier and an X-shaped cross under the Orthodox miter. This resembles the upper part of some coats of arms of the rulers of the Romanian Principalities (secular rulers, not church leaders). The Book of Divine Liturgies in Arabic and Greek printed by Antim the Iberian in Snagov (1701) is one of the best examples. Here we can see a prince's crown that looks exactly like the bishop's miter in Sylvester's emblem. The cruciform arrangement of the attributes of princely power corresponds to the same composition of episcopal insignia. The coats of arms of metropolitans and bishops in Ukrainian books of the 17th and 18th centuries resemble much less the placement of episcopal attributes in this composition. This can be seen by comparing Sylvester's emblem with Varlaam IAsyns'kyi's coat of arms in Stefan IAvorskyi's book *Arctos et antarctos caeli Rossiaci in Gentilitijs Syderibus* (Kyiv-Pehcersk Lavra edition, 1690).

We also asked for the opinion of the Romanian expert heraldist Dr. Tudor-Radu Tiron, who remarked that the composition gives the idea of a coat of arms, but it is not a coat of arms, as there is no shield. Dr. Tiron doubted that we can use the term "emblem" in this case. He stated that an emblem implied the acceptance of a particular graphic symbol for identification. However, it was not clear to him whether the image was being used in terms of identification (i.e., in the first person) or respect (i.e., from someone who was a contributor to the printing of the text). Based on this, Dr. Tiron suggested using the term "composition" to refer to this image.

We are deeply grateful to Dr. Tudor-Radu Tiron for his expert comments on this visual composition, which he expressed in personal communication. His analysis is certainly a worthy contribution to the study of this complex engraving. Nevertheless, we believe that the use of the term "emblem" is entirely appropriate in this case. In the early modern period, the emblems influenced the other elements of book decoration. Different types of vignettes could also have a similar compositional structure. European stamps could in many cases contain coats of arms or certain elements in them. Like emblems, they often contained various inscriptions.

We believe that the origin of the anthropomorphic figures placed on the sides of Sylvester's emblem are also related to typographical stamps. They appeared on the stamps of various publishers in several

European cities. Images of this kind are particularly common in Italian printed works of the 16th and 17th centuries. Sometimes these figures are dressed, other times, they are naked. Compositions are of very different content: a religious scene, a mythological scene, etc. could be placed in the center of the cartouche.

Sometimes heraldic compositions were placed on the title page instead of the typographic stamp. An illustrative example is found on the title page of the book *Emblemata anniversaria Academiae Noribergensis* by Abraham Wagenman (Nuremberg, 1617). Such an image is presented at the bottom of the title page. There are some elements here that remind us of Sylvester's emblem: female half-figures are flanking the coat of arms, and stylized plant elements surround the figures. As in the emblem of the Patriarch of Antioch, a crown was placed above the composition. This example may have been one of the sources of inspiration for the artist who created Sylvester's emblem.

We do not know the reason for the creation of this emblem, possibly for Patriarch Sylvester. But the fact itself is not surprising. The patriarch may have needed such a sign to assert his influence and authority.

We could assume that the presentation of this emblem was to boost sales. We know that Ukrainian printers of the 17th and 18th centuries, especially those in Lviv, used episcopal coats of arms on their prints to increase book sales. Archival evidence suggests in this way they tried to make their publications more attractive to potential clients [1, c. 460]. However, Patriarch Sylvester did not sell the books he printed in Moldavia and Wallachia, so this is not a reason for the presence of his emblem in the Akathist.

Summing up the preliminary results, we take note that the transfer of models of emblematic and heraldic images from the West to the East is a topic that requires further research. The digitization of many library and museum collections, as well as private collections of printed books, makes it possible to bring many unknown early printed books into scientific use. This is a great widening of the research horizon, but at the same time a provocation of many hypotheses, each of them requiring support. Patriarch Sylvester of Antioch's emblem, if confirmed as such, is very instructive in this regard. Undoubtedly, discoveries lie ahead in the study of the first Arabic edition of the Akathist to the Mother of God.

Аліна КОНДРАТЮК,

старший науковий співробітник Інституту досліджень
Південно-Східної Європи Румунської академії,
кандидат мистецтвознавства.
Бухарест, Румунія

Графічна загадка: до питання атрибуції так званої емблеми Патріарха Сильвестра з унікального видання арабського акафісту 1747 р.

Це дослідження здійснено в рамках проекту, що фінансується Європейською дослідницькою радою за програмою Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Horizon 2020» (грантова угода № 883219-AdG-2019 – проєкт TYPARABIC).

У статті розглядається одне із зображень, наявних у базі даних проєкту TYPARABIC, так звана емблема Патріарха Сильвестра Антіохійського. Емблема розміщена в арабському акафісті, виданому в Бухаресті (?) в 1747 р. (?), – атрибуція цієї унікальної книги досі є предметом дискусій. Зазначена тут атрибуція належить архимандриту Полікарпу Кіцулеску [2, с. 79–116], однак вона потребує подальших досліджень. Вищезгадана композиція була ідентифікована саме як емблема Патріарха Сильвестра Антіохійського, оскільки в центральній її частині розміщені грецькі літери, які дають змогу досить чітко прочитати ім'я «Сильвестр» [3, с. 219].

Дослідники не дійшли спільної думки, чим є це зображення: емблемою, гербом чи віньеткою; можливо, найкращим визначенням для цього декоративного елемента є слово «композиція». Історія самої книги, а також основні гіпотези щодо іконографічних особливостей згаданого зображення, представлені в публікаціях Іоани Феодоров та в згаданій вище статті архимандрита Полікарпа Кіцулеску [2, с. 79–116; 3, с. 197–233].

Вивчення цього зображення розпочалося нещодавно. Як ми вже казали, щодо атрибуції самої книги наразі існує кілька гіпотез. І дуже важливим є питання про гравера-виконавця емблеми. Спочатку було висунуто припущення, що емблема Патріарха Сильвестра могла бути створена під впливом української геральдики [3, с. 219]. Однак ми вважаємо найбільш вірогідною гіпотезу, висунуту архимандритом Полікарпом Кіцулеску. На його думку,

автором цього зображення був грецький видавець і гравер Дука Сотіріовічі, який працював у Яссах і в Бухаресті в першій половині XVIII ст. [2, с. 111–116].

Саме по собі це зображення є для нас цікавим і тому, що дає змогу поставити питання про знайомство з київською гравюрою на арабо-християнському Сході. Ми вважаємо, що воно має композитну природу. Можливо, ця емблема зазнала кілька етапів перетворень, перш ніж набула нинішнього вигляду. Як зазначалося, зображення не можна з упевненістю назвати ані гербом, ані емблемою, хоча воно має ознаки обох. Воно містить напис і загалом нагадує емблеми, однак не повністю відповідає емблематичним гравюрам у західноєвропейських збірках XVI–XVIII ст. Звісно, це і не герб, оскільки відсутній щит. Проте у верхній частині композиції вміщено атрибути влади – архієпископську митру, посох і хрест. Картуш з ім'ям патріарха фланкований двома коронованими антропоморфними істотами – це жіночі півфігури у вбранні класичного типу, які фланкують композицію, наче геральдичні щитотримачі. Нижні частини фігур нагадують ріг достатку, що звужується донизу. Ці істоти розміщені на тлі стилізованих рослинних і геометричних елементів, які відіграють роль ламбрекенів або мантиї, що в геральдичних зображеннях зазвичай представлена з обох сторін геральдичного щита.

Майстер, який виконав цю композицію в першій половині XVIII ст., безумовно, знав як західноєвропейську, так і східноєвропейську книжкову орнаментику і скомпонував цю композицію з кількох елементів. Ми бачимо поєднання західноєвропейських ренесансних мотивів, рис античного мистецтва й атрибутів православного духовенства. Для ранньомодерного часу таке поєднання не було чимось незвичайним, скоріше, типовим, але в цьому випадку різні елементи поєднуються не дуже органічно. Складається враження, що їх поспіхом підбирали під конкретне замовлення. Можливо, майстер був обмежений у часі і не зміг зробити композицію більш гармонійною. Патріарх Сильвестр (якщо він був замовником), можливо, замовив цю емблему для того, щоб вона з'являлася в усіх його пізніших виданнях. Але смерть патріарха завадила цьому, і використання емблеми з його ім'ям деінде втратило свою актуальність.

Вважаємо, що це зображення належить до серії «проміжних» композицій, які повсюдно розміщувалися в контексті загального захоплення емблемами в ранньомодерний час. У сфері книжкового

дизайну вплив емблем торкнувся й інших елементів книжкового декору, тож вони мають подібну до емблем структуру.

Щодо атрибуції цього зображення, то д-р Іоана Феодоров зрештою дійшла висновку, що емблема була створена в Молдавії або у Валахії [3, с. 218–219], і це співзвучно з думкою архімандрита Полікарпа Кіцulescu. Ми також погоджуємося з цим, оскільки жодних контактів патріарха Сильвестра з Київською православною церквою чи українськими друкарями документально не зафіксовано.

Як уже згадувалося, у верхній частині емблеми Сильвестра зображено православний посох та Х-подібний хрест під православною митрою. Це нагадує верхню частину деяких гербів правителів румунських князівств (саме світських, а не церковних ієрархів). Герб із книги Божественної літургії арабською та грецькою мовами, надрукованої Антимом Іверійським у Снагові (1701), є одним із характерних прикладів. На звороті титульного аркуша цього видання ми бачимо герб Константіна Бринковяну під князівською короною, яка дуже схожа на єпископську митру, що увінчує т. зв. емблему Сильвестра. Хрестоподібне розташування атрибутів князівської влади відповідає такій самій композиції єпископських атрибутів в емблемі Сильвестра. Гери митрополитів та єпископів в українських виданнях XVII–XVIII ст. значно менше подібні до зображень у цій композиції. У цьому можна переконатися, порівнявши емблему патріарха Сильвестра з гербом Варлаама Ясинського, що вміщений на звороті титулу книги Стефана Яворського «*Arctos et antarctos caeli Rossiaci in Gentilitijs Syderibus*» видання Києво-Печерської лаври 1690 р.

Ми також запитали думку з цього приводу відомого румунського експерта-геральдиста доктора Тудора-Раду Тірона, який зауважив, що композиція нагадує герб, але не є гербом, оскільки відсутній щит. Д-р Тірон висловив сумнів, чи можна в цьому випадку використовувати і термін «емблема», оскільки емблема передбачає прийняття певного графічного символу для ідентифікації. Однак у нашому випадку не зрозуміло, з якою метою було використано це зображення: з метою ідентифікації (тобто від першої особи) чи з метою висловити пошану (з боку того, хто брав участь у друкуванні тексту). Виходячи з цього, д-р Тірон запропонував для означення цього зображення використовувати термін «композиція».

Ми глибоко вдячні д-ру Тудору-Раду Тірону за його коментарі щодо цієї композиції, які він висловив в особистому спілкуванні. Його аналіз, безумовно, є гідним внеском у дослідження цієї та

емничої гравюри. Проте ми вважаємо, що використання терміну «емблема» у цьому випадку є цілком доречним. Нині саме поняття «емблеми» настільки містке, що припускає широкі можливості для його вживання. У ранньомодерний період емблеми впливали на інші елементи книжкового оздоблення. Різні типи віньєток мали схожу структуру. Європейські друкарські марки також у багатьох випадках мали подібну композицію, іноді навіть містили герби або їхні окремі елементи. Як і емблеми, друкарські марки нерідко супроводжувалися різноманітними написами. Ми вважаємо, що походження антропоморфних фігур, що фланкують емблему Сильвестра, також пов'язане з друкарськими марками. Подібні фігури ми можемо бачити на марках різних видавництв багатьох європейських міст ранньомодерного часу. Особливо часто такі зображення зустрічаються в італійських друкованих виданнях XVI–XVII ст. Іноді ці фігури одягнені, іноді оголені. Композиції в центральній частині друкарської марки могли мати найрізноманітніший зміст: релігійні сцени, міфологічні сюжети тощо. Іноді на титульному аркуші замість друкарської марки розміщували геральдичні композиції – це міг бути і один герб, і кілька. Показовий приклад – титульний аркуш книги «*Emblemata anniversaria Academiae Noribergensis*» Абрагама Вагенмана (Нюрнберг, 1617), де геральдична композиція представлена в нижній частині титульної сторінки. Тут є елементи, що також нагадують нам емблему патріарха Сильвестра: у нюрнберзькому виданні жіночі півфігури, що фланкують геральдичну композицію, оточені стилізованими рослинними елементами. Як і на емблемі Антіохійського патріарха, вгорі геральдичної композиції вміщено корону. Це зображення могло бути одним із джерел натхнення для художника, який створив так звану емблему Сильвестра.

Ми не знаємо причини створення т. зв. емблеми Патріарха Сильвестра Антіохійського. Але самий факт не є дивним. Можливо, патріарх потребував такого знаку для утвердження свого впливу й авторитету. Ми могли б припустити, що вміщення цієї емблеми мало сприяти збільшенню продажів книги. Відомо, що українські друкарі XVII–XVIII ст., особливо львівські, єпископські герби у своїх виданнях використовували саме з цією метою. Архівні джерела свідчать, що таким чином вони намагалися зробити свої видання більш привабливими для потенційних клієнтів [1, с. 460]. Однак Патріарх Сильвестр не продавав книги, надруковані ним у Молдавії та Валахії, тому це не є підставою для розміщення його емблеми в цьому арабському акафісті.

Підбиваючи попередні підсумки, зазначимо, що перенесення моделей емблематичних і геральдичних зображень із Заходу на Схід є темою, яка потребує подальших досліджень. Оцифрування багатьох бібліотечних і музейних колекцій, приватних зібрань друкованих книг дає змогу ввести до наукового обігу багато невідомих пам'яток. Це сприяє розширенню дослідницьких горизонтів, але водночас провокує багато гіпотез, кожна з яких потребує підтвердження. Емблема Патріарха Сильвестра Антіохійського, якщо вона буде підтверджена як така, є дуже показовою в цьому сенсі. Безсумнівно, на нас чекатимуть відкриття у вивченні цієї першої арабської редакції акафісту Божої Матері.

Список використаних джерел

1. Вуйцик В. Нові документальні відомості про українського гравера і друкаря XVIII століття Івана Філіповича. *Записки НТШ. Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*. Львів, 1998. Т. CCXXXVI. С. 457–463.
2. Chițulescu, Archim. Policarp. Noutăți despre întâia tipografie arabă din Moldova și despre activitatea tipografului Duca Sotiriovici din Thassos. *Apulum, S. Historia & Patromonium. Supplementum*. 2024. LXI. P. 79–116.
3. Feodorov I. New Data on the Early Arabic Printing in the Levant and its Connections to the Romanian Presses. *RESEE*. 56. 2018. 1–4. P. 197–233.

Ірина ДРУЖКОВА,

доцент Одеського національного медичного університету,
кандидат історичних наук.

Одеса, Україна

Захист і збереження рукописних пам'яток під час конфліктів. Сучасні виклики

Рукописні пам'ятки – це не лише сторінки з текстами, а й живий зв'язок поколінь, безцінні носії знань, історії та культури. Вони становлять унікальне культурне надбання, яке відображає епоху, в котрій вони були створені, дух її часу, ідеї та прагнення суспільства. Їх цінність виходить за межі матеріального і стає ключовою у формуванні національної ідентичності та збереженні культурної пам'яті. Кожен рукопис є унікальним, оскільки його створення було тривалим процесом, який потребував майстерності, терпіння та відданості. Наприклад, середньовічні манускрипти, з їхніми майстерно оформленими мініатюрами, золотим оздобленням і складними шрифтами, є витворами мистецтва, які поєднують текст, ілюстрацію та декоративне мистецтво.

Рукописи зберігають оригінальність думки своїх авторів і свідчать про рівень знань, культурні звичаї та ідеології тієї чи іншої епохи. Вони часто містять записи, які не повторюються в інших джерелах, зокрема літописи, наукові трактати, релігійні тексти чи особисті щоденники. З огляду на це, рукописи є джерелом автентичної інформації, якої не можна знайти в друкованих книгах.

Культурний компонент рукописів відображається у стилі письма, у мові, якою вони написані, і навіть у матеріалах, що використовувалися для їх створення. Вони є свідченням культурних контактів між народами, впливу одних цивілізацій на інші та взаємозбагачення культур.

Рукописні пам'ятки мають надзвичайно важливе значення для формування національної ідентичності. Вони слугують джерелом національної гордості, адже відображають унікальність історичного шляху певного народу. Наприклад, «Реймське Євангеліє» є символом єдності європейської та української культур, адже воно написано кирилицею і використовувалося при коронації французьких монархів.

Сучасні конфлікти, природні катаклізми та недбале ставлення є головними загрозами для рукописних пам'яток. У часи глобалізації важливо не лише захищати ці пам'ятки, а й забезпечувати їх доступність через цифровізацію. Програми оцифрування, створення міжнародних баз даних і міжкультурна співпраця є ключовими засобами їх збереження для майбутніх поколінь.

Першою і найбільш очевидною загрозою є фізичне знищення рукописних пам'яток у зонах бойових дій. Бомбардування бібліотек, музеїв, архівів призводить до втрати цінних документів. Пожежі, спричинені вибухами чи мародерством, безжально знищують рукописи, відновити які неможливо. Прикладом є руйнування Національної бібліотеки Боснії та Герцеговини у Сараєво під час боснійської війни, коли десятки тисяч унікальних манускриптів поглинув вогонь.

У ХХІ ст. такі події відбуваються в Україні під час російсько-української війни. Знищення архівів і бібліотек на тимчасово окупованих територіях є не лише втратою для науки, але й спробою стерти історичну пам'ять цілих народів. Війна створює умови для масового пограбування культурних установ – рукописи часто стають об'єктами нелегального обігу на чорному ринку. Схожою до українських є доля манускриптів із Сирії та Іраку, що опинились у центрі збройних конфліктів.

Іноді рукописи знищують навмисно, щоб стерти культурну ідентичність народу. Такі дії є частиною політики культурного геноциду, спрямованої на знищення історичної спадщини. У 1930–1950-х роках радянська влада систематично знищувала архіви, що стосувались історії України, зокрема документи, які засвідчували боротьбу за незалежність. У ситуаціях нестачі ресурсів або місця для зберігання рукописів вони могли бути утилізовані як «непотріб». Особливо це стосується документів, культурна чи історична цінність яких не була попередньо визначена. Прикладом є знищення в Російському державному історичному архіві особових справ одеської контори Державного Банку та багатьох інших документів радянських часів.

У сучасному світі подібна тактика використовується росіянами, щоб нав'язати нову ідеологію, позбавивши населення окупованих територій їхніх історичних коренів. Це свідчить про важливість рукописних пам'яток як носіїв не лише знань, але й національної ідентичності.

Окрім прямого знищення, конфлікти призводять до погіршення умов зберігання рукописів. Відсутність електропостачання,

пошкодження систем клімат-контролю та брак ресурсів для належної консервації сприяють їх деградації. Наприклад, папір швидко втрачає якість через перепади температури, вологості чи відсутність вентиляції, які нерідко відбуваються в умовах війни.

Через російсько-українську війну постраждали численні архиви та бібліотеки на територіях, підконтрольних Україні, та на тимчасово окупованих. Від початку вторгнення і до червня 2024 р. країна-агресор знищила 138 українських бібліотек і пошкодила 700 [1].

Станом на 27 листопада 2024 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 468 об'єктів, починаючи з 24 лютого 2022 р.: 145 релігійних об'єктів, 238 будівель, що представляють історичний та/або художній інтерес; 32 музеї; 33 пам'ятники; 17 бібліотек; 1 архів; 2 археологічні об'єкти.

Щодо Одеської, Миколаївської та Херсонської областей вказано такі об'єкти за номерами:

- 366. Одеський художній музей – Одеса (Одеська область);
- 367. Одеський археологічний музей – Одеса (Одеська область);
- 368. Одеський морський музей – Одеса (Одеська область);
- 369. Одеський літературний музей – Одеса (Одеська область);
- 382. Музей західного та східного мистецтва – Одеса (Одеська область);

426. Державний архів Херсонської області (філія) – Херсон (Херсонська область);

428. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека – Херсон (Херсонська область) [4].

Пожежі, спричинені обстрілами або вибухами, є ще однією масштабною проблемою. Умови бойових дій заважають рятувальникам вчасно діяти. Через загрозу життю або небезпечну обстановку евакуація рукописів стає майже неможливою. Нерідко відповідальні установи просто не мають технічних ресурсів чи фахівців для захисту таких пам'яток.

Вандалізм, на жаль, є не менш загрозливою формою фізичного знищення рукописних пам'яток – у багатьох випадках це свідоме руйнування пам'яток культури з ідеологічних або політичних мотивів. Вандалізм проявляється також у вигляді мародерства, коли пам'ятки культури розкрадаються для продажу на чорному ринку. Ця практика призводить до втрати контексту рукопису, оскільки без історичних і археологічних даних його цінність значно зменшується.

В Україні під час окупації окремих територій спостерігалися випадки вилучення цінних архівів і рукописів із музеїв, бібліотек

і приватних колекцій. Наприклад, втрата документів, пов'язаних із культурною спадщиною кримськотатарського народу після анексії Криму є яскравим прикладом свідомого знищення історичної ідентичності, такою ж є доля Державного архіву Херсонської області.

Рукописні пам'ятки нерідко опиняються на чорному ринку, де їх купують колекціонери або аукціонні дома, використовуючи схеми для приховування походження. Через недостатню міжнародну координацію такі злочини часто залишаються безкарними.

Створення спеціалізованих органів моніторингу і захисту культурної спадщини є кроком у боротьбі з контрабандою. В Україні діють структури, які займаються поверненням викрадених пам'яток.

У періоди евакуації архівів через збройні конфлікти рукописи ризикують бути пошкодженими через неналежне пакування або зберігання. Крім того, вони можуть бути підроблені чи змінені для політичних маніпуляцій.

Війна, розв'язана РФ, – це загроза нашій культурній спадщині, але Україна демонструє стійкість і готовність захищати своє надбання навіть у критичних умовах.

Важливою є ініціатива «Saving Ukrainian Cultural Heritage Online» – міжнародний проект з оцифрування та збереження української культурної спадщини, створення бази даних з інформацією про втрачені або пошкоджені об'єкти. Продовжують свою діяльність з оцифрування спадщини Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Одеська національна наукова бібліотека та ін. [6]. Ініціатива «Heritage Rescue» надає допомогу українським установам у збереженні культурних цінностей, зокрема рукописів [2].

Онлайн-платформи для збереження історичних документів, де створюються електронні бази даних рукописних пам'яток, що перебувають у небезпеці, надають доступ до матеріалів широкій аудиторії та дослідникам, забезпечують поінформованість світової спільноти про знищення української спадщини, залучаючи підтримку з усього світу [3].

Збереження рукописних пам'яток під час конфліктів не обмежується діяльністю державних і міжнародних організацій. Приватні фонди та неурядові організації, такі як архів «Arolsen», що підтримував проекти оцифрування архівів Вінниччини та Кропивницького [7], або програма «The Endangered Archives Programme» (Британська бібліотека), яка також активно долучається до порятунку культурних цінностей. Серед семи українських проектів-реципієнтів цієї програми можна назвати деякі, що стосуються збереження та доступності архівів:

- «Архів доіндустріальної сільської громади Українського Степу» (ЕАР164) (д-р Анатолій Бойко, 2007 р.); Державний архів Запорізької області отримав 27,6 тис. фунтів стерлінгів;
- «Архіви релігійних меншин і війна в Україні: Адвентистський історичний архів-музей у Бучі» (ЕАР1511) (Тетяна Ваграменко, 2023); Бучанський адвентистський історичний архів-музей Державного архіву СБУ отримав 15 тис. фунтів стерлінгів [5].

Насправді список акторів наразі значно ширший. Реалізація названих проєктів і програм триває.

Рукописні пам'ятки є скарбницею знань, культурних кодів та історичної пам'яті. Вони зберігають інформацію про епоху, формують національну ідентичність і оберігають спадщину людства. Їх втрата означає руйнування внутрішньої частини культурного фундаменту, важливого для єдності та розуміння.

Сучасні конфлікти загрожують фізичному існуванню пам'яток, тому вони потребують захисту на рівні держави і світової спільноти. Лише спільними зусиллями можна зберегти ці безцінні джерела для майбутніх поколінь.

Міжнародні організації відіграють важливу роль у збереженні рукописів у зонах війни, використовуючи евакуацію, реставрацію, оцифрування та навчання фахівців. Ці дії рятують не лише документи, а й культурну пам'ять народів, постраждалих від війни.

Список використаних джерел

1. Горлач П. З 2022 року і донині зруйновано та пошкоджено понад 700 бібліотек. *Мінкульт*. 2024 р. 19 лип. URL: <https://suspilne.media/culture/794387-z-2022-roku-i-do-nini-zrujnovano-ta-poskodzeno-ponad-700-bibliotek-minkult/>
2. Штаб порятунку спадщини. URL: <https://heri.in.ua/en/>
3. 80 million documents: how the Ukrainian archives get digital. URL: <https://gigacloud.ua/en/blog/kejsi/80-miljoniv-dokumentiv-jak-didzhitalizujutsja-ukrainski-arhivi>
4. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116>
5. Preservation, storage and accessibility for archives of the pre-industrial rural society of the Ukrainian Steppe (ЕАР164). URL: <https://eap.bl.uk/project/EAP164>
6. Saving Ukrainian Cultural Heritage Online. URL: <https://www.sucho.org/>
7. The preservation of Ukrainian heritage 2023. URL: https://arolsen-archives.org/content/uploads/arolsenarchives_needsreportukraine.pdf

Олена ЮСОВА,

завідувач сектору науково-освітньої роботи
Комунального закладу Сумської обласної ради
«Державний історико-культурний заповідник “Посулля”».
Ромни, Україна

Євангеліє Калнишевського – безцінний шедевр українського золотарства XVIII ст.

У фондах Державного історико-культурного заповідника «Посулля» зберігається безцінний шедевр українського золотарства XVIII ст. – Євангеліє Калнишевського [9, с. 30], історія якого тісно пов'язана з життєдіяльністю щедрого благодійника і мецената, останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (1691–1803), уродженця села Пустовійтівки Роменської сотні Лубенського полку (нині Роменський район, Сумської області) [7, с. 189].

Обіймаючи у другій половині XVIII ст. найвищі старшинські посади у Війську Низовому Запорізькому, Калнишевський всіляко сприяв подальшому розквіту духовного життя в Україні, спонсорував власним коштом величні православні храми, дбав про їх художнє оформлення: замовляв різьблені іконостаси, ікони, коштовний церковний посуд, хрести, ризи, книги [1, с. 76]. На кошти Петра Калнишевського були закладені церква Святої Трійці (1773) в селі Пустовійтівка та Покровська церква у місті Ромни (1770).

Ще будучи військовим суддею, він у 1762 р. подарував Свято-Троїцькій церкві рідного села Пустовійтівка коштовне Євангеліє, яке обійшлося Петру Івановичу Калнишевському в 500 рублів. Загальна вага книги без оправу – приблизно 16 кг. Понад 5 кг металу загалом, зокрема 2620 грамів дорогоцінного, пішло на оправу, довжина якої має понад 50 см, ширина – 34 см, товщина 10 см [6, с. 138].

Сама книга – московського друку, 1758 р. видання, надрукована старослов'янською мовою, червоною та чорною фарбами на суцільних аркушах (рис. 1). Переплетена в дубові дошки, обкладена металевими листами жовтого кольору, на які з великою технічною досконалістю припасовано срібне з позолотою рельєфне карбування різнопланового рослинного орнаменту та сюжетів зі Святого Пись-

ма. Корінець оправи та фігурні застібки теж виготовлені зі срібла та прикрашені карбуванням.

У середній лицевій частині оклада викарбовано сцену розп'яття – Ісус на хресті. На верхній перекладині – напис «ИИ С Х С» (Ісус Христос), вище – зображення стрічки з написом «ІН ЦІ» (Ісус Назорей Цар Іудейський); з боків розп'яття зображено двох жінок у скорботі (Магдалина і Богородиця). Внизу біля хреста – будівлі Єрусалима. Під хрестом – череп зі схрещеними кістками.

По кутах – наріжники: чотири овальні вінчики з квітів і листя, в яких по одному із чотирьох євангелістів. Постаті євангелістів на наріжниках зображено традиційно, в сидячій позі з розгорнутою книгою та папером у руці. Поряд – символи християнства: телець, ангел, лев, орел.

Із чотирьох боків розп'яття – опуклі медальйони, покриті черню, із зображеннями: Святого апостола Андрія Первозванного; апостолів Петра і Павла; одного з отців церкви, Василя Великого; патріарха Іоанна Златоуста. Кожний медальйон закріплено чотирьохкутною срібною гайкою.

Між верхніми наріжниками кріпиться трикутник (верхній кут відсутній), вкритий черню, з написом грецькими літерами «Он Бог, есть тот, кто спаситель». Від трикутника розходить проміння. Простір між медальйонами та наріжниками оздоблено прорізним стилізованим рослинним орнаментом і завитками аканта. Всі деталі виконано з листового срібла, місцями позолоченого, та прибито цвяхами до дерев'яної дошки через суцільний позолочений лист.

Нижче Іоанна Златоуста – фігура ангела, а під нею, на позолоченій пластині, вигравіювано дарчий напис: «Сия книга Евангелие изделано коштом войска Запорожского низового судии войскового Петра Ивановича Калнышевского» [9].

З боків кріпиться обрамлення, що має з середини широкий загин, прибитий цвяхами до дерев'яної дошки. Праворуч з краю припаяно два округлі штифти для замків.

На спідній дошці у великому овальному середнику – виконана невисоким рельєфом сюжетна композиція, що складається із

зображення Спасителя на хмарах в оточенні херувимів. Права рука Його піднята вгору для благословення, у лівій Він тримає символ влади – «державу» (земна куля – символ вічності, увінчана хрестом у вигляді квітки) [5, с. 22–23]. Над головою Христа зображено трикутник (символ Трійці), від якого відходять численні промені.

По кутах – круглі картуші з отворами для чотирьох сферичних пуклів, орнаментованих великою восьмипелюстковою квіткою. Пуклі кріпляться до дошки гвинтом зі срібною гайкою, що має вигляд хреста. Одна пукля відсутня. Пластина та середник накладені на золочену бляху і прибиті до дерев'яної дошки цвяхами.

По краях – обрамлення з широким загином всередину. Збоку – дві защіпки на шарнірі, орнаментовані завитками. Внизу, на широкому загині обрамлення, напис крапковими літерами в один рядок: «В ЦЕРКОВЬ СВАТОТРОЄЦКУЮ СЕЛА ПУСТОВОЇТОВКИ: 1762 ГОДУ: ЦЕНА ЖЪ ОНОМУ ПАТЬ СОТЬ РУБЛЕЙ» [9].

Корінець виготовлено з восьми ажурних пластинок, прикріплених до суцільної позолоченої довгої бляхи та скріплених з основним окладом дев'ятьма шарнірами з кожного боку. Від металевого корінця до сторінок книги з внутрішнього боку загнуті срібні пластинки, орнаментовані завитками та прорізами у вигляді двох квадратів і серця.

А ось як описує мистецьку красу Євангелія відомий дослідник золотарства України козацької доби Марк Петренко: «Творчість українських майстрів стояла близько до народного мистецтва, вони часто наслідували орнаментальні мотиви народної архітектури, різблення на дереві й камені тощо. Споріднену з народним мистецтвом орнаментику має срібна оправа з дарчим написом кошового Петра Калнишевського. Тут ми знаходимо чудові орнаментальні мотиви (розетки, пагінці рослин). Наріжники чільної сторони оправи Євангелія зроблені у формі овальних вінчиків, характерних для київських оправ. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта. Дуже цікаві прикраси спідньої дошки. Наприклад, пуклі тут виконані у вигляді майолікових розеток, типових для будов України XVIII ст. Між дрібненьким стилізованим листям розсипані купками сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою з густого плетива лози» [6, с. 130–135].

Авторське клеймо на оправі Євангелія не виявлено, але деякі дослідники вважають, що за високою технікою виконання і своєрідним мистецьким оздобленням оригінальний витвір є роботою відомого київського золотаря Івана Равича [3, с. 303]. Хоча існують й інші думки. Зазначимо, що текст напису на лицевій частині окла-

ду внизу виконаний гравером посередньої кваліфікації – не розраховане поле для напису в рамочці, літери різної величини. Іван Равич (1677–1762) навряд чи міг бути автором окладу, оскільки в 1760–1762 роках, коли був замовлений оклад, йому вже виповнилося 83 роки. Дослідники життя та діяльності золотарів-ювелірів, зокрема М. Жарких та І. Т. Черняков, стверджують, що під кінець життя Івану Равичу не замовляли ювелірні вироби, він помер у бідності та боргах. Можливо, оклад Євангелія виконано в єврейській майстерні, бо попри високу художню цінність, на окладі не проставлено жодного клейма майстра чи пробірного нагляду. Незважаючи на спірне авторство, «Євангеліє Калнишевського» є видатним шедевром українського золотарства XVIII ст. і входить до світових каталогів з мистецтва [4, с. 6].

Наводимо повний текст розширеного напису, що розміщується здебільшого по слову чи по два в нижній частині сторінок книги від 8-го до 43-го аркушів: «Книга Евангелие в церковь Свято-Троицкую села Пустовойтовки изделано старанием и коштом войска Запорожского низового войскового судьи, ныне же Кошевого атамана Петра Ивановича Калнишевского. За здравие его и за упокой умерших Иоанна, Агафии. Зеновии еще в живых. Андрея, Параскеви, Семеона, Андрея и Йосифа еще в живых перебывающего. Оному ж Евангелию цена пятьсот рублей. Подписана в Сече Запорожской 1762 году июля 3 дня». На останній сторінці книги, у верхній частині, напис коричневим чорнилом: «Федор Григорович» [9].

Для прихильників родоводів у тексті подано вичерпну інформацію про родину Калнишевських, серед яких Іван та Агафія – вже померлі батьки Петра, інші – сестри, брати чи близька рідня. Достовірно відомо, що племінниця Петра Івановича Калнишевського була одружена з хорунжим Лубенського полку Степаном Воротеляком [2, с. 408]. Двоюрідний племінник, Йосип Калнишевський, згадується в 1769 р. як полковник Кодацької паланки на Запоріжжі [2, с. 412].

За похмурих часів комуністичного мракобісся, 28 грудня 1934 р. голова комісії фінвідділу М. І. Крижановський, який мав вилучати церковне майно для подальшої його утилізації, наважився передати в. о. директора Роменського краєзнавчого музею Івану Павловичу Галюну на зберігання Євангеліє Калнишевського 1762 р., подароване Пустовійтівській церкві кошовим Війська Запорізького Петром Івановичем Калнишевським. Євангеліє в масивній срібній оправі. Ціна Євангелія, зазначена тоді, – 57 111 карбованців [8].

Напрестольне Євангеліє є шедевром українського ювелірного мистецтва XVIII ст. і увійшло до світових каталогів. У наукових колах за ним закріпилася назва «Євангеліє Калнишевського».

У 2016 році, до 325-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі, Євангеліє було відреставровано в Національному науково-дослідному реставраційному центрі України.

Список використаних джерел

1. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. Дніпропетровськ, 2004. 128 с.
2. Ефименко П. С. Калнышевский последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803. *Русская старина*. 1875. Ноябрь. С. 405–420.
3. Коцур В. П., Коцур А. П. Від Сули до Білого моря. Київ ; Переяслав-Хмельницький, 2004. 359 с.
4. Кулиняк Д. Лицар Дикого поля. Київ, 2005. 143 с.
5. Макаренко Н. Е. На родине последнего гетмана Запорожского П. И. Калнышевского. *Сумська старовина*. Суми, 2006. № XX. С. 21–25.
6. Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. Київ, 1970. 620 с.
7. Сумщина в іменах : енциклопед. довід. Суми, 2003. 608 с.
8. Акт передачі фінінспектором Крижановським «Євангелія Калнишевського» до Роменського краєзнавчого музею. *Фонди Державного історико-культурного заповідника «Посулля»*. 1936 р. Док. 1780.
9. Книга «Євангеліє Калнишевського». М., 1758. Стародрук. № 30. *Фонди Державного історико-культурного заповідника «Посулля»*.

Тамара КУЦАЄВА,

учений секретар Національного
історично-архітектурного музею «Київська фортеця»,
кандидат історичних наук.
Київ, Україна

**Пам'ятки спільної (друкованої) спадщини:
стародрук «Biblia Hebraica <...>» (1619)
із колекції Національного музею історії України**

Анотація: Публікацію присвячено колекції документних пам'яток із зібрання Національного музею історії України, зокрема друкованій книжковій спадщині. Предметом дослідження є стародрук «Biblia Hebraica <...>» (1619). Запропоновано попримірниковий опис і класифікацію книжкової пам'ятки відповідно до книгознавчої термінології, а також окреслення її «ролі та місця» в культурологічному контексті. Із використанням низки аргументів визначено, що мова видання, в цьому випадку іврит (єврейський шрифт), не може бути визначальною, щоб класифікувати книгу як культурну спадщину за національним критерієм, – запропоновано послуговуватися більш широким поняттям «спільна культурна спадщина», яке розширює сприйняття конкретного тексту через визначені соціокультурні обставини. Підкреслено особливості побутування видань, надрукованих у форматі «фоліо», та формування історичних книгозбірень.

Annotation: This publication deals with the collection of rare documents, exactly printed book heritage, in the collection of the National Museum of History of Ukraine. The object of the study is the rare book “Biblia Hebraica <...>” (1619). The author has conducted textual analysis, classification of the rare book in accordance with bibliographic terminology, as well as its depicted “the role and place” of the book in the cultural context. The author has also determined that a language of a publication, in particular case – Hebrew, should not be considered as a decisive criteria for classifying the rare book as a cultural heritage of a certain nation. It has been proposed to use a broader concept of “Common cultural heritage”, which expands the perception of a specific text in certain

socio-cultural relations. Among conclusions to this research emphasis on the peculiarities of the using by readers of publications printed in folio format as well as some features of formation of historical book collections have been proposed.

Пропоновані тези присвячені колекції документних пам'яток, зокрема пам'яткам книгодрукування із зібрання Національного музею історії України. Ця робота є спробою висвітлити стан досліджень пам'яток з точки зору їх формальних (відповідно до науково-уніфікованого паспорта) та більш неформальних критеріїв. Особливу увагу приділено атрибуції пам'ятки через критерій національної, а не географічної (місто, країна видання) приналежності. Пропоновані спостереження рівною мірою стосуються рукописних, друкованих і книжкових пам'яток. У зібранні Національного музею історії України документні пам'ятки містяться в трьох групах збереження фондів: «Рукописи авторські», «Рідкісні авторські документи» та «Стародруки». Зважаючи на те, що фокусом нашого дослідження є юдаїка, було здійснено вибірку тематичних музейних предметів лише з цієї теми. За нашими підрахунками, загальна кількість всіх документних пам'яток з юдаїки у фонді становить 49 назв. Вони були видані впродовж XIX – першої третини XX ст. У названу цифру ми включили й унікальний стародрук 1619 р. Зважаючи на низку аргументів, ми зараховуємо цю одиничну в Україні пам'ятку не стільки до єврейської, скільки до спільної європейської культурної спадщини. Таким чином, хронологічну рамку датування колекції залишаємо незмінною, хоча її можна було б «штучно» розширити аж на два століття.

Вивчений стародрук є тримовним виданням – паралельно на івриті, латинською та грецькою мовами. Втім, це було зроблено упорядником книги не для потреб єврейської спільноти, зокрема релігійних практик, які не включають в себе Новий Заповіт. Книга була видана в Швейцарії, отже, ймовірно, її цільовою аудиторією були або католицькі теологи, або зацікавлені читачі, котрі володіли, як мінімум, двома із трьох вказаних мов і прагнули при читанні вдаватися до компаративного аналізу текстів. Найбільш вірогідно, що основними читачами книги були саме теологи.

Книга видана в громіздкому форматі «фоліо». Цей формат є усталеним для ранніх пам'яток книгодрукування (особливо релігійного змісту) і призначений для вивчення за столом у кабінеті, – радше монастиря, ніж читальні приватної книгозбірні. Окрім того,

початок XVI ст. хоча і став періодом інтенсивного розвитку книгодрукування, але тоді приватні книгозбірні лише починали формуватися і мали на меті збирання репринтів або першодруків класичної грецької літератури, античних науковців тощо.

Варто зауважити, що приватні книгозбірні отримали один із поштовхів до свого розвитку не лише через збільшення доступності книг, надрукованих на ручних друкарських верстатах, а й завдяки впровадженню абсолютно «революційного» для книгочитання формату – «in-octavo». Цей формат, подібний до сучасних кишенькових книг, запровадив венеціанський друкар Альдус Мануцій Старший. Зважаючи на викладене, варто погодитися, що стародрук, який є предметом нашого дослідження, слід віднести саме до спільної європейської друкованої спадщини, без чіткої «національної приналежності». При цьому упорядники тексту та видавці рівною мірою визнавали авторитет трьох мов. Таким чином, культурологічний аналіз пам'ятки складає суттєву частину дослідження з рекомендацією іншим музейникам більше звертати уваги саме на такий аспект музейних досліджень. Загальновідомо, що досить традиційним підходом до музейної науково-фондової роботи є схематичний опис музейних предметів, як це передбачено законодавством.

Не менш важливим кроком дослідження стала атрибуція стародруку за прикладом науково-уніфікованого паспорта, який саме на цю пам'ятку в історичному музеї відсутній. Книга ніяк не пов'язана з українознавчим контекстом, а також є єдиною такою пам'яткою в Україні. Отже, виникли складнощі при складанні бібліографічного та попримірникового описів, опису провенієнцій і біографій авторів/упорядників, не кажучи вже про розширену легенду музейного предмета. Водночас «схематичний» опис пам'ятки допоміг виявити ще низку цікавих фактів, які стали частиною презентації стародруку в культурному й історичному контекстах.

Повна назва стародруку «*Biblia Hebraica cum Novo Domini nostri Iesu Christi Testamento / eorvndem Latina interpretatio Xantis Pagnini Lvcensis. Benedicti Ariae Montani Hispal. & quorundam aliorum collato studio ad Hebraicam dictionem diligentissime expensa. Cum vulgata interpretatione Latina Graeci contextus. Montanus (Benito Arias, ed.)*». Оскільки основна титульна сторінка та колофон книги відсутні, то повну назву вдалося встановити шляхом порівнянь фрагментів тексту з іншими стародруками. У музейній документації є її скорочений переклад – «Біблія єврейська Господа нашого Ісуса Христа Завіт», який зробила музейниця Лариса Андріуца. Ми здійснили хоча

і довільний, втім майже дослівний переклад цієї назви. Отже, в українському варіанті назва стародруку така: «Біблія єврейська Новий Заповіт Господа нашого Ісуса Христа / інтерпретація та переклад латиною Ксантиса Пагніні Луцензіса, Бенедикта Аріаса Монтануса Іспанського та деяких, які присвятили себе доскональному вивченню єврейської мови. З популярною інтерпретацією грецького перекладу латиною. Під редакцією Бенедикта Аріаса Монтануса». Це текст Нового Заповіту та коментарі до нього. Переклад на латину здійснив італійський сходознавець, бібліїст і філолог Ксантис Пагніні Луцензіс (Pagnini Santes, 1470–1541), один із найбільш відомих учених-домініканців. Переклади Луцензіса з івриту були настільки досконалими, що привернули увагу рабинів того часу. Окрім того, упорядник Монтанус включив до видання теологічні дослідження з різних джерел, наближених до єврейського оригіналу. Переклад було виконано в 1571 р. за дорученням короля Філіппа II Іспанського. Передмову склав Беніто/Бенедикт Аріас Монтанус (1527–1598), іспанський сходознавець, редактор видання «Біблія Поліглотта», що вийшло в світ у видавничому домі Крістофа Плантена.

Наш примірник був надрукований у Женеві видавництвом «Aureliae Allobrogum: Petrus de la Rouiere» в 1619 р. Це репринтне видання з «Novum Testamentum Graecum», опублікованого в Антверпені у 1583 р. Крістофом Плантеном. Відповідно до книгознавчої термінології – це типовий стародрук, виданий латинським та єврейським шрифтами; книжкова пам'ятка, яка не вирізняється видавничою ознакою та не є першодруком [2].

Формат книги «фоліо» заслуговує на окремий аналіз, оскільки виходить за рамки стандартизованого розміру книги. Культурологічні особливості фоліантів були наведені нами вище. Цінність та індивідуальність примірника підкреслюється й тим, що це алігат, тобто два томи були оправлені читачем-власником в один шкіряний орнаментований книжковий блок. При цьому варто пам'ятати, що в середньовіччя книги продавались у вигляді стосів аркушів або у м'яких палітурках, які покупець оформлював відповідно до своїх смаків і статків у книжкову оправу в палітурника. Отже, цей алігат [1, с. 544] демонструє одну із особливостей власника книгозбірні: він зберігав книги не окремими томами, а зручними «комплектами». І хоча такий варіант оформлення фоліанту дуже громіздкий, певно, він цілком відповідав очікуванням власника. Окрім кількох приватних колекцій, аналогічний примірник «Biblia Hebraica <...>» ми виявили лише в бібліотеці Гент-

«Biblia Hebraica <...>» (1518). НМІУ. Фото авторки.

ського університету [3]. У фондах університету книга складається з двох окремих томів.

Корінець опрацьованого стародруку з історичного музею рельєфний, оформлений бинтами, із напівстертим написом на івриті, який не можна прочитати. Отже, власник підкреслив, що книга стосується саме єврейської спадщини. Титульний аркуш із гравюрою та назвою книги відсутній. Матеріали, з яких виготовлено книгу, – це папір, дерево, шкіряна оправа та картон, а застосовані техніки – друк і тиснення. Книга складається з дев'яти розділів, які дублюються в трьох варіантах тексту різними мовами. У тексті наявні численні заставки, кінцівки, ініціали з сюжетними та рослинними орнаментами. На полях – численні маргіналії грецькою та латиною, підкреслення тексту. І хоча їх прочитання є одним із ключових викликів роботи з текстом, утім зрозуміло, що читач/читачі стародруку присвятили досить значний час його опрацюванню.

Легенда музейного предмета надзвичайно лаконічна. Стародрук було передано в музей Чопською митницею в 1992 р. Ймовірно, він був надбанням певного приватного власника. У книзі відсутні будь-які провенієнції, зокрема екслібриси або бібліотечні штампи, які б могли пролити світло на провенанс стародруку та його приналежність до певної історичної книгозбірні.

Отже, одна зі збережених від незаконного вивезення з України книжкова пам'ятка нині є «малопомітною» перлиною книжкової колекції Національного музею історії України. Її вивчення дозволяє не лише розширити знання про книгу як конкретний об'єкт матеріальної культури – можемо говорити про більш широкий культурний та історичний контекст, зокрема про історію книгодрукування, читацькі культури середньовіччя та спільну європейську культурну спадщину. Окрім того, на конкретному прикладі можна узагальнити практичні рекомендації щодо атрибуції книжкових пам'яток, які варто проводити в контексті спільної культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Ковальчук Г. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. кн. Київ : НБУВ, 2004. 644 с.
2. Ковальчук Г. Стародруки. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%B8>
3. Universiteitsbibliotheek Gent. URL: <https://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:002034648#reference-details>

Вікторія КОРИТНЯНСКА,

старший науковий співробітник
відділу наукових досліджень
Національного науково-дослідного
реставраційного центру України, Одеська філія,

Алла МАЦКЕВИЧ,

художник-реставратор графічних творів
Національного науково-дослідного
реставраційного центру України, Одеська філія,
Одеса, Україна

Забрудненість графічних творів.

**З досвіду дослідження та реставрації графічних творів
в Одеській філії Національного науково-дослідного
реставраційного центру України**

Забрудненість графічних творів – одне з найбільш поширених явищ, з яким стикається художник-реставратор графічних творів під час обстеження та виконання консерваційно-реставраційних заходів. Ступінь і характер забрудненості залежить від умов зберігання творів, особливостей їх використання та повождення з ними під час побутування, від дії обставин непереборної сили, а саме: стихійних лих, аварій, збройних конфліктів, актів вандалізму та ін.

«Забрудненість графічних творів» – трикомпонентний термін, який складається з двох загальноновживаних слів – «забрудненість» і «*твір*», та прикметника «графічний» – похідного від терміну «графіка». Згідно зі словниками української мови [2, с. 259, 377, 1434; 4, с. 29; 5, с. 51], ці слова мають такі значення: «твір» – те, що зроблене, створене будь-ким і реально існує в тій чи іншій формі; виріб, витвір / продукт творчої діяльності людини / наслідок літературної, наукової, музичної (та, певно, художньої) творчості людини; «*графічний*» – прикметник, утворений від іменника «графіка» (від грецького слова «*γράφω*» – писати, малювати, креслити, дряпати), який має значення: «вид

образотворчого мистецтва, основним зображувальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині та т. ін. олівцем, пером, пензлем, вуглиною або відтиснутий на папері зі спеціально підготовленої форми / твір цього мистецтва» [1, с. 68; 5, с. 51]. Отже, словосполучення «графічний твір» у цьому випадку – «те, що було створене людиною (в результаті творчої діяльності або художньої творчості) та належить (за комплексом характерних ознак) до мистецтва графіки». «Забрудненість» – наявність бруду, забруднення / ступінь, міра забруднення чого-небудь. Зауважимо, що наразі музейники та художники-реставратори в зазначеному терміні-словосполученні вживають слово «забруднення», що є не цілком коректним, адже останнє означає дію за значенням «забруднювати», «забруднити», тобто робити щось брудним / наносити речовину, що надає чому-небудь брудного кольору або робить його непридатним, шкідливим для використання [2, с. 377]. Зважаючи на це, правильним у нашому випадку буде використання саме слова «забрудненість».

Тож з огляду на вищесказане та враховуючи специфіку об'єкта (графічний твір) і галузь застосування (музейна справа і реставрація), значення терміну «забрудненість графічних творів» можна сформулювати таким чином: *наявність на поверхні основи та/або зображення графічного твору (з можливим проникненням у його глибинні шари) забруднювальних речовин у вигляді видимих нашарувань, плям, затікань та ін., що мають різну природу і властивості, не є авторським задумом, спотворюють твір та призводять до його фізичного, хімічного і біохімічного руйнування*. Відповідно до цього, будь-які забруднювальні речовини підлягають усуненню, у разі ж неможливості цього – максимально можливому видаленню (частковому видаленню, ослабленню їх візуальних проявів тощо).

Попри негативну роль забрудненості графічних творів, її наявність в окремих випадках є одним із чинників утворення так званої патини часу. Крім того, забруднення пам'ятки окремими видами забруднювальних речовин може свідчити про її побутування в тих чи інших умовах, тож стане в пригоді під час атрибуції та встановлення провенансу твору. Ба більше, певні прояви забрудненості (з-поміж іншого, стійкої, а отже незмінної з часом) надають твору додаткових «характерних» ознак, які можуть бути використані для його упізнавання під час пошуку (приміром, після викрадення), атрибуції та ін. Слід також заува-

жити, що ступінь інтенсивності забрудненості графічних творів певними видами забруднювальних речовин в окремих випадках може свідчити про високий «попит» роботи у власника(ів) та/або користувача(ів) через її визначну історичну й естетичну цінність та ін. Отже, ретельний опис усіх видів забрудненості графічних творів є обов'язковим (навіть у разі їх запланованого видалення під час проведення консерваційно-реставраційних заходів).

Принципи поділу й опису забрудненостей творів історії та культури є спільним для предметів різних груп зберігання, водночас забруднення графічних творів має певні особливості, обумовлені будовою та властивостями матеріалів, що використовуються при їх створенні.

Забрудненість графічних творів забруднювальними речовинами за візуальними проявами поділяють таким чином:

1) плями, які бувають: клейові, жирові або масні, плями від ягід і соку, чаю та інших напоїв, що містять таніни, плями воску, парафіну, плями від смоли, лужні плями (утворені силікатним клеєм та іншими лугами), плями крові, плями від тривалого контакту з лігнінвмісними матеріалами (наприклад, з картоном задника, що містить лігнін або ін.), плями іржі (найбільш поширений вид забруднення продуктами корозії металу). Для позначення речовин, що утворюють плями, застосовують також словосполучення «плямоутворюючі речовини» [3, с. 86–88];

2) затікання, що утворюється внаслідок дії на графічний твір забруднювальних речовин у вигляді рідини;

3) нашарування та/або плями сторонніх пігментів (позначки і записи графічним олівцем, чорнилом, сангіною, кульковою ручкою, олійними фарбами, ляпки та ін.), пилу, бруду, ґрунту та будівельних матеріалів (забрудненість тиньком, побілкою, різними видами інтер'єрних і фасадних фарб). Об'ємні скупчення суміші пилу, текстильних волокон та ін. можна позначати словом «конгломерат»;

4) рештки живих організмів та/або залишки їх життєдіяльності (переважно членистоногих, з них найчастіше – комах: мертві імаго і личинки та їх фрагменти, личинкові шкірки, павутиння, кокони, ін.); рештки рослин (фрагменти стебел і листя, пелюстки квітів та ін.). Крихкі рослинні рештки з часом перетворюються на потерть. Загалом, забрудненість твору рештками тваринного і рослинного походження та/або залишками життєдіяльності живих організмів позначається терміном «біологічне засмічення»;

5) екскременти комах та інших членистоногих. Для позначення цього виду забрудненості також використовується ви-значення «засиди».

Під час опису забруднених графічних творів (при складанні паспортів реставрації, в описах стану збереженості) зазначають, чи є забрудненість загальною (на лицевому і тильному боках / тільки на лицевому або тільки на тильному боці) або локальною (в цьому випадку наводять кількість забруднених ділянок, місце їх розташування, розмір, форму). Після цього вказують:

1) ступінь або міру забрудненості (визначається візуально, градація – незначна, помірна, значна тощо);

2) морфологічні ознаки ділянок забрудненості (за сукупними ознаками забруднювальних речовин), з-поміж яких зазначають: колір, вид (розсипчасті або зцементовані, щільні або пухкі, сухі або ті, що піддавалися дії вологи), наявність ореолу, його колір і розмір; якщо краї ореолу відрізняються від його тла, вказують їх колір, чіткість (чіткі, нечіткі) та розмір. Для плям зазначають розмір і форму, якщо плями клейові – ступінь адгезії клею (наприклад, слабка) та характер поверхні (гладка, бугриста), наявність блиску і тріщин, «кольорові» – вказують ступінь яскравості кольору, його насиченість;

3) походження забруднювальних речовин. З огляду на це виокремлюють забрудненість, зумовлену забруднювальними речовинами антропогенного та біологічного походження. До забруднювальних речовин антропогенного походження належать усі речовини, пов'язані з життям і діяльністю людини. Залежно від виду забруднювальної речовини, способу та місця «нанесення», забрудненості антропогенного походження можна умовно поділити: ті, що є результатом свідомих дій людини, наприклад, нанесення на предмет записів і маркування, проведення нефахових консерваційно-реставраційних втручань та ін.; ті, що виникли внаслідок ненавмисних дій особи-власника та/або користувача, наприклад, забруднення предмета в процесі побутування (жиропотові плями від пальцевих захватів руками, ляпки, плями крові чи воску, «харчові» плями тощо). Забрудненість графічних творів сажею і кіптявою також має антропогенне походження;

4) забруднювальні речовини біологічного генезису бувають рослинного і тваринного походження. До перших належать будь-які органи (або їх частини) різноманітних представників царства рослин (голонасінних і покритонасінних, папоротепо-

дібних, мохів, ін.), інші пов'язані з життєдіяльністю будь-яких живих організмів крім людини, наприклад, біологічне засмічення твору рештками і залишками життєдіяльності членистоногих, забруднення пам'ятки екскрементами. Під час опису забрудненості, спричиненої забруднювальними речовинами біологічного походження, у разі наявності біологічного засмічення вказують за можливості його кількісний і якісний склад; при виявленні екскрементів вказують їх кількість (численні, поодинокі, ті, що зливаються та ін.), місце розташування, розмір, форму та колір, крім того, можна додатково вказати вид екскрементів (мушині, павукові), твердість (м'які, напівм'які, тверді), ступінь занурення в основу (занурені, частково занурені, опуклі), характер поверхні (рівна, бугриста, ніздрювата, з тріщинами або включеннями), наявність ореолу, його колір і розмір. Дискусійним, на нашу думку, є питання про віднесення до забрудненості графічних творів міцелію мікроскопічних грибів і похідних їх розвитку: пігментних плям і фоксинів (якщо доведено «мікологічну» причину появи останніх). Зрозуміло, що в цьому випадку живий міцелій грибів аж ніяк не може вважатися забруднювальною речовиною, проте нальоти вже нежиттєздатного міцелієм, вірогідно, можна віднести до біологічного засмічення твору залишками життєдіяльності міксоміцетів;

5) склад забруднювальної речовини. За хімічним складом забруднювальні речовини поділяють на: жирові (тваринні жири, рослинні та мінеральні олії), клейові (тваринні, рослинні, синтетичні), танінові, кров'яні та інші біологічні рідини тощо. Відповідно до цього виокремлюють просту, або «однокомпонентну» забрудненість, спричинену дією на твір забруднювальної речовини одного виду, та багатокомпонентну, яка складається з двох або більше видів забруднювальних речовин, наприклад, «пило-жирові забруднення». Під час опису багатокомпонентної забрудненості можна вказати (якщо це відомо або зрозуміло) час появи забрудненості кожної із забруднювальних речовин (одночасне, різночасове та ін.). Слід зауважити, що деяким забруднювальним речовинам (як антропогенного, так і біологічного походження) властивий запах. Через високу здатність паперу до адсорбції запахів, забруднення ними графічних творів надає останнім відповідного запаху. За ступенем інтенсивності запах твору може бути: яскраво вираженим, помірним або слабким; за видом – «хімічним», запахом ліків, плісняви, горілого, сирості, «старих речей» та ін.; за стій-

кістю до видалення – стійким, нестійким. Продукти життєдіяльності деяких живих організмів, наприклад, мишача сеча або леткі речовини, що утворюються в «зоні» розвитку личинок меблевого точильника, теж мають характерний, несхожий на інші запах, що дозволяє ідентифікувати агентів біологічного пошкодження творів та, за потреби, вжити необхідних заходів для попередження їх подальшого розвитку. Додамо, що під час реставрації графічних творів при здійсненні реставраційних процесів із застосуванням води, спирту та ін., може відбуватися «проявлення» та/або посилення окремих запахів (наприклад, запаху парфумів, плісняви та ін.);

6) час появи: давня або застаріла забрудненість, порівняно «свіжа» та ін.;

7) ступінь або міру проникнення. Розрізняють поверхневу забрудненість, коли забруднювальні речовини зосереджені на поверхні твору та/або у заломах і нерівностях основи, а також забрудненість, асоційовану з папером (затікання), коли забруднювальні речовини просочили глибинні шари основи та/або зображення твору. За інтенсивністю проникнення асоційована забрудненість буває наскрізною або не наскрізною;

8) складність видалення: забрудненість, що видаляється легко, та стійка забрудненість (забруднювальні речовини видаляються складно або зовсім не видаляються).

У реставраційній практиці реставратор зазвичай має справу одночасно з декількома видами забрудненості, які відрізняються за морфологічними ознаками, походженням забруднювальних речовин, часом появи та ін. Звісно, що певну частину вищенаведених показників художник-реставратор може визначити, покладаючись на власні знання і практичний досвід, іншу – лише за допомогою проведення спеціальних досліджень відповідними фахівцями. Крім того, знаючи стан збереженості твору, відповідні дані щодо його побутування, а також природу забруднювальної речовини, художник-реставратор може вказати або припустити (якщо причина неочевидна або їх декілька) причину забрудненості, наприклад, незадовільний стан захисного скла, задника, окантування і рами, особливості поводження і використання пам'ятки під час побутування, зберігання у приміщеннях, санітарно-гігієнічний стан яких незадовільний, забрудненість внаслідок дії обставин непереборної сили тощо.

Автори щиро вдячні співробітниці Національного науково-дослідного реставраційного центру України Н. Є. Лозовій

та співробітниці Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Л. С. Дзендзелюк за допомогу під час підготовки доповіді.

Список використаних джерел

1. Безклубенко С. Мистецтво: терміни та поняття : енциклопед. вид. Т. 1. (А—Л). Київ : Казка, 2010. 240 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь : Перун, 2007. 1736 с.
3. Дзендзелюк Л. С. Підготовка пам'яток писемності та друку до реставрації: матеріали, лабораторні дослідження. Львів, 2012. 134 с.
4. Словник української мови. Т. 3. (З) / АН УРСР, Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 744 с.
5. Словник української мови. Т. 10. (Т—Ф) / АН УРСР, Ін-т мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1979. 658 с.

Олена ВОЩЕНКО,

науковий співробітник
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського, PhD (філол.).
Київ, Україна

**Специфіка визначення україніки серед
книжкових пам'яток середини XIX–XX ст.**

На матеріалі історичної колекції

«Реабілітована література»

НБУ ім. В. І. Вернадського

Історична колекція «Реабілітована література» є частиною колишнього спецфонду НБУВ – масиву заборонених радянською цензурою видань. Колекція налічує 14 187 одиниць зберігання (понад 10 тисяч шифрів, тобто окремих видань) різними мовами з різних галузей знань, опублікованих у різних країнах від середини XIX ст. до, орієнтовно, 1970-х років. Значна їх кількість, якщо не більшість, належить до книжкових пам'яток. Йдеться про першовидання та прижиттєві видання знакових представників української науки і культури, зокрема письменників Розстріляного відродження, видання до 1917 р. та часів Української революції 1917–1921 років, нелегальні брошури політичних партій тощо. Деякі видання є унікальними завдяки збереженості в одному-двох примірниках або наявності певних провенієнцій і маргіналій.

У 2020 р. в НБУВ розпочався проєкт із дослідження та цифровізації колекції «Реабілітована література». Для репрезентації цих видань у вільному відкритому доступі через мережу Інтернет було створено е-колекцію «Репресована література», яка наразі налічує 449 оцифрованих документів [3]. Унаслідок нестабільної безпечної ситуації стратегія опрацювання цієї історичної колекції на найближчі кілька років полягає у відборі, дослідженні та оцифруванні найцінніших видань. Безперечно, йдеться про україніку, незалежно від галузі знання. Однак на практиці пошук таких видань серед різноманітного зібрання літератури потребує системи конкретизованих критеріїв для атрибуції суперечливих випадків.

У НБУВ існує історична традиція виокремлення україніки. У 1922 р. в тодішній ВБУ (Всенародній бібліотеці України) почав діяти відділ україніки, який очолив Петро Стебницький [2, с. 273]. В архіві НБУВ зберігся машинопис його інструкції про виокремлення екземплярів для цього відділу із основного фонду бібліотеки та з нових надходжень. Наводимо документ за публікацією Л. Дубровіної та О. Степченко (з незначними скороченнями) [2]:

«1. Всі друковані твори на всіх мовах, що мають предметом Україну – а) етнографічну, себто український народ у всіх його галузях і в усіх його оселях на корінній території і в колоніях; б) географічну, себто територію, яку переважно заселяє український народ (з Кримом включно). Прим[ітка]. Сюди належить література про інші народи, що живуть чи жили на цій території в їх історичному зв'язку з Україною; про історичні події, що мали на ній місце хоч би й без зв'язку з українською історією (напр[иклад], чужі війни) і т. ін.; в) державну, себто землі і народи, що етнографічно і географічно не зв'язані з Україною, а проте належать або колись належали до Української держави, – і то за час цієї приналежності (напр[иклад], здобутки великокнязівської чи литовської доби). 2. Вся література, друкована українською мовою, без огляду на зміст і місце видання. 3. Всі твори діячів українського письменства, української історії та культури, без огляду на мову і зміст (напр[иклад], польська публіцистика Ів[ана] Франка або писання Богд[ана] Кістяковського про методологію права). Прим[ітка]. Само тільки українське походження автора не є причиною прилучення книжки до відділу Ucrainica, коли вона не відповідає умовам п.п. 1 та 2-му. 4. Всі переклади з української мови або з писаних іншими мовами творів українських письменників та діячів. 5. Всі видання всяких установ на території України – державних, земських, громадських тощо як минулого часу, так і сучасних, без огляду на мову і зміст. 6. Вся чужомовна белетристика, що своїм змістом чи сюжетом торкається України в етнографічному, географічному або державному розумінні. 7. Портрети, малюнки, гравюри <...>. 8. Музичні видання...»

Сформульовані видатним ученим, ці критерії не втратили актуальності (поняття україніки з того часу не зазнало відчутних змін). Тому сьогодні вони можуть бути використані як основа відбору україніки для оцифрування із масиву книжкових пам'яток середини XIX – XX ст. На сучасному етапі науковці відділу зарубіжної україніки НБУВ визначили основні категорії документів україніки (зарубіжної) таким чином:

- за мовною ознакою;
- за авторською ознакою (друковані твори авторів-українців);
- за змістом (документи про Україну та народи, що її населяють);
- за державно-територіальною ознакою [1, с. 5].

Процес виокремлення україніки з історичної колекції «Реабілітована література» спирається на окреслену наукову традицію НБУВ, проте має і власну специфіку, зумовлену як матеріалом, так і кінцевою метою – оцифруванням. Тому принципи, що будуть викладені далі, не позиціонуються як універсальні критерії визначення україніки. Вони узагальнюють практичний досвід, здобутий під час опрацювання *de visu* книжкових пам'яток середини XIX – XX ст. конкретної історичної колекції, висвітлюють складні випадки атрибуції таких видань до україніки і можуть бути використані як довідкове джерело для схожих прикладних операцій з бібліотечним фондом.

Щоб прискорити опрацювання великої колекції (до того ж, здійснюване однією людиною), виокремлення україніки *de visu* відбувається у два етапи. Перший – за вихідними даними примірників, тобто без аналізу їх змісту. Видання однозначно належить до україніки (прикладні видань із колекції «Реабілітована література» подано курсивом), якщо:

I. Мова тексту – українська, незалежно від історичного етапу її розвитку чи варіанту правопису, безвідносно щодо автора, змісту та країни публікації: *Левицький М. Петрусивъ сонъ : оповідання. С.-Петербург : Тип. уч. глух., 1906. 23 с. (Благотворительное общество издания общепольных и дешевых книг ; № 44); Гренджа-Донський В. С. Квіти з тернєм : поезії [передніє сл. В. Пачовський]. Ужгород : Накладом автора, 1923. 79 с.; До всіх організацій, комітетів та окремих членів партії : лист до Партії члена Ц. К. Л. Ковальова. Москва : Укр. Ком. Партія (боротьбистів), 1919. 7 с. Цей пункт включає і всі переклади українською: Морозова Е. Я. Організація праці в колгоспах / пер. з рос. О. Оліяничук. [Ростов над Доном] : Північний Кавказ, 1932. 71 с.*

II. Мова тексту – не українська, проте:

1) автор тексту безсумнівно пов'язаний з українським культурно-історичним (науковим і т. д.) контекстом (М. Вовчок, В. Винниченко та сотні ін. упізнаваних постатей): *Скрипник Н. Уголовная политика советской власти. Харьков : Юр. НКЮ издательство, 1924. 72 с.;*

2) видання висвітлює діяльність персоналії, безсумнівно пов'язаної з українським культурно-історичним (науковим і т. д.) контекстом: *Краткий обзор работ профессора К.П.И. и К.С.Х.И. Е. В. Оп-*

покова в области гидрологии и мелиорации с 1884 по 1924 г. и список печатных трудов с 1899 по 1926 г. Киев, 1927. 22 с.;

3) видання є перекладом іноземною мовою тексту (-ів) персоналії, безсумнівно пов'язаної з українським культурно-історичним (науковим і т. д.) контекстом: Любченко А. В *тъмната стая*. М.; Харьков ; Минск : Центриздат, [193-]. 23, [1] с. (Библиотека за малограмотните) (переклад твору А. Любченка «Із темного передпокою» болгарською мовою);

4) у заголовку/підзаголовку є пряма вказівка на те, що зміст видання стосується України, а саме: а) означення «український», «малоросійський», «український радянський» тощо: *Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журнал. № 5-6. Год издания четвертый. Москва, 1915. 136 с.*; б) історичні назви Української держави на різних етапах її розвитку: Рафес М. Г. *Накануне падения Гетманщины (изъ переживаний 1918 года)*. Киевъ, 1919. 96 с.; Кистяковский В. В. *Рабочая книжка по географии. Ч. 1. Краеведение и география Укр. Соц. Советской республики. Б[ез] г[орода]: Гос. изд-во Украины – Гос. изд-во Р. С. Ф. С. Р., 1928. 133 с.*; в) назви населених пунктів, ін. географічні назви в межах території України станом на 1991 рік та похідні від них: Марти Ю. *Путеводитель по керченским древностям. Керчь, 1926. 60 с.*; *Письменный Я. Киев-Памир. ЦК КП(б)У «Комунист» : Киев, 1935. 110 с.*; в) назви установ, організацій, партій і т. д., що функціонували в межах території України станом на 1991 р.: *XV лет Одесской Пехотной Школы им. т. Якира. Одесса, 1934. 47 с.*;

5) серед основних членів редакційно-видавничої команди (перекладач, автор передмови чи/і післямови, художник-оформлювач, в окремих випадках, якщо йдеться про найбільш знакові постаті, – редактор, упорядник, автор приміток; але не коректор чи верстальник) є діяч/діячі, безсумнівно пов'язані з українським культурно-історичним (науковим і т. д.) контекстом, – безвідносно до решти критеріїв: *Производственная пропаганда : сборник (Материалы к X съезду Р. К. П.) / ред. и предисл. Е. Григорука. Киев : Государственное изд-во, 1921. 63 с.* (Євген Григорука – один із фундаторів видавничої справи в Україні радянської доби, поет);

6) видання, на яких збереглися шифри відділу україніки НБУВ, ліквідованого в 1934 р., – літери AU, BU, CU та цифри.

Оцифрування видань україніки продовжить бібліотечну традицію та відновить історичну справедливість, знову зібравши примусово розпорошений за доби тоталітаризму фонд, але вже в електронному форматі.

Отже, більшість видань можна атрибутувати вже на першому етапі огляду – за вихідними даними, зазначеними на обкладинці та титульному аркуші. Це стосується і видань іноземними мовами, заголовки яких чітко вказують на відсутність зв'язку з українською (напр.: *Цанава Л. Усенародная партызанская вайна у Беларусі. Ч. I. Мінск, 1950*). Проте належність / неналежність до україніки деяких екземплярів іноземними мовами не очевидна. Тому другому етапу огляду (включає аналіз змісту та залучення довідкових джерел) підлягають насамперед видання:

1) опубліковані іноземною мовою (найчастіше російською) в межах території України станом на 1991 р.;

2) опубліковані іноземною мовою (найчастіше російською) будь-де, якщо: а) їхні заголовки вказують на державні чи територіальні утворення (Велике Князівство Литовське, Російська імперія, Радянський Союз тощо) та події (так звана громадянська війна, Друга світова, загальносоюзні з'їзди письменників чи партійців і так далі), що мають стосунок до України; б) якщо зв'язок автора з українським контекстом потребує перевірки.

До україніки належать такі:

за пунктом 1): зміст яких стосується України (*Рабинович Я. I. Мысли и впечатления. Издание автора. Черниговъ : Типография Г. М. Веселой, 1911. 18 с.*; у кінці книги вказано місце написання – «г. Козелець, Черниговской губернії», відповідно, текст є цікавим зрізом ставлення до «єврейського питання» в тогочасному українському суспільстві); *Кельман Е. И. Производительные силы и право : социально-правовой очерк. Киев, 1925. 53 с.* (у передмові автор вказує, що розглядає українські реалії);

за пунктом 2):

а) якщо видання містить окремий розділ, або не менше п'яти сторінок інформації про Україну (якщо дані унікальні чи особливо важливі), або тексти осіб, пов'язаних з українським контекстом (чи матеріали про них): *Одиннадцать союзных советских социалистических республик. Москва : ОГИЗ, 1938. 126 с.* (є розділ про УРСР); *Гражданская война в худ. прозе / сост. Левин Н. и Троцкий И. Ленинград, 1925. 191 с.* (вміщено твори І. Бабеля про південь України та його біографію; є тексти про Кубань та про взяття Перекопу). Примітка: видання, де про Україну згадано побіжно (напр., у двох-трьох абзацах), до уваги не беруться;

б) якщо автор видання належить до кількох культур, проте пов'язаний з українським контекстом (жив, тривалий час працю-

вав в Україні чи брав участь у будь-яких суспільних процесах) або з будь-якою етнічною спільнотою в Україні: *Бяликъ Х. Н. Песни и поэмы / авториз. переводъ съ еврейскаго языка и введение Вл. Жаботинскаго. СпБ., 1911. 206 с. (Хаїм Бялик – поет, один із провідних діячів єврейського руху в Україні ХХ ст.; уродженець України, певний час навчався і працював в Одесі).*

Отже, відбір україніки з колекції «Реабілітована література» спирається на синтез наукової традиції НБУВ, перегляд великих масивів видань *de visu* та дослідницький пошук.

Список використаних джерел

1. Бібліографічні джерела зарубіжної україніки (друга половина ХІХ – початок ХХІ століття) : матеріали до бібліографії : наук.-допоміж. покажч. / [упоряд. В. Березкіна]. Київ, 2019. 241 с.
2. Дубровіна Л., Степченко О. Концепція книжкового фонду україніки П. Я. Стебницького. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2003. Вип. 8. С. 273–283. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000749>
3. Електронна колекція «Репресована література» [Електронний ресурс] / LibNAS. Library Portal of National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/col/col0000020024>

Марія ДОВГАЛЬ,

молодший науковий співробітник

Національного заповідника «Замки Тернопілля».

м. Збараж, Україна

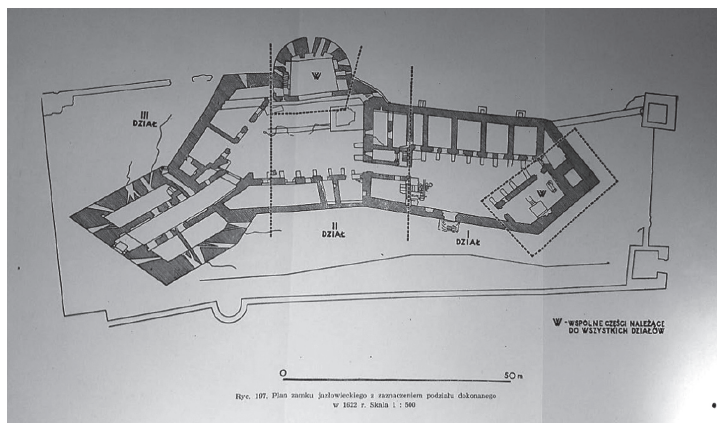
Акт поділу власності родини Язловецьких 1641 р. в контексті дослідження замку в с. Язловець

Анотація: У цій статті вперше публікується текст акту про поділ майна родини Язловецьких 1641 р., який зберігається в Національній бібліотеці Польщі у зібранні «*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego*» [3]. Цей документ детально описує стан забудови замку в першій половині XVII ст. У цій статті представлено оригінальний текст опису польською мовою.

Ключові слова: Язловець, Язловецький замок, акт поділу, частка, Одривольська.

Колись потужне містечко Язловець, яке прирівнювалося до Львова, а зараз є селом Чортківського району, Тернопільської області, що належить до Бучацької територіальної громади, має багату та складну історію. Дослідження історії зародження, розвитку і занепаду оборонної, житлової та сакральної архітектури м. Язловець є важливим елементом визначення етапів розвитку мурованого будівництва не лише цього містечка, колись славного, а й Поділля взагалі. Цьому питанню приділяли увагу як зарубіжні дослідники (С. Баронч, М. Бжишкян, В. Григорян, О. Осіпян, О. Халпахчян), так і українські (М. Гайда, О. Рибчинський, Р. Підставка, І. Скочильяс) [1, с. 188].

Руїни, що височіють над нинішнім селом, є залишками мисового замку, побудованого на плані витягнутої меандрою річки Вільховець. Ця споруда будувалася поетапно протягом кількох століть. За всю свою історію, більш як 600-літню, містечком Язловцем володіла велика кількість князівських і магнатських родин, а саме: Бучацькі, Язловецькі, Сенявські, Острозькі, Радзивілли, Конєцпольські, Понятовські, Блажовські [2, с. 53].

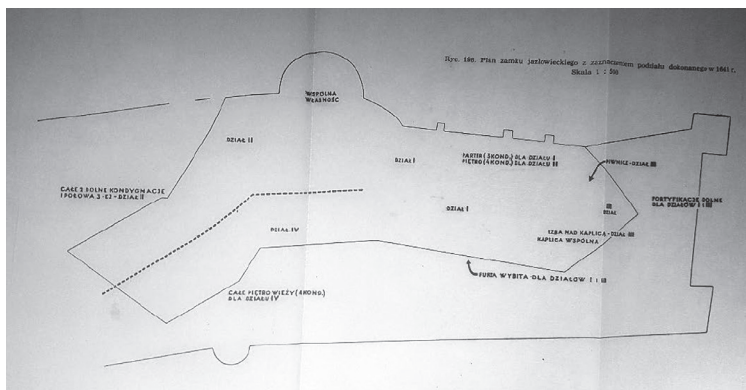
(рис. 1)

Історія замку в загальних рисах відображена в науковій та публіцистичній літературі, але про оригінальний вигляд пам'ятки до цього часу майже нічого не було відомо. Цю прогалину частково заповнив віднайдений та опрацьований автором цієї статті акт поділу власності родини Язловецьких від 1622 р. (рис. 1), який зберігається у фонді № 141 – «Колекція Олександра Чоловського відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника» [5].

Акт було складено через чотири роки після смерті Елеонори Острозької, вдови Ієроніма Язловецького, він подає опис поділу міста Язловця, замку і належних до нього величезних маєтків між спадкоємцями останнього представника з роду Язловецьких – Ієроніма. Згідно з цим актом, замок було поділено на три великі частини між трьома родинами: Вольськими, Чуриловими та Белжецькими.

Другий поділ відбувся 29 листопада 1641 р. між спадкоємцями Анни Чурилової, дочки Юрія Язловецького, про що засвідчує віднайдений нами Акт поділу 1641 року зі збірки «Міські та сільські документи часів РП із так званого Бернардинського архіву у Львові внаслідок фундації пох. Олександра гр. Стадницького, виданий Галицьким Крайовим Відділом» «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego», «Akta Grodzkie Halickie».

Цей Акт складним чином розділив замок на чотири частини (рис. 2) між такими родинами:

- частка I – власниця Катерина Ярмолінська та Барбара Стадницька, дочки Мартіна та Барбари Чурилів, уродженої Фірлей;
- частка II – власниця Анна Одривольська, староста Вінницька;
- частка III – власники Станіслав і Миколай Чурилови, сини Миколая та Софії Чурилів, уродженої Лянцкоронською;
- частка IV – власниця Маріанна Станіславська, дочка Юрія та Софії Чурилів, уродженої Фредрів.

Що стосується замку, окремі відділи в представленому акті подано таким чином:

Частка І, що належала Катерині Ярмолінській і Барбарі Стадницькій, являла собою перший поверх житлового будинку у дворі, де, як зазначено в описі, була каплиця, а також підвали під готичним будинком аж до самих фундаментів і нижніх укріплень. Обом сестрам надавалося право пробити ворота у південній стіні, що вони, ймовірно, і зробили, про що свідчить наявність отвору в цьому місці.

A wprzód na dział pierwszy ieymości paniey Jarmolenskiey y ieymości paniey paniey Stadnickiey podczasziney Sanockiey iako młodszych w zamieszcia y maiętności dostał się dział (nic działowi Baryskiemu nie derogniąc) ten w dziedzincu gdzie jest kaplica, mieszkania y pokoie dolne, baszty, szrodek sklepy wszystkie na dole procz inszych wyzey mianowanych aż do samego fundamentu nalezec maię. [Mur] od kaplice idacy także y mur mnieyszy za zamkiem z basztami y bramą ko Nowosiolce strzeziem działem spolny należy, iakoz wolno będzie tym dwiema działom, pierwszemu y trzeciemu, tak iednemu, iako y obiema spolnie od bramy Nowosielskiey do dziedzinca

wykowac forte iaka im ex re commodius videbitur Kaplica w dziedzinu y z grobami iako mieysce nabozenstwu poświęcone communi usui in genere et specie wszystkim działom należeć ma. Do tegoż działu pierwszego nale[że]ć ma brama wszytska na przygrodku y zbasztą narozną przystaini w rogu tey bramy będącą z murami nowemi około tey bramy będącemi in ambitu suo continetur z mieszkańcami tak gornemi iako y dolnemi nic a-nic nie wymuiąc, która bramę suo sumptu naprawowac będą powinni. Które te działu obadwa pierwszy y trzeci poniewaz wschodou nimaia tak do wysznego iako y dolnego mieszkania, tedy podług działu generalnego na tym miejscu lako tam, opisane maia sobie wschody zbudować.

Частка II – власність Анни Одривольської, мала складатися з північної частини в'їзної вежі за винятком великого приміщення зі скарбницею та залом на верхівці воріт, а також житлового корпусу, що продовжувався до північної вежі.

Wtóremu działowi dziedzinca wziąwszy od działu generalnego ieymosci paniey starosciney Winnickiey dostaie się teyze ieymosci paniey starosciney prawa strona wszytska z altaną y mieszkaniami tak gornemi iako y spodniemi szrodkiem bramy idąc az do mostu z sklepami dolnemi trzema y wierzchniemi wszystkim po prawey ręce będącemi owo zgola ab immo usque ad summum opocz wielkiey izby z skarbcem y z sionką na wierzchu bramy prout in ambitu continetur a nie daley wszytska prawa strona temu działowi nalezy. Do tegoż działu na przygrodku mieszkania wszystkie cokolwiek ich est poczawszy od bramy przygrodkowey wyzey mianowaney na stajniach y z stajnicami murowanemi az do wschodow murowanych ktoremi do stainie schodzą. A te spolnie czwartemu działowi nal[ez]ec będą. Temuz wtóremu działowi sadzawka murowana pod zamkiem nalezec ma.

Частка III, яку родині Чурилів передали їхні брати, складалася з житлової частини готичного будинку, великої кімнати в каплиці та кімнати в наріжній вежі з маленькою вежею, що стояла поряд.

Działowi zasię trzeciemu który się dostał ichmosciom panom Czurełom braci rodzoney będą należały pokoie wszystkie gorne y z izbą wielką na kaplicu y mieszkania gorne na bascie wrogu tym przy kaplicy będącey zczytami y tym wszystkim cokolwiek mieszkania na gorze przysposobic sobie moze na klosczyty, dachy, rynny, sami suo sumptu wszystkie upatrować y naprawiac powinni. Temuz działowi sklep ieden dolny podle koplice w kącie takze y z basztą podle niego tak wszystko iako y ten sklep a na doł aż do samego fundamentu wgląb nalezec ma. Temuz działowi dostale się przed

przeogrodkiem laznią y z okopem, wozownią y gruntu na wierzchu, góry nie się na dol nie spuszczaiąc na toku szeszcziesiąt, gdyż ostatek tey gory cum decliviis communi usui cedere ma.

Частка IV, що належала Маріанні Станіславській, представляла решту в'їзної вежі, тобто великого залу, і житлового будинку, що замикав подвір'я з півдня. Сходи, згадані в описі 1622 р., ймовірно, не були побудовані, оскільки в другому поділі є згадка про їх будівництво. Обидві частини замку включали також передній двір, у якому окремим спадкоємцям виділялися певні кімнати.

A czwarty dział ieymosci paniey Maryannie Stanislawskiej wielmoznego iegomosci pana Michała Stanislawskiego kasztellana Kamie[nie]ckiego małżonce ktory także począwszy od działu ieymosci paniey starosciney Winnickiey pierwszego Baryskiego generalnego nic też onemu nie deragniąc bierze lewą stronę przez pułbramy którey ... we wszystka temu działowi nalez[ec] ... wszystkie gorne y dolne z izbą wielką y z skarpem y z sionką nad skarpem na bramie będącym, z sklepami dwiema dolnym i wyszszym y to wszystko co tu od działu ieymosci paniey starosciney Winnickiey po lewey ręce przez pułbramy do mostu idąc a fundamentis ad culmina arcis continetur. Tak wchody sobie zbudować ma. A na przygrodku mieszkania cokolwiek od wschodu murowanego ku mostowi iest to dwie izbie przeciw sobie y z stayniami murowanemi do ktorey wschod inszy wolno mu będzie przechowac.

У 1641 р. було чітко визначено умови спільного користування неподільними будівлями замку і передусім каплицею – нею могли користуватися всі власники. Чітко поставлено й питання оборони замку. Забудова дворів була заборонена, право на воду врегульовано. Було вирішено, що всі ремонти стін, підйомного мосту, гармат і боеприпасів мають здійснюватися спільним коштом. На випадок війни гарантувалося використання всього замку та його споруд для оборонних потреб. Життя в подібних умовах було важким, напруження між «сусідами» виливалося в постійні суперечки та сварки. Не дивно, що найпідприємливіший власник викупив решту ділянок і став єдиним господарем розділеного замку. В історії Язловецького замку таку роль зіграла староста Вінницька Анна Одривольська, яка, розплатившись з родичами, заволоділа всім спадком [4, с. 94].

У 1644 р. Анна Одривольська – остання спадкоємиця земельного володіння Язловецького, продала містечко Язловець та 14 сіл добре відомій громадській особі – гетьману Станіславу Конєцпольському, що стало порятунком для містечка, населення якого перебувало на той час в економічній стагнації [6, с. 549].

Список використаних джерел

1. Підставка Р. До питання спорудження замкового палацу Язловця: іконографічна ретроспектива. *Археологія & Фортифікація України* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський : Друк. Рута, 2015. С. 188–193.
2. Підставка Р., Рибчинський О. Язловець-640. Історія, архітектура, туризм. Тернопіль : Лібра, 2013. 128 с.
3. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. *Akta Grodzkie Halickie*. V. 134. P. 648–882.
4. Barącz S. Pamiątki jazłowieckie. Lwów, 1862.
5. Testament Hieronima Jazłowieckiego. 1623. *Віddіл рукописів Львів. нац. б-ки ім. В. Стефаника*. Ф. 141. Розд. 1. Спр. 45. Арк. 6–11.
6. Wielebska Z. Powstanie majątku Stanisława Koniecpolskiego (1591–1646) hetmana wielkiego koronnego, „Studia Historyczne”, R. XXIV, z. 4 (95), 1981. S. 547–556.

Юлія ПЕТРОВА,

старший науковий співробітник відділу
Близького та Середнього Сходу
Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського
НАН України, кандидат філологічних наук.
Київ, Україна

Аліна КОНДРАТЮК,

старший науковий співробітник
Інституту досліджень Південно-Східної Європи
Румунської академії, кандидат мистецтвознавства.
Бухарест, Румунія

**Міжнародний академічний проєкт TYPARABIC
як інструмент промоції арабо-християнської
культурної спадщини**

2020 р. Інститут досліджень Південно-Східної Європи Румунської академії (м. Бухарест) отримав грант Європейської дослідницької ради у рамках програми «Горизонт 2020» для виконання проєкту під назвою «Початок друкарства арабською для арабів-християн. Культурний трансфер між Східною Європою та Османським Близьким Сходом у XVIII ст.» (Early Arabic printing for the Arab Christians. Cultural transfers between Eastern Europe and the Ottoman Near East in the 18th century” – TYPARABIC). Робота за проєктом, який розрахований на 5 років, розпочалася влітку 2021 р. Над ним працює міжнародний колектив, що наразі складається з 17 дослідників із Румунії, Франції, Лівану, України, Болгарії, США. Керівником проєкту є Іоана Феодоров, старший науковий співробітник згаданого інституту.

Об’єктом міждисциплінарних досліджень наукового колективу проєкту TYPARABIC є корпус арабо-християнських стародруків XVIII ст. Основні завдання проєкту:

1) всебічне дослідження історії книгодрукування у арабомовних християн, аналіз зв’язків між Дунайськими князівствами та іншими східноєвропейськими державами (у т. ч. з Україною), з одного боку, і арабомовними християнами Османської імперії – з іншого,

у контексті соціального прогресу, принесеного на Близький Схід через друкарство, щодо якого румуни зробили значний внесок;

2) виявлення всіх примірників арабо-християнських стародруків у бібліотеках світу, їх оцифрування, джерелознавче та текстологічне дослідження, науковий опис, видання і переклад текстів передмов до цих видань;

3) підготовка каталогу арабо-християнських стародруків, виданих у період 1701–1800 рр. у Дунайських князівствах, на території сучасних Сирії та Лівану і в сусідніх країнах; підготовка низки індивідуальних і колективних монографій за темою;

4) дослідження ролі друкарства у збереженні арабомовної християнської традиції;

5) дослідження декору й орнаментики арабо-християнських стародруків, а також процесу циркуляції моделей між близькосхідним і південно-східноєвропейським (у тому числі, українським) простором у ранньомодерну добу.

Інтерес до історії арабського друкарства в румунських наукових колах має давню історію, адже саме на території Волощини на прохання колишнього патріарха Антіохійського Афанасія III Даббаса було надруковано перші дві книги для арабомовних православних християн Антіохійського патріархату: «Служебник» (Снагов, 1701) і «Часослов» (Бухарест, 1702) [3, с. 256–262]. Друкування арабською було продовжено в сирійському місті Алеппо, де в 1706–1711 роки діяла друкарня при митрополичій резиденції, яка видала 12 книг [4, с. 268]. Спадкоємність алеппської друкарні – першої з арабським шрифтом в Османській імперії – від румунських майстрів, зокрема від видатного друкаря, митрополита Волоського Антима Іверського, за фінансової підтримки господаря Волощини Константина Бринковяну, – це важлива сторінка в історії румунсько-близькосхідних культурних відносин.

Менш відомим є факт, що Україна також зробила свій внесок у розвиток арабського, зокрема арабо-християнського друкарства. У той час, коли Антіохійська церква потребувала матеріальної допомоги на продовження діяльності алеппської друкарні, її надали гетьман Іван Мазепа та миргородський полковник Данило Апостол. Завдяки цьому стало можливим надрукувати видання «Чотириєвангелія» (1708) та «Лекціонарія» (1708), а також кілька інших книг. На титульному аркуші та в передмові до алеппського «Чотириєвангелія» із вдячністю згадується про допомогу Мазепа Антіохійській церкві. Наразі відомо про три примірники «мазепинського» «Чотириєвангелія» – бухарестський, петербурзький та київський [5, с. 219]. Київський примірник

лише нещодавно було віднайдено І. Осташем у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр ВІІ 2/8). У 2021 р. його було видано факсимільним способом із ґрунтовною передмовою [1].

Наступний етап арабського друкарства на Близькому Сході припав на період інтелектуального протистояння між православними та греко-католиками. У той час як останні відкрили власну друкарню при монастирі св. Іоанна Хрестителя у селищі Шувейр (Гірський Ліван) і з 1734 р. активно займалися книговидаванням (загалом було надруковано 33 найменування книг) [3, с. 210], православні знову мали шукати матеріальної й технічної допомоги у Дунайських князівствах. За підтримки молдавського господаря Іоанна Маврокордата 1745 р. у монастирі св. Савви (м. Ясси) було відкрито друкарню з арабським шрифтом, де Антіохійський патріарх Сильвестр видавав полемічну антикатолицьку літературу [3, с. 227]. Друкарську справу намагалися продовжити його учні в Бейруті (Ліван), де в середині XVIII століття також вийшло кілька богослужбових книг.

Наразі примірники всіх цих книг розпорошені по різних бібліотеках, архівах і приватних колекціях у країнах Європи та Близького Сходу. Серед них є богослужбові книги, збірки проповідей, дидактичні трактати, апологетичні твори. Перелік книг, які буде включено до каталогу, нараховує близько 50 одиниць. Водночас відбувається поступове оцифрування наявних примірників. Перший арабо-християнський стародрук – волоський «Служебник» (Снагов, 1701) – нещодавно було перевидано факсимільним способом у Бухаресті.

Планомірно досліджується також орнаментика й ілюстрації видань арабського, центральноєвропейського та українського походження, що входять до книжкового корпусу TYPARABIC. Серед учасників проекту троє дослідників – фахові мистецтвознавці, добре обізнані з питаннями орнаментики арабо-християнських видань, продукції румунських і українських друкарень ранньомодерної доби. Разом з іншими членами команди мистецтвознавча група активно працює над створенням бази даних, досліджує стилістику й іконографію видань, надрукованих у Снагові, Алеппо, Шувейрі, Бухаресті, Яссах і в друкарні Києво-Печерської лаври у XVII–XVIII ст.

Діяльність лаврської друкарні, найзначнішої на теренах України ранньомодерної доби, – важливий аспект дослідження в контексті проекту. Питання впливу видань друкарні Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. на розвиток орнаментики арабо-християнських стародруків постало порівняно недавно, тож потребує подальшого ґрунтов-

ного дослідження. У цей період Київ і друкарня Печерського монастиря були своєрідною передавальною ланкою у процесі перенесення образотворчих моделей і зразків із католицького Заходу на християнський Схід [2, с. 363–366]. На території Києво-Печерської лаври відбувалась апробація й адаптація композицій західної іконографії. У подальшому ці нові для православного мистецтва ідеї й образи транслювалися в інші країни Центральної та Східної Європи, а також до християнського Сходу.

Таким чином, науковий доробок учасників проекту дозволяє виявити раніше невідомі аспекти культурного та інтелектуального життя арабомовних християн Османської імперії, їхні контакти з меценатами, правителями та митцями країн Східної Європи, у тому числі України. Оцифрування й каталогізація наявних примірників стародруків зробить їх доступними всім зацікавленим дослідникам.

Це дослідження здійснено в рамках проекту, який фінансується Європейською дослідницькою радою за програмою Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Horizon 2020» (грантова угода № 883219-AdG-2019 – проєкт TYPARABIC).

Список використаних джерел

1. Книга Чесного Непорочного Євангелія, Світильника, що сяє й освітлює / упоряд., передм. І. Осташ ; Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира. Київ, 2021. 408 с.
2. Kondratiuk A. Ecclesiastical Crests and Emblems on Printed Books of the Kyiv-Pechersk Lavra Press. The Transfer of Models from the West to the East. *Library. Science. Communication. Integration into the International Library Field* : materials of the Intern. Scien. conf. ; V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv, October 8-10, 2024. Kyiv, 2024. V. 2. P. 363–366.
3. Feodorov I. Arabic Printing for the Christians in Ottoman Lands. Berlin; Boston : De Gruyter, 2023. 441 p.
4. Petrova Yu. The Prefaces of the Christian Arabic Books Printed in Wallachia and Syria in the Early 18th Century. *Arabic-Type Books Printed in Wallachia, Istanbul, and Beyond* / ed. by R. Dipratu and S. Noble. Berlin ; Boston : De Gruyter, 2024. P. 265–288.
5. Tchentsova V. New Research on Mazepa's Arabic Gospel (1708). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації* : матеріали VI Міжнар. наук. конф., м. Суми, 8–9 груд. 2023 р. / Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми, 2024. Ч. 1. С. 218–221.

Віктор КУЧЕРУК,

завідувач Історико-краєзнавчого музею
Ізяславської громади,
КЗ «Ізяславський центр культурних послуг»,
член Національної спілки краєзнавців України.
Ізяслав, Хмельницька область, Україна

**Популяризація інформації про українську
Першокнигу засобами музейної педагогіки
(із досвіду роботи Історико-краєзнавчого музею
Ізяславської громади)**

Українська ПЕРШОКНИГА (Пересопницьке Євангеліє, Двірецько-Пересопницьке Євангеліє, Заславсько-Пересопницьке Євангеліє, Євангеліє княгині Анастасії Заславської), на якій присягають Президенти України, – одна з найбільш знакових пам'яток української культури XVI століття, що уособлює національну ідентичність і духовну спадщину. Це не лише релігійний текст, а й витвір мистецтва, який відображає стиль і дух епохи. Сучасні виклики щодо збереження та популяризації таких пам'яток вимагають інноваційних підходів, серед яких музейна педагогіка посідає особливе місце.

Ця стаття висвітлює досвід історико-краєзнавчого музею Ізяславської громади КЗ «Ізяславський ЦКП» (м. Ізяслав, Хмельницька область) щодо популяризації інформації про Українську ПЕРШОКНИГУ (Пересопницьке Євангеліє) за допомогою інтерактивних, культурологічних і освітніх заходів, спрямованих на залучення широкої аудиторії.

Історичний контекст

Переклад тексту чотирьох Євангелій було розпочато в 1556 р. у Заславському православному монастирі князів Заславських, розташованому в місті Заслав (наразі Ізяслав, Хмельницької області), а за твердженнями окремих дослідників – у Двірецькому монастирі (наразі с. Двірець, Ізяславської міської територіальної громади, Шепетівського району, Хмельницької області). Він став однією з перших рукописних книг, написаних тогочасною українською лі-

тературною мовою. Унікальність цього раритету доповнює і високий рівень художнього оформлення – барвисті орнаменти, мініатюри та каліграфія. Це Євангеліє не лише виконувало богослужбову функцію, а й символізувало духовне відродження українського народу в часи культурних і соціальних змін.

Фундатором робіт виступила удова князя Кузьми Заславського княгиня Анастасія Юріївна Заславська (у дівоцтві княжна Гольшанська-Дубровицька), на той час уже ігуменя Пересопницького монастиря Параскева. Роботи виконував переписувач Михайло Василієвич (син протопопа Сяноцького) під керівництвом архімандрита Григорія. Переклад і написання Євангелія були завершені в 1561 р. у Пересопницькому монастирі (тепер Рівненська область).

Музейна педагогіка як інструмент популяризації

Музейна педагогіка – це ефективний спосіб донести цінність культурної спадщини до широкого загалу. Вона поєднує освітню й інтерактивну складові, що дозволяє глибше зрозуміти історичний контекст пам'яток. Основні принципи музейної педагогіки:

- доступність інформації для різних вікових категорій;
- залучення аудиторії через інтерактивні форми;
- використання сучасних технологій для візуалізації матеріалу.

Досвід роботи історико-краєзнавчого музею

У фондах Ізяславського музею наразі маємо примірник факсимільного видання Пересопницького Євангелія (видавництво «АДЕФ-Україна», 2011).

- Історико-краєзнавчий музей Ізяславської громади активно використовує методи музейної педагогіки для популяризації інформації про Українську ПЕРШОКНИГУ. Серед найуспішніших заходів:
- екскурсії та лекції. Під час тематичних екскурсій відвідувачі знайомляться з історією створення та збереження Євангелія. Лекції супроводжуються демонстрацією факсимільного видання рукопису та відповідних тематичних відеоматеріалів;
 - майстер-класи. Учасники мають змогу випробувати себе в ролі середньовічних писарів, створюючи стилізовані ілюстрації або вправляючись у каліграфії за зразками Євангелія. Це дозволяє не лише зрозуміти техніку роботи тогочасних майстрів, а й відчутти зв'язок із культурою минулого;
 - квести в музеї. Квестові програми для здобувачів освіти різних рівнів спрямовані на інтерактивне вивчення історії книги. Учас-

ники виконують завдання, котрі допомагають розкрити символіку, зміст та історичне значення Євангелія. Серед них – знайомство з історичними особами, діяльність яких була дотична до ПЕРШО-КНИГИ в різні історичні періоди.

Серед планів музею на майбутнє – організація театралізованого дійства – реконструкції подій XVI століття, пов'язаних зі створенням книги. Цей захід буде проводитися з використанням реконструйованих автентичних костюмів і музичного супроводу, що створюватиме емоційний зв'язок з епохою.

Сучасні технології популяризації

Використання мультимедійних ресурсів стало важливим інструментом у музейній роботі. Віртуальні тури дозволяють відвідувачам розглядати сторінки Євангелія в деталях, навіть якщо вони фізично не можуть відвідати музей. Окрім того, створення освітніх відеороликів і презентацій для шкіл сприяє поширенню знань про цю пам'ятку серед молоді.

Висновок

Українська ПЕРШОКНИГА (Пересопницьке Євангеліє, Двірецько-Пересопницьке Євангеліє, Заславсько-Пересопницьке Євангеліє, Євангеліє княгині Анастасії Заславської) – це скарб української культури, який заслуговує на широку увагу та збереження. Музейна педагогіка з її інноваційними підходами є ефективним інструментом для залучення аудиторії до вивчення та популяризації цієї пам'ятки. Лише спільними зусиллями ми зможемо передати наступним поколінням усю глибину духовної та культурної спадщини України, отже маємо усвідомлювати свою роль у справі підтримки національної ідентичності через знайомство з історією.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Духовне становлення особистості: педагогічна концепція. Київ : Либідь, 2008.
2. Гайовий С. Р. Коротка історія села Двірець. *Бібліотека історико-краєзнавчого музею Ізяславської громади КЗ «Ізяславський центр культурних послуг*. 2010.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997.

4. Дроботюк С. І. Музейна педагогіка : навч.-метод. посіб. / НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2021.
5. Ігнатенко І. М. Методика музейної педагогіки: теорія та практика. Харків : Основа, 2017.
6. Кармазіна Н. М. Роль музеїв у збереженні історико-культурної спадщини України. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2020. Т. 15.
7. Михайличенко Л. П. Розвиток музейної педагогіки в Україні: сучасний стан і перспективи. *Музейний вісник*. 2022. № 1.
8. Скопенко О. А. Популяризація культурної спадщини через музейну діяльність. *Вісник НАПН України*. 2019. № 4.
9. Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури : Матеріали Всеукр. міждисциплін. конф., присв. 450-річчю написання Пересопницького Євангелія. Ізяслав ; Острог, 2011.
10. Тимошук О. Двірецько-Пересопницьке Євангеліє: Історія. Творці. Таємниці : навч. посіб. Хмельницький, 2012.
11. Федоришин М. Пересопниця літописна XII-XIV ст. Дрогобич, 2013.

Катерина КУЧМАЙ,

завідувач відділу Наукової бібліотеки

імені М. Максимовича

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук.

Київ, Україна

Гравюрні зображення «Мінеї загальної»

Києво-Печерської лаври 1680 р.:

релігійно-мистецький вимір

Зображення на гравюрах стародрукованих видань, що зберігаються у відділі рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, мають оригінальні форми, властиві культивациі на українських землях надзвичайно глибокого феномену християнської святості. Гравюрні зображення, присвячені християнським святам і шануванню окремих святих, стали невід'ємною складовою стародрукованих видань як духовної, так і матеріальної культури Русі-України. Їх вивчення й осмислення є особливо актуальним.

«Мінея загальна» 1680 р., надрукована у друкарні Києво-Печерської лаври, має ініціали та заставки на 89 із 64 дощок, кінцівки на 30 із 13 дощок. Спеціально для цього видання було виготовлено 59 відбитків-дощок з орнаментом.

Стародрук «Мінея загальна» виданий в друкарні Києво-Печерської лаври у січні 1680 р. «тщанием... Иннокентия Гизеля архимандрита Лавры. При державе ... Феодора Алексеевича». Стародрук виконано у двох кольорах. Фоліація у правому верхньому кутку кирилична. Сигнатура внизу посередині на перших чотирьох аркушах кожного зошита (зошит складається з 6 аркушів). Шрифти: 10 рядків – 92, 63, 53 мм. Гравюри виконані авторами: «А.К.», «Ілія», «ТП», «ІК», «ВР». Як зазначає знаний український книгознавець, доктор мистецтвознавства Яким Запаско, кілька граверів поставили підписи не тільки під ілюстраціями, а й під декоративними гравюрами – титульними фортами, заставками та кінцівками. «В українському книгодрукуванні це явище нове» [3].

У цій книзі допущено такі помилки фоліації: 136 замість 133, 135 замість 134, 134 замість 135, 157 замість 156. Після аркуша під номером 354 повторюються номери 353, 354 і т. д. На аркуші після номера 418 продовжується нумерація з 439, отже з 419 до 438-го аркуша нумерація пропущена.

Гравюрні зображення «Мінеї загальної» можна класифікувати таким чином:

- 12 заставок із квітковим орнаментом (арк. 187, 196, 217 зв., 251, 259 зв., 263, 299, 307 зв., 343, 353 зв., 455, 484 зв.);

- 5 заставок орнаменту (арк. 316, 355 зв., 446 зв., 485 зв., 492);

- 40 образів святих: «Святий Пророк Мойсей» робота А.К. (арк. 1); «Апостол Іоанн» (арк. 7); «Апостоли Петро і Павло» (арк. 13); «Святий Микола» (арк. 19); «Три Святителя» (арк. 25 зв.); «Преподобний Антоній Великий» (арк. 31); «Преподобні» (арк. 37); «Святий Мученик Кондрат» (арк. 43 зв.); «Святі Мученики» (Лонгин, Єліферій, Нестор) (арк. 49 зв.); «Священномученик Діонісій» (арк. 55 зв.); «Священномученики» (арк. 62); «Преподобномученик Андрій» – двічі (арк. 68 зв., 125); «Преподобномученики Феодор, Василій, Доментій» (арк. 75); «Мучениця Параскева» (арк. 81 зв.); «Мучениці Катерина, Юліана і Татіана» (арк. 87 зв.); «Преподобна Ксенія» – двічі (арк. 94, 109 зв.); «Преподобні жени» (арк. 100); «Святий Павло сповідник» (арк. 113); «Святі Козьма і Доміан» (арк. 119 зв.); «Святий Іоанн Предтеча» – двічі (арк. 131, 338 зв.); «Святі Отці» – двічі (арк. 145 зв., 240); «Святий Ананій» (арк. 208 зв.); «Зачатіє Святої Анни» (арк. 229); «Пророк Данило» (арк. 234); «Святі Праотці» (арк. 236 зв.); «Неділя перед Різдом Христовим Святих Отців» (арк. 240); «Священномученик Ігнатій» (арк. 247); «Симіон Богоприємець» (арк. 351 зв.); «Преподобний Феодосій Печерський» (арк. 364); «Священномученик Федір Стратилат» (арк. 379 зв.); «Преподобний Антоній Печерський» (арк. 386); «Княжна Ольга» (арк. 397 зв.); «Цар Володимир» (арк. 403 зв.); «Свята Марія Магдалина» (арк. 409); «Успіння Святої Анни» (арк. 412); «Святі сім отроків» (арк. 452 зв.);

- 3 ангельські образи: «Архангели» – двічі (арк. 138, 400 зв.); «Архистратиг Гавриїл» (арк. 362);

- 15 зображень Господських: «Воскресіння Христове», робота «ТП» (арк. 157 зв.); «Ісус Христос» – двічі (арк. 175, 214); «Воскресіння Господнє» робота «Ілїї» (арк. 182); «Воздвиження Хреста Господнього» (арк. 201); «Різдво Христове» (арк. 280); «Побіг до Єгипту» (арк. 288); «Обрізаннє Господа» (арк. 292 зв.); «Богоявлення» (арк. 323 зв.); «Срітєння Господнє» (арк. 345 зв.); «Воздвиження Хреста Господнього» –

двічі (арк. 373 зв., 441 зв.); «Хрест Господень» (арк. 417); «Преображення Господнє» (арк. 458 зв.); «Нерукотворний Образ» (арк. 476 зв.).

– 10 зображень Богородичних: «Богородиця» – тричі (арк. 151, 503 зв., 505); «Різдво Діви Марії» (арк. 189 зв.); «Введення до Храму» (арк. 220 зв.); «Благовіщення» (арк. 356 зв.); «Положення чесної ризи Пресвятої Богородиці» (арк. 380, 393); «Успіння Богородиці» – двічі (арк. 471).

Наявні в сучасній науці уявлення про техніку виконання гравюрних зображень для стародрукованих видань ґрунтуються на нечисленних збережених писемних джерелах і пам'ятниках. При дослідженні «Мінеї загальної» 1680 р. відкриваються індивідуальні особливості майстрів, що дуже важливо, оскільки кожен майстер мав свої таємниці. Підписані художниками унікальні гравюрні зображення є чи не єдиним джерелом вивчення бачення самими книгодрукарями загальних мистецьких прийомів, застосованих під час створення гравюрних образів в осмисленні річного кола богослужінь.

Усередині заставок із квітковим орнаментом та оформленням сюжетів застосовуються найрізноманітніші геометричні фігури, утворені розподілом кіл. На темно-сірому та чорному тлі – переважно рослинні елементи: квіти, пелюстки, листя – від найпростіших до найхимерніших форм, із широкими білими обведеннями. Всі ці фігури в різних комбінаціях розміщені або симетрично щодо центру, або по колу з винятками, що рідко зустрічається, у вигляді одного елемента з протилежним розташуванням.

Творці гравюрних зображень «Мінеї загальної» пішли навіть далі традиційних принципів оформлення богослужбових текстів. Образи гравюрних персонажів мають складні варіації ракурсів у сценаріях, що зрозумілі лише при сприйнятті їх як цілісної системи богословського усвідомлення християнства. Ці образи стали суттєвими елементами єдності мальовничості гравюри та текстового простору. Більше того, строго узгоджені між собою прийоми зображення гравюрних образів персонажів є різними на кожній із площин аркушів, але мають єдину стилістику.

Осмислення гравюрних зображень «Мінеї загальної» 1680 р. наочно демонструє популярність культу християнських свят і шанування святих у землях Київщини XVII ст., поширеного завдяки народним традиціям і віруванням, що засвідчує мистецький аспект цих зображень. Побудова композицій, простота образів, риси обличчя, одяг персонажів у гравюрних зображеннях «Мінеї загаль-

ної» мають прояви народного бачення пантеону святих і християнського віровчення. Наприклад, осмислюючи зображення гравера Іллі, Григорій Логвин¹ зазначає: «Винахідливість Іллі виявляється у складних композиціях титульних аркушів та великих сюжетних заставок. Розглядаючи їх, бачимо все нові й нові деталі. У кожній гравюрі він прагне якнайкраще донести до глядача зміст. Подиву гідне багатство і невичерпність його фантазії» [4].

Отже, можемо зазначити, що гравюрні образи в стародрукованому виданні «Мінеї загальної» 1680 р. Києво-Печерської лаври наповнені авторським осмисленням православного віровчення. Водночас гравери надають своїм образам характерних рис, притаманних українському народному сприйняттю християнського богослов'я. І це знаходить своє відображення не тільки у стародрукованих виданнях, але і в іконографії та храмовбудівництві київського середовища XVII століття.

Список використаних джерел

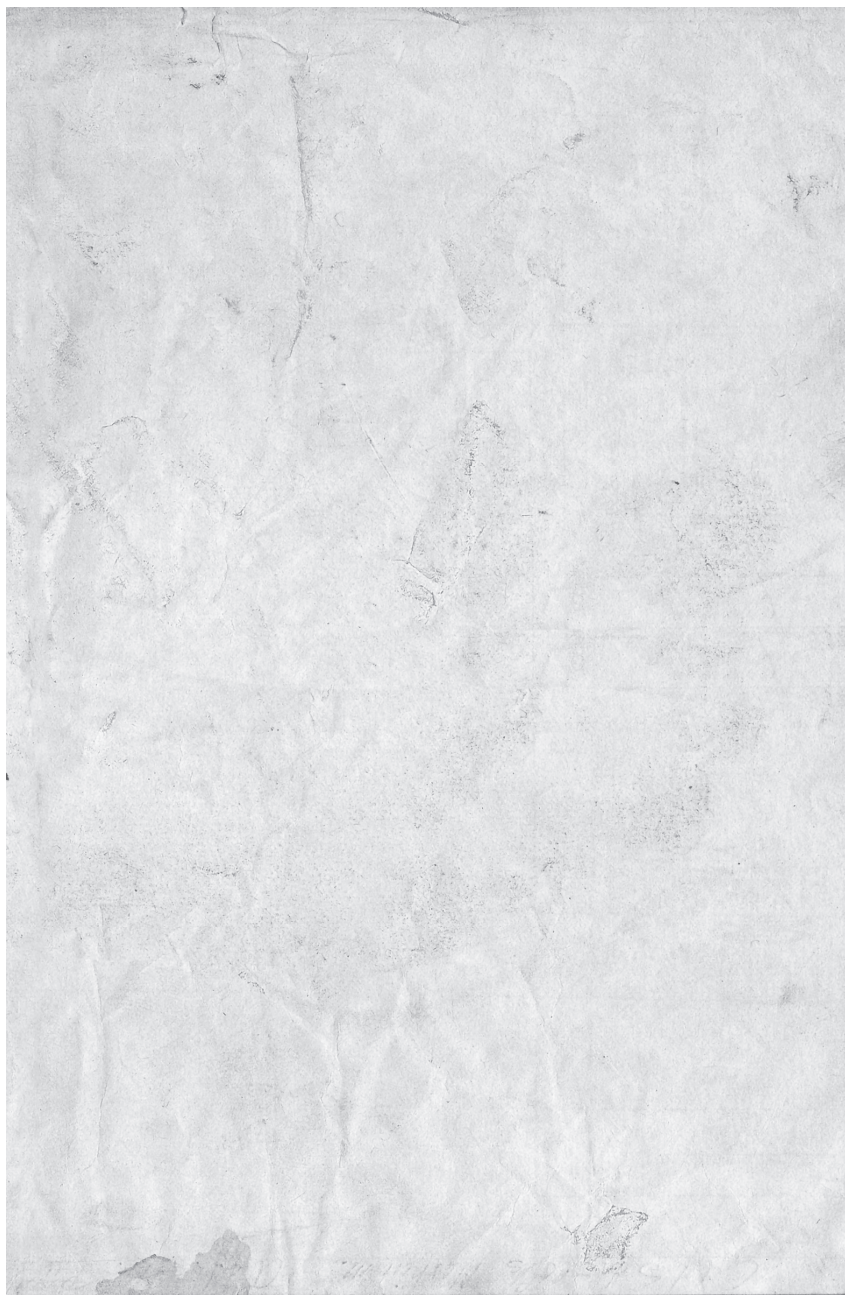
1. Мінея загальна. КПЛ, 1680.
2. В'юник А. Мистецтво оформлення видань Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. *Друкарство*. 2000. № 3/4. С. 16–19.
3. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів, 1971.
4. Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. Київ, 1990.
5. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. Львів : Вища школа, 1981. 136 с.: іл.
6. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII века / С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. Киев : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 267 с.
7. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи. Київ, 1982.
8. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры : ист. очерк. Киев : Тип. Киево-Печерской Успенской лавры, 1916.

¹ Г.Н. Логвин – доктор мистецтвознавства, український мистецтвознавець, архітектор.

СЕКЦІЯ 2

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ У ВИВЧЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Лідія ПОПЕРЕЧНА,

головний бібліотекар
сектору енциклопедичних досліджень
науково-дослідного відділу Національної
бібліотеки України імені Ярослава Мудрого.
Київ, Україна

**Софія Русова в українському книжковому русі
та бібліотечному будівництві першої чверті ХХ ст.**

В історії книжкового руху й розбудови мережі бібліотек особливе місце посідає перша чверть ХХ ст., коли українське книгодрукування стало важливим чинником національного відродження і боротьби за незалежність, а бібліотеки як осередки публічного читання – невід’ємним складником освіти й духовного розвитку українського народу.

До когорти активних учасників книговидавничого руху та бібліотечного будівництва означеного періоду належить постать Софії Русової (1856–1940) – уродженки Сіверського краю, видатної громадської діячки, активної учасниці політичного й культурного життя доби Української революції (1917–1921), членкині Української Центральної Ради, урядовиці УНР. Натхненна просвітителька, теоретик і практик дошкільної та позашкільної освіти, поборниця дитячої книжки й дитячого читання С. Русова протягом усього життя шукала можливих шляхів для здійснення своїх задумів у справі творення вільної національної школи та плекання свідомого молодого покоління українців. Непересічність постаті діячки, її безцінний різнобічний спадок демонструє Українська бібліотечна енциклопедія [4].

Подібно до освітніх діячів і педагогів – її сучасників (М. Галущинський, А. Животко, К. Малицька, С. Сірополко та ін.), Софія Русова зосереджувалася на ідеях позашкільної освіти, дієвим засобом якої вважала друковане слово, а основними формами – книгорозповсюдження та бібліотеки. У період порубіжжя ХІХ–ХХ ст. просвітителька доклала чимало зусиль для українського книго- і пресовидання, розповсюдження книжок, зокрема для дітей і малоосвіченого люду. В обґрунтуванні ідей національної школи С. Русова сповідувала думку, що «розповсюдження книжки – сама простіша фор-

ма ширення освіти», а відтак у співпраці з товариствами грамотності, українськими громадами, просвітянськими організаціями налагоджувала видання літератури, писала власні твори, бралася до організації літературних читань, творення бібліотек, відкриття інших осередків, що могли дати освіту українському народові [2].

Під час перебування у Чернігові, 1877 р. вона увійшла до кола засновників громадської бібліотеки, від якої згодом постала головна книгозбірня Сіверщини, долучалася до комплектування її фондів. Тепер ім'я засновниці увічнено в найменуванні установи – Чернігівської обласної універсальної бібліотеки імені Софії та Олександра Русових.

«Приймаючи за факт силу впливу бібліотек на освіту людности», діячка й надалі активно долучалася до бібліотечного будівництва, закликала «зробити з кожної книгозбірні справжній освітній осередок» [6, с. 44]. Одним із таких осередків була перша спеціалізована бібліотека для дітей, заснована в Києві 1909 р. відомою меценаткою Дорою Доброю. У розбудові цього унікального на той час закладу, що працював на ідеях бібліотечної педагогіки, С. Русова брала діяльну участь, дбала, аби читачі бібліотеки мали змогу читати книжки українською мовою. Відгукуючись ґрунтовно рецензією на «Каталог книг для дитячого читання. Дитяча бібліотека Д. Ю. Доброї», («Каталог книг для детского чтения. Детская библиотека Д. Ю. Доброй», 1912) і позитивно в цілому схвалюючи його зміст, вона пропонувала, щоб, «коли виходитиме нове видання каталога <...>, видавці поширили відділ українських книжок й вдались би з тим до якої української інституції, що склала б реєстр українських книжок з такою ж дотепною систематизацією, що надає всьому каталогові видатну вагу й цінність» [7, с. 87]. Згодом, як стверджувала Д. Добра, рецензентка уклала список необхідних для бібліотеки українських видань: «Предъявлялись требования и на книги на украинском языке. Библиотека приобрела рядъ книжекъ, пользуясь спискомъ, составленнымъ С. Ф. Русовой» [1, с. 3].

Згадану рецензію С. Русова опублікувала в педагогічному часописі «Світло» (1910–1914), який започаткувала, редагувала й активно використовувала, зокрема як майданчик для інформування про нові книжки, популяризації кращих видань для дітей і педагогів – важливої справи, якою вона натхненно займалася все своє творче життя, публікуючи рецензії, огляди, бібліографічні списки й покажчики, влаштовуючи виставки. Одна із таких виставок, організована за ініціативою С. Русової та інших членів Фребелівсько-

го товариства, відбулася в Києві весною 1912 р. і стала резонансною подією в житті міста, її відвідало понад тисячу осіб. Книжкову експозицію, упорядковану редакціями бібліографічних часописів «Новости детской литературы» та «Что и как читать детям», доповнювала добірка кращих видань із фондів дитячої бібліотеки Д. Доброї. Діти, батьки та бібліотечно-педагогічна спільнота мали змогу ознайомитися з дитячою книжкою в усьому її розмаїтті: «Коло кожної книжки був критичний огляд її, – з якого можна було довідатися, чи вона задовольняє критичні вимоги спільного бібліографічного товариства, чи ні» [5, с. 33].

Значний практичний внесок у видавничу сферу та бібліотечне будівництво С. Русова зробила, перебуваючи на посаді керівника Департаменту дошкільної та позашкільної освіти Міністерства народної освіти (за доби УЦР, Гетьманату та Директорії) у період 1917 – початку 1919 років. Очолюваний нею підрозділ свою діяльність спрямовував на організаційне утвердження різних форм і засобів позашкільної освіти дорослих та дитячого виховання: на початку ХХ ст. це були народні бібліотеки, читальні й шкільні книгозбірні; недільні та вечірні школи, курси, народні читання, народні доми, театри, музеї, дитячі садки. Рушієм цієї роботи була інтеграція зусиль урядових і громадських організацій, насамперед «Земств» і «Просвіти». Особливого значення для позашкільної діяльності набувало друковане слово. З метою якнайширшого розповсюдження книжок серед громадськості були ухвалені рішення: про заснування видавництв, утворення при всіх губерніяльних «Просвітах» редакційно-видавничих комітетів; активізацію видання науково-популярних книжок; організацію на місцях книжкових комор для потреб «Просвіт», а також заснування «центро-складу» навчальної літератури для потреб усієї України [3, с. 82].

У питаннях бібліотечного будівництва С. Русова обстоювала державницькі позиції, спиралася на прогресивний зарубіжний досвід, з яким була добре обізнана. Обґрунтовуючи ідею розгортання бібліотечної мережі, вона стверджувала: «...бібліотек мусить бути багато, щоб наш край укrywся як найскорше цілою сіткою їх», різних типів – громадських, мандрівних, шкільних; радила утворювати їх при лікарнях і тюрмах, «...щоб легше було людям проводити тяжкий час слабування, чи перебування у в'язниці» [6, с. 46]. Пропонувала територіальні межі охоплення бібліотеками населення: «...можливий район для користування книжками – 4-5 верст, але краще, щоб кожне село мало свою бібліотеку-читальню, дбало про її

розвиток і використовувало її якнайширше»; радила організувати одну районну бібліотеку на 15 тис. мешканців, при кожній школі – книгозбірню; вважала, що читачі-діти потребують особливих умов бібліотечного обслуговування. Урядовиця наполягала на необхідності надання державних субсидій для заснування й утримання бібліотек, пропонувала земствам, кооперативам, місцевій владі та громадськості усіляко підтримувати бібліотечну справу фінансово, запровадити «податок з кожної грамотної людини на користь місцевої бібліотеки», задля громадського управління бібліотечними установами створювати піклувальні ради, які б колегіально вирішували питання відбору книжок для бібліотеки, дбали про її матеріальне та фінансове забезпечення. Підкреслювала необхідність забезпечення книгозбірень фаховими працівниками [6, с. 49–51]. Ці зусилля стимулювали появу в 1917–1918 роках значної кількості просвітянських бібліотек на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині, Харківщині, Херсонщині, у Таврії. С. Русова дбала про те, аби ці бібліотеки ставали основними освітніми осередками, а бібліотекарі, навчені на спеціальних курсах у губерніях, – керівниками освітньої діяльності.

Під керівництвом С. Русової було підготовлено спеціальний «Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання» (1918), що містив настанови й організаторам бібліотек. Стан бібліотечного будівництва вона докладно аналізувала у своїх працях: «Українські земства в справі заведення народної освіти» (1911), «Організація книгозбірень», «Засоби поширення книжок» (у кн. «Позашкільна освіта: засоби її переведення», 1918), «Народні бібліотеки й читальні в Чехії» (1922) та ін.

Як член видавничого комітету освітнього відомства С. Русова багато уваги зосереджувала на питаннях книговидавництва. Разом з Ю. Сірим, Я. Чепігою та С. Черкасенком започаткувала видавництво «Українська школа». Ініціювала й редагувала видавничі серії «Біографічна бібліотека», «Українська педагогічна бібліотека», «Книжки для колективного читання (з малюнками)», «Позашкільне читання»; була серед фундаторів і членів редакційної колегії часопису «Вільна українська школа» (1917–1920). Чимало праці діячка доклала у справу національного підручникотворення. Однією з перших в Україні заявила про необхідність укладання підручників українською мовою, висувала вимоги до їх оформлення й змісту, аналізувала перші українські підручники, публікувала про них огляди. Була автором низки навчальних видань.

С. Русова завжди наголошувала на великому освітньому, етичному, виховному значенні книжки. Вважала її одним із головних факторів духовного розвитку народу. Предметом особливої уваги вченої у її численних статтях і рецензіях була література для дітей. Вона розглядала українську дитячу книжку невіддільно від питань організації шкільної освіти та позашкільного виховання. Будучи добре обізнаною з дитячою психологією і спираючись на власний педагогічний, видавничий і редакторський досвід, С. Русова розглядала книгу як інтелектуальний продукт і одночасно як витвір мистецтва. До видань для дітей висувала низку вимог: кожна дитяча книжка «повинна бути повна постатей, життя, руху»; мусить викликати у дитини гарне почуття симпатії до людини чи до іншої істоти, «збуджувати почуття краси, завзяття, правди, шукання світла, любові до рідного краю»; має бути ошатною зовні, приємною для дитячого зору; ілюстрації в ній мають бути правдиві й повні життєвого настрою, викликати втіху. Окрім цього, вона вперше в українській бібліології сформулювала вимоги до науково-популярної літератури, адресованої дітям: «...науково-популярні книжки мусять якнайближче додержуватись наукової правди, найновіших висновків науки», мають бути написані найпростішою, ясною, виразною мовою, «без важкої чужомовної термінології» [8, с. 43]. Ці настанови С. Русова втілювала у власних книжках, у часописі для дітей «Ранок» (1920). Не менш цікавими й актуальними для сьогодення є її думки про важливість цілеспрямованої роботи з дитячою книжкою у школі і в бібліотеці, виховання у дітей читацької культури, погляди на професію бібліотекаря та бібліотекарство.

У спадщині С. Русової, що репрезентована сотнями праць різних жанрів і тематики, мало не кожна робота містить цінні думки та ідеї, що стосуються книжки і бібліотеки. Її організаторський досвід і теоретичні напрацювання у сфері розбудови бібліотечної інфраструктури, погляди на зміст і якість книжкової продукції, сформовані понад сто років тому, і донині не втратили своєї цінності. Їх поглиблене вивчення, переосмислення й актуалізація матимуть важливе значення для сучасного бібліотекознавства.

Список використаних джерел

1. Добрая Д. Ю. «Детская библиотека» Д. Ю. Доброй въ Кіеве. *Новости детской литературы*. 1914. № 9/10. С. 1–7.

2. Ківшар Т. І. Просвітницька спадщина Софії Русової. *Праці Центру пам'яткознавства*. 1993. Вип. 2. С. 24–42.
3. Кудлай О. Б. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 82–89.
4. Поперечна Л. А. Русова Софія Федорівна. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <http://surl.li/vrvyul>
5. Русова С. На лекціях Єлачича. *Світло*. 1913. Кн. 7. С. 33–35.
6. Русова С. Позашкільна освіта: засоби її переведення : лекції, читані на позашк. ф-ті Київ. пед. ін-ту. [Київ] : Дзвін : Укр. шк., [1918?].
7. Русова С. Рец.: Каталог книг для детского чтения. Детская библиотека Д. Ю. Доброй. (Изд-е Бередниковой, М., 1912). *Світло*. 1912. Кн. 2. С. 86–87.
8. Русова С. Українські дитячі книжки. *Світло*. 1913. № 4. С. 43–48.

Володимир ГАЛЬЧИНСЬКИЙ,

провідний бібліотекар відділу зарубіжної україніки
Інституту книгознавства Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського.
Київ, Україна

**Біографічні дані та творчий доробок видатного
українського бібліографа, книгознавця
і бібліотекознавця Лева Биковського**

Анотація: Один із найбільш талановитих українських бібліографів, книгознавців, бібліотекознавців, істориків і журналістів ХХ ст. Лев Юстимович Биковський – є досить відомою особистістю, а його творча діяльність потребує подальшого вивчення та дослідження. Ім'я цього науковця в радянський період було під забороною, а про існування його численних робіт фактично не було відомо в Україні. Завдяки працям таких вітчизняних дослідників, як С. Білокінь, Г. Герасимов, Н. Казакова, Л. Винар, сьогодні є змога детально дізнатися про життєвий шлях Л. Биковського та його багату творчу спадщину.

У тезах висвітлено біографічні відомості визначного українського діяча культури на різних етапах його життя: від народження (1895) до отримання ним звання доцента (у квітні 1971). Розкрито його походження, освіту, місце проживання, посади, на яких він працював, публіцистичну діяльність.

Ключові слова: Л. Биковський, університет, інститут, бібліотекознавство, книгознавство, бібліографія, праця.

Відомий український бібліограф, книгознавець, історик і журналіст Лев Биковський належить до культурних діячів, талановитих у різних сферах суспільного життя, які через монопольне правління Комуністичної партії та, відповідно, жорстку державну цензуру на всій території тодішнього Радянського Союзу, мусили емігрувати за кордон, жити і працювати там. Проте, після появи України в 1991–1992 роках на політичній карті світу, його праці стали загальнодоступними і, відповідно, відомими фахівцям-книгознавцям та історикам у новій незалежній державі.

Лев Юстимович Биковський народився 23 квітня 1895 р. в селі Вільхівці, на Звенигородщині, Київської губернії (зараз Черкаська область). Родина Л. Биковського була етнічно змішана: батько, Юстим Биковський, був міщанином і сповідував католицизм, а мати, Анна (у дівоцтві Славінська), мала українсько-циганське походження та була православною [6, с. 14]. Влітку 1904-го Лев завершив домашнє навчання [3, с. 43]. Протягом 1905–1912 років навчався у Комерційній школі в повітовому місті Звенигородці на Київщині, яку закінчив зі срібною медаллю [6, с. 15]. У 1912–1914 навчався на металургійному факультеті Політехнічного інституту, а протягом 1914–1915 – у Лісовому інституті в Санкт-Петербурзі, не зміг його закінчити, тому трудову діяльність розпочав креслярем. До кінця літа 1916-го Биковський проходив військову службу дорожнім десятником на Північному фронті – на околицях м. Пскова та в Естонії [5, с. 13]. У вересні-жовтні 1916 р. він прибув служити на російсько-османський фронт, до м. Трапезунда (нині м. Трабзон в Туреччині) [6, с. 29].

Повернувшись в Україну на початку 1918 р., влаштувався на посаду секретаря у видавничому товаристві «Друкар» [7, с. 252]. Протягом 1920–1921 років Лев Юстимович працював у Всенародній бібліотеці України (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського – далі НБУВ), обіймав посаду редактора журналу «Хроніка», який видавала головна всеукраїнська книгозбірня [8, с. 599]. Від осені 1921 р. розпочалось його імміграційне життя: протягом 1921–1922 років він жив у Польщі та навчався у Варшавському університеті, закінчив курси бібліотекознавства при Варшавській публічній бібліотеці [8]. Наприкінці 1922 р. Биковський переїхав до Чехословаччини, де творчо працював і продовжив навчатися: написав монографію «Замітки про книгознавство та книгоживання» (1923), закінчив Українську господарську академію у Подєбрадах (1927) [7, с. 252].

Восени 1928 р. Биковський повернувся до Польщі, де працював у Варшавській публічній бібліотеці до жовтня 1944 р. [4, с. 103]. Був редактором бібліотечного журналу в 1929–1938 роках, водночас директором і викладачем Вищих курсів бібліотекознавства протягом 1942–1944 років [8, с. 599]. Лев Биковський спільно з Юрієм Липою – одним з ідеологів українського націоналізму, та Іваном Шовгенівим – українським гідротехніком, батьком Олени Теліги, у 1940 р. організував Український Чорноморський інститут у Варшаві, діяльність якого була перервана через Варшавське повстання у серпні-вересні 1944 р. Разом із професорами В. Дубовим та В. Державіним він

був ініціатором відновлення функціонування цієї установи у звільненій від нацистів столиці Польщі для поширення знань про Чорне море та Чорноморський простір [2, с. 36]. Від січня 1945-го йому довелося перебувати у різних таборах для переміщених осіб у Німеччині [8, с. 599].

Улітку 1949 р. Биковський іммігрував до США, оселився у Нью-Йорку [1, с. 3]. Період проживання у найбільшому місті Сполучених Штатів для нього виявився трудоемним: він був членом управи УВАН, обіймав посаду секретаря книгознавчої секції та Чорноморської комісії, заступника голови [8, с. 599]. 1954 р. Биковський переїхав до Денвера, працював там у місцевій публічній бібліотеці протягом 1954–1963 років, секретарем Денверської групи УВАН, разом із Л. Винаром відновив діяльність Українського бібліографічного інституту. У 1963 р. він влаштувався на посаду співробітника журналу «Український історик» [8]. У квітні 1971-го став доцентом у галузі книгознавства в Українському технічно-господарському інституті у Мюнхені [6, с. 45].

Помер Лев Биковський 11 січня 1992 р. у Денвері.

Биковський залишив по собі дуже багату творчу спадщину – є автором понад 500 праць [8, с. 599]. Написав велику кількість книжок з книгознавства та бібліотекознавства, зокрема «Українське книгознавство» (1922), «Національна бібліотека Української Держави» (1923). Свій творчий спадок у 1936 р. Л. Биковський поповнив, переклавши з чеської мови на українську працю свого вчителя професора Л. Жівного «Нове завдання книгозбірень та інформаційні установи» [8, с. 599]. Він також є автором таких робіт, як «Департамент книги України: проект» (1942) та «Українські книгознавчі періодики і збірники 1-ї половини 20 ст.» (1978) [8].

У відділі зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ зберігаються цінні праці одного з найбільш талановитих українських бібліографів і книгознавців ХХ ст. Серед них:

– Україна над океаном. 3-тє вид. Франкфурт : [б. в.], 1946. 18 с. (Український Океанічний Інститут ; вип. 11);

– Василь Кузів, 1887–1958: його життя й діяльність / Українське євангельське об'єднання в Північній Америці. Вінніпег ; Детройт : [б. в.], 1966. 103 с.;

– Апостол новітнього українства, Юрій Липа. 2-ге вид. Женева : [б. в.], 1946. 8 с. (Український морський інститут ; вип. 42).

Отже, Лев Биковський, вимушено проживаючи більшу частину свого життя за межами Батьківщини, суттєво поповнив

скарбницю української культури в галузі книгознавства та бібліотекознавства. Його творча спадщина становить реальну цінність для українських дослідників і науковців.

Список використаних джерел

1. Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного Українського університету : спомини. Нью-Йорк ; Вінніпег, 1949. 8 с.
2. Биковський Л. Ваймарські часи : спомини / передм. Ю. Лавріненка. Денвер ; Колорадо, 1970. 52 с.
3. Биковський Л. Від Привороття до Трапезунду: спомини (1895–1918) / передм. О. Оглобліна. Мюнхен ; Дніпрова хвиля, 1969. 135 с.
4. Биковський Л. Мої побачення з Олександром Лотоцьким. *Український історик : журн. Укр. іст. т-ва*. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен. 1979. № 1/4 (61/64). С. 102–107.
5. Биковський Л. На Кавказько-турецькому фронті : спомини з 1916–1918 рр. Вінніпег ; Денвер : [б. в.], 1968. 132 с. (Праці Інституту дослідів Волині / ред. М. Л. Боровський).
6. Биковський Л. У службах українській книжці / упоряд.: Л. Р. Винар, Я. Д. Ісаєвич. Львів ; Нью-Йорк : [б. в.], 1997. 328 с.
7. Білокінь С. І. Биковський Лев Юстимович (10.04.1895 – 11.01.1992). *Енциклопедія історії України* / ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1. С. 252–253.
8. Герасимова Г. П., Казакова Н. В. Биковський Лев Юстимович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2004. Т. 2. С. 599.

Оксана ВЕРБІЩКА,

старший науковий співробітник
відділу історії академічної науки
Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
кандидат філософських наук.
Київ, Україна

**Контакти українського шевченкознавця,
члена-кореспондента Є. П. Кирилюка з діячами
американської діаспори П. І. Кравчуком
і М. М. Тарновським
(за епістолярними джерелами)**

Руйнування націотворчої української науки в СРСР у 1930-х роках призвело до еміграції частини визначних шевченкознавців – спочатку до Східної Галичини та країн Західної Європи, зокрема до Польщі, де було створено Український науковий інститут у м. Варшаві, та до Чехословаччини, де з 1948 р. почав діяти Інститут шевченкознавства Української вільної академії наук. У повоєнні роки центр шевченкознавчих студій перемістився у Північну Америку. Українські емігранти у США та Канаді засновували громадські осередки, бібліотеки, видавництва і театри, а в ювілейні роки споруджували пам'ятники Т. Г. Шевченку. Діяльності шевченкознавців діаспори присвячено ряд літературознавчих праць: В. Петров «Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства» (Авгсбург, 1947); Я. Рудницький у студії «Найближчі завдання шевченкознавства» (Вінніпег, Канада, 1958); О. К. Федорук «Шевченкознавство в Українській вільній академії наук (1940–1960-ті роки)» (2010); С. І. Луцій «Невідомі сторінки еміграційної шевченкіани» (2009) та ін. Дослідження архівних установ, створених українцями в еміграції, здійснювали такі науковці, як М. Г. Палієнко («Українські архівні осередки в Північній Америці», 2001), Г. Миронюк («Українська американська колекція – джерело вивчення української культури в діаспорі», 1992), колектив авторів під керівництвом І. Б. Матяш («Архівна україніка

в Канаді», 2007), О. К. Супронюк («Еміграційне шевченкознавство ХХ ст. (за матеріалами відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)», 2014) та інші. Однак наразі в науковій літературі недостатньо висвітлено питання міжнародної співпраці шевченкознавців у 1950-х роках – особистих контактів між вітчизняними та американськими дослідниками.

Джерелознавчий аналіз епістолярних документів щодо міжнародної діяльності провідного вченого-шевченкознавця, чл.-кор. АН УРСР Є. П. Кирилюка, що зберігаються в його особовому архіві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), сприятиме реконструкції історії персональних зв'язків представників української діаспори в Америці з українськими шевченкознавцями АН УРСР наприкінці 50-х років ХХ ст., що має важливе значення для аналізу динаміки історичного процесу розвитку шевченкознавства. До епістолярних документів цього фонду належать листи від закордонних кореспондентів П. І. Кравчука та М. М. Тарновського.

Історик, громадський і політичний діяч Петро Ількович Кравчук народився на Львівщині, переїхав до Канади у 1930-х роках. Працював у пресі та був одним із керівників Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК). Брав активну участь у встановленні пам'ятника (1951) і заснуванні музею Т. Шевченка, меморіального парку Т. Шевченка (1952) у м. Північний Оквіл, провінції Онтаріо, в Канаді. Епістолярій П. І. Кравчука у ф. № 73 «Кирилюк Є. П.» містить 17 листів – з 9 липня 1957 по 7 червня 1959 р., надісланих із м. Торонто, Канада. Документи являють собою авторизований машинопис із помітками червоним олівцем, ймовірно, зробленими Є. П. Кирилюком.

У багатьох із цих листів П. І. Кравчук інформував Є. П. Кирилюка про перебіг своїх наукових і бібліографічних досліджень. До 100-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка, що відзначалось у 1964 р., він укладав повну бібліографію статей, вміщених в українських газетах і календарях Канади за 60 років. Для цього досліджував ресурси Парламентської бібліотеки у м. Вінніпег [1, арк. 1], опрацьовував бібліографії українських радянських письменників та інших авторів, які друкувалися на сторінках американської преси в останні 37 років. Як вказано у листі Є. П. Кирилюка, цю працю П. І. Кравчука він отримав, високо оцінив і навіть запропонував написати на її основі дисертаційне дослідження [2, арк. 1]. Цю бібліографію П. І. Кравчук прагнув доєднати до свого рукопису праці «Тарас Шевченко в Ка-

наді», де він подав історію канадської шевченкіани та бібліографію канадської україномовної й англomовної шевченкіани за 1914–1958 роки. Він запропонував Є. П. Кирилюку подати свої зауваження на це видання і написати рецензію [3, арк. 1]. Писав про складнощі у підготовці цієї праці, оскільки одержав від львівських бібліографів зауваження і прохання уточнити вихідні дані статей, вміщених у бібліографії, а сам рукопис праці тоді вже був майже завершений [4, арк. 1]. Відзначимо, що видання «Тарас Шевченко в Канаді» (Київ-Торонто, 1961) вийшло друком українською та англійською мовами за редакцією Є. П. Кирилюка.

У багатьох листах зустрічаємо інформацію про отримання наукових праць і журналів з України або надсилання американських видань. Так, лист П. І. Кравчука від 30 грудня 1957 р. містить перелік книг, які він бажав отримати, і серед них – шостий том творів Т. Г. Шевченка (листування); а в листі від 2 лютого 1958 р. П. І. Кравчук дякував за отримання шостого тому видання «Тарас Шевченко. Повна збірка творів» [2, арк. 1]. У листах йдеться про отримання від Є. П. Кирилюка видань АН УРСР «Радянське літературознавство» та «Народна творчість та етнографія», збірників наукових праць Шевченківських наукових конференцій. В Україну видання надсилались або поштою, або через осіб, що їхали до СРСР: наприклад, «молодіжними делегатами, які їхали на фестиваль до Москви» (учасники VI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів 1957 р. у Москві), через співробітника періодичного видання «Українське слово» К. М. Костанюка, що мав привезти книгу про Т. Г. Шевченка [5, арк. 1].

У відповідь канадський діяч інформував про надсилання видань, які могли б зацікавити Євгена Прохоровича та бути використані в науковій роботі Інституту літератури АН УРСР. У листі від 15 серпня 1957 р. П. І. Кравчук запитував, чи становлять інтерес для Є. П. Кирилюка англomовні видання про Т. Г. Шевченка, а саме – книжка проф. К. Андрусишина (канадець, викладач Саскачеванського університету), який перекладав твори українських письменників [6, арк. 1]. Окрім того, згадується про надсилання до України шести випусків річників УВАН «Шевченко», чотирьох томів «Кобзаря» (вініпезьке видання Інституту шевченкознавства УВАН у Канаді за ред. Л. Білецького), своєї праці – бібліографії газетних статей у Канаді про Т. Г. Шевченка, окремих вирізок про Т. Г. Шевченка, які пропонував для розгляду та коментування [1, арк. 2].

Епістолярій свідчить, що науковці Північної Америки слідували за інформацією про розвиток шевченкознавства в Україні.

Так, П. І. Кравчук повідомляв, що чув по радіо інформацію про випуск Державним видавництвом художньої літератури в 1959 р. праці Є. П. Кирилюка «Т. Г. Шевченко: життя та творчість», вітав з науковим доробком і чекав на примірник з автографом автора [4, арк. 1]. Також клопотався про отримання тексту виступу Є. П. Кирилюка, який почув по радіо, запропонував опублікувати його в тижневику «Українське життя» [3, арк. 1]; повідомляв про розміщення повідомлення про VII Шевченківську наукову конференцію у цьому періодичному виданні [1, арк. 2].

У листі від 7 червня 1959 р. П. І. Кравчук повідомляв про публікацію 31 травня 1959 р. своєї статті «Т. Г. Шевченко і канадські українці» в газеті «Радянська культура», пропонував використати її для підготовки якоїсь доповіді або щоб вона була кимось зачитана на черговій Шевченківській науковій конференції в 1960 році [7, арк. 1]. А в розлозі листі від 1 червня 1959 р. зазначав, що планує в 1961-му відвідати Україну разом з дружиною та онукою [4, арк. 3]. П. І. Кравчук неодноразово відзначав роботу Є. П. Кирилюка з наукового висвітлення літературної спадщини Т. Г. Шевченка та свою рецепцію цього доробку [8, арк. 1].

В епістолярії знаходимо інформацію, що П. І. Кравчук регулярно листувався з українським письменником М. М. Тарновським, з яким був добре знайомий. У листі від 20 квітня 1959 р. він згадує про своє відвідування М. М. Тарновського [9, арк. 1].

У фонді № 73 «Є. П. Кирилюк» зберігається лист від Миколи Миколайовича Тарновського. В 1910 р. він разом із сім'єю виїхав до США. Працював редактором газет і радіопрограм для українців, очолював Центральний комітет Ліги американських українців. Для підготовки літературних і мистецьких заходів осередками американської діаспори уклав збірник «Прометееві українського народу» (Нью-Йорк, 1941), опублікував низку статей про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у США та Канаді. У 1959 р. він повернувся до України, працював заступником голови Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. У листі від 28 липня 1958 р., надісланому Євгену Прохоровичу з м. Нью-Йорк (США) на адресу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у м. Київ (авторизований машинопис), М. М. Тарновський подякував за отримання другого тому видання «Історія української літератури», написав також про свій двотижневий відпочинок у Заповіднику Т. Г. Шевченка у м. Палермо (Канада), де зустрічався з П. І. Кравчуком: говорили «...про Україну і про Вас, хоч я, на жаль, не зустрічався з Вами. Од-

наче книга, яку Ви прислали мені, нагадує мені Вас, коли тільки погляну на неї, коли перелистовую сторінки» [10, арк. 1].

Отже, вперше до наукового обігу впроваджено комплекс маловідомих архівних джерел із особового фонду № 73 «Є. П. Кирилюк» Інституту рукопису НБУВ, де зафіксовано дружні контакти цього вченого з американськими громадськими діячами, які цікавилися життям і творчістю Т. Г. Шевченка. Ці документальні ресурси є цінним джерелом інформації про шевченкіану за кордоном, про нові наукові праці; вони також інформують громадськість США та Канади про шевченкознавчі дослідження в Україні. Такі свідчення висвітлюють діяльність української діаспори у Північній Америці, спрямовану на збереження національної історико-культурної спадщини, та є підґрунтям для подальшого наукового дослідження контактів і співпраці американських та українських шевченкознавців у другій половині 50-х років XX ст.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 125.
2. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 123.
3. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 129.
4. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 131.
5. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 118.
6. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 117.
7. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 132.
8. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 126.
9. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 130.
10. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 73. Оп. 1. Од. зб. 192.

Костянтин ТКАЧУК,

керівник наукових програм
ГО «Культура заради майбутнього».
Бровари, Україна

**На спогад про Карла Болсуновського:
екслібрис Білоцерківського краєзнавчого музею
1920-х як об'єкт краєзнавчих студій**

Анотація: Публікацію присвячено пам'яткам історії та культури як об'єктам краєзнавчої діяльності. Фокусом дослідження є екслібрис Білоцерківського окружного археолого-етнографічного музею (нині краєзнавчий), виготовлений у 1926 р. Пам'ятка зберігається в колекції екслібрисів Національного художнього музею України. Під час дослідження проведено атрибуцію маловідомої пам'ятки як твору малої графіки та музейного предмета. Екслібрис вивчено в історичному та культурологічному контексті як джерело краєзнавчих студій та як меморіальний предмет, що є «живим» спогадом про дві видатні персоналії України і Польщі – Карла Болсуновського та Степана Дроздова-Мишківського. Українські інтелектуали польського походження зробили суттєвий внесок не лише в обрані ними сфери наукової діяльності, а і в розвиток краєзнавства та музейної справи України. Автор аргументує, що досліджений екслібрис належав колекції Дроздова. Сюжет та історія створення пам'ятки розкривають втрачену в советську добу ауру зруйнованої будівлі Білоцерківського краєзнавчого музею.

Annotation: This article deals with Ex libris as an historical and cultural objects, as well as an object of local lore. The focus of the study is the bookplate of Bila Tserkva District Archaeological and Ethnographic Museum (nowadays – the Museum of Local Lore), issued in 1926. Ex libris is kept in the bookplates collection of the National Art Museum of Ukraine. The author carried out the attribution of this little-known bookplate as a work of small graphics and a museum object. In addition, Ex libris was studied in a broader historical and cultural context as a source and object of local lore studies, as well as a memorial object. It was

proved that Ex libris should be considered as a memorial object of two outstanding personalities both of Ukraine and Poland – Karol Bolsunovsky and Stepan Drozdov-Myshkivsky. These Ukrainian intellectuals of Polish origin made a significant contribution not only to the chosen fields of scientific activity, but also to the development of local lore and museum work in Ukraine. The author proved that the studied Ex libris belonged to the Drozdov's collection, and its plot and history of creation reveal a very specific aura of the old building of the museum in Bila Tserkva, which was destroyed during the soviet times.

Пропоновану розвідку присвячено екслібрису Білоцерківсько-го окружного археолого-етнографічного музею (нині краєзнавчий) – маловідомій пам'ятці історії та культури, а також самотньому об'єкту краєзнавчого зацікавлення. Пам'ятка зберігається в колекції екслібрисів Національного художнього музею України (НХМУ). Метою вивчення екслібрису стала не тільки атрибуція цікавого твору малої графіки та малодослідженого музейного предмета – книжковий знак було досліджено в історичному та культурологічному контексті, а також визначено як меморіальний предмет. Ця пам'ятка є «живим» спогадом про дві видатні персоналії в історії культури та науки України і Польщі – Карла Болсуновського (1838–1924) і Степана Дроздова-Мишківського (1867–1933?). Українські інтелектуали польського походження, вони не лише залишили слід у певних сферах своєї наукової діяльності, але й зробили внесок у розвиток краєзнавства та музейної справи. Вони також стояли біля витоків української екслібристики (колекціонування екслібрисів) та екслібрисології (наукове дослідження екслібрисів) як одні з перших наукових колекціонерів цих видів книжкових знаків. Болсуновський і Дроздов – власники чи не перших колекцій екслібрисів своєї доби в Україні, а Дроздов ще й найбільшої – чисельністю в 3 тис. екземплярів. Болсуновський і Дроздов були непересічними людьми епохи модерну та «довгого XIX століття», коли ідеї та стійкі уявлення певної групи інтелектуалів наслідували наступні покоління інтелігентів. Саме тоді в Україні виникли приватні бібліофільські колекції, громадські наукові бібліотеки, навчальні заклади університетського типу та перші міські музеї. Болсуновський заснував у рідній Сквирі повітовий народний музей на основі власних колекцій археології, нумізматики та народного мистецтва. Своєю чергою, Дроздов у 1924 р. заснував та очолив Білоцерківський окружний музей старожитностей у Зимовому палаці графів Браницьких [1, с. 243,

247]. Восени 1925-го, більше ніж через рік після смерті Болсуновського, інституцію було перейменовано на окружний археолого-етнографічний музей. Саме цю назву можна прочитати на екслібрисі – предметі цього дослідження. Музей у 1930-х роках колосально постраждав від вилучення владою музейних предметів, а також був розграбований під час Другої світової війни.

Унікальна колекція італійських, польських, німецьких, українських, французьких, чеських і деяких інших екслібрисів у фондах НХМУ, за нашими попередніми підрахунками, складає майже 1 тис. одиниць зберігання. Майже половина цієї складної колекції – надбання Болсуновського. До останніх років життя він збирав та оберігав своє зібрання в жалюгідних умовах советської дійсності. Колекція екслібрисів, зібрана Болсуновським, в НХМУ атрибутована фрагментарно, розпорошена серед «додатків» – екслібрисів ХХ ст., створених після смерті колекціонера (надбання наступних власників колекції).

Життя видатного інтелектуала перервалося в 1924 р. не лише через його похилий вік: драматичним було багаторічне, дійсно голодне існування та зневага, на що влада прирекла Болсуновського як класового опонента. Проте, якщо долю Болсуновського та його колекції можна визнати драматичною, то історія Дроздова – трагічна. Дроздов зник безвісти під час репресій 1933 р. Його надбання зникли фізично і продовжують «існувати» лише в пам'яті дослідників. Жодної опублікованої інформації про долю колекції екслібрисів або її склад ми не виявили. У бібліотеці та фондах Білоцерківського краєзнавчого музею немає екслібрисів, зібраних Дроздовим. Наразі можна стверджувати, що окрім всіх його заслуг, це була вельми етична людина. У надзвичайно скрутні часи після звільнення з посади директора музею, розпродаючи власні надбання, Дроздов продав колекцію екслібрисів Болсуновського Українському науковому інституту книгознавства. Епістолярій Болсуновського був надісланий до Київського музею українських діячів науки та мистецтва (нині у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – ІР НБУВ). Література з археології та частина нумізматичної літератури була передана сучасному НХМУ. Інша частина літератури, з нумізматики, була продана Харківському інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. Отже, Дроздов як спадкоємець Болсуновського гідно розпорядився довіреною йому спадщиною, яку вдалося вберегти [4, с. 90].

Виявлений нами в інвентарній книзі НХМУ екслібрис Білоцерківського музею вважаємо одним із небагатьох, що колись належали колекції Дроздова. Отже, екслібрис набув рис не тільки джерела інформації про мистецтво книжкового знаку, а й став історичним джерелом – хоча й опосередковано, джерелом просопографічної інформації. Аргументами для цього висновку є такі факти. Назву музею, яку можна прочитати на екслібрисі, інституція отримала через два роки після смерті Болсуновського. Отже, це був «додаток» до колекції від самого Дроздова. Окрім того, в колекції є ще один із двох відомих екслібрисів Дроздова. Екслібрис музею та екслібрис Дроздова 1926 р. (існує ще один екслібрис Дроздова, поч. XX ст.), не тільки створив, а й видав у своїй друкарні в Білій Церкві художник Павло Грановський (1894–?) [2, с. 355]. Тому до просопографічного портрета Дроздова можна додати не лише те, що він створив у музеї бібліотеку, наявність якої слугувала «добрим тоном» для будь-якої європейської культурної інституції. Директор музею замовив екслібрис бібліотеки однодумцю-художнику. Це продовжувало традицію культури книгочитання модерної епохи, навіть в умовах похмурого, холодного й голодного советського повсякдення. Водночас пам'ятка є чудовим прикладом саме українського екслібриса, який ентузіасти прагнули розвинути в умовах оманливої політики українізації. Те, що два екслібриси були створені одночасно, означає, що 1926 р. був важливим для Дроздова як рік розквіту його професійних і особистих сподівань. Варто додати, що приватна історична книгозбірня самого Дроздова зникла.

Схематичний опис книжкового знака бібліотеки в Білій Церкві такий: сюжетний екслібрис, паперовий, клеєний, прямокутний, літографія, монохромний (чорно-білий), художник Павло Грановський, 1926 р., друкарня в Білій Церкві, українська мова. І хоча Петро Нестеренко опублікував зображення цього книжкового знака, проте атрибуцію сюжету досі не проведено. Сюжет складний і барвистий. У фігурній рамці, що утворена соняхами та двома античними амфорами, розміщено двоплановий сюжет. Перший план: на тлі нагромодження кам'яних брил лежить книга під назвою «[Архе]ологія», кам'яна

Рис. 1. Екслібрис бібліотеки Білоцерківського окружного археолого-етнографічного музею [2, с. 120]

Рис. 2. Стара та нова будівлі Білоцерківського краєзнавчого музею: колаж на офіційній сторінці музею у Фейсбукі [3].

сокира та дерев'яний спис із наконечником з каменю. Над сюжетом текст «Ex libris», а текст «Бібліотеки Музею міста Біла Церква» вміщено в рамку з бивнів мамонта (?). Ця композиція стала рефлексією захоплення Дроздова археологією, вказівкою на один із напрямів діяльності музею та даниною археологічним знахідкам на території краю. Особливу увагу варто приділити атрибуту герба, зображеного на одній із брил, – це лук із трьома стрілами. Наконечники стріл зібрані внизу в одній точці, а оперення підняте вгору й утворює промені. Схожий образ можна побачити в описі блазона польського шляхетського герба, що в 1620 р. був затверджений як герб Білої Церкви. Втім, на гербі міста стріли розташовано навпаки. Причини цього рішення Дроздова, а його слід вважати автором герба, – невідомі.

На другому, дальньому, плані екслібриса розміщено ще один сюжет: на високому березі річки, неподалік від сучасного Центрального пляжу, стоїть будівля музею. Це зображення важливе. Нині музей має нове приміщення, його першу будівлю можна побачити лише на трьох опублікованих архівних світлинах, які відображають подвір'я музею. На екслібрисі можна побачити будівлю повністю, а також ландшафт навкруги. Стару будівлю музею, одночасно із зеленою зоною, що «пам'ятала» початок ХХ ст., зруйнували в 1980-х роках. На цьому місці тепер нова будівля музею.

У цілому, це дослідження розширює тему нашої монографії «Зневажені, але не знищені: найбільша колекція польських екслібрисів в Україні з надбань видатного киянина та поляка Карла Болсунівського».

Публікація монографії та цієї статті здійснена в рамках стипендіальної програми «Досліджуйте в Україні» (Badaj na Ukrainie) від Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського, Республіка Польща. Автор висловлює подяку: Білоцерківському краєзнавчому музею, особисто Людмилі Діденко та Оксані Афанасьєвій; ІР НБУВ та Алевтині Сукало; НБУВ, співробітникам відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, відділу міжбібліотечного абонементу та електронного доступу документів, відділу газетних фондів; НХМУ, зокрема Юлії Литвиненць і Марині Дроботюк.

Список використаних джерел

1. Діденко Л. Сторінками книги життя Степана (Стефана) Дроздова-Мишківського. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. Київ, 2003. Вип. 6. С. 239–250.
2. Нестеренко П. Історія українського екслібриса. Київ : Темпора, 2016. 360 с.
3. Офіційна сторінка Білоцерківського краєзнавчого музею. Фейсбук. URL: <https://www.facebook.com/bkm.in.ua/>
4. Стародуб О. Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини. *Юр'ївський літопис*. 1996. № 1. С. 87–94.

УДК 027.53(477.86-25)Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Франка : 908(092)
Полек В.

Світлана ДЖОГОЛИК,

головний бібліотекар відділу краєзнавчої літератури
Івано-Франківської ОУНБ імені І. Франка.
Івано-Франківськ, Україна

**Івано-Франківська обласна універсальна
наукова бібліотека імені І. Франка –
на вшанування 100-літнього ювілею професора
Володимира Полека**

Кажуть, що талант завжди родом із дитинства, що кожна людина народжується із зернятком у руці, треба лише знайти поле, де це зерно найкраще проросте. Сьогодні ми згадуємо про людину, яка не просто розвинула свій талант, а поєднала його з долею свого рідного краю, створивши тим самим славу і визнання собі, рідному краю, всій Україні. Мова йде про Володимира Полека – одного із найвідоміших дослідників історії Прикарпаття, якому цьогоріч минуло 100 років від дня народження. Багатогранна та різностороння постать Володимира Полека – ученого-філолога, бібліографа, літературознавця, краєзнавця, книгознавця, перекладача, професора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та Духовного Теологічно-Катехитичного інституту УГКЦ, вражає і цікавить багатьох сучасних дослідників – науковців і краєзнавців. Він є автором понад півтори тисячі статей у вітчизняній і зарубіжній пресі та енциклопедичних виданнях, десятків бібліографічних покажчиків, краєзнавчих путівників, монографій, підручників і методичних розробок. Творчий доробок науковця було відзначено обласною краєзнавчою премією імені Івана Вагилевича та обласною премією імені Василя Стефаника.

Людина енциклопедичних знань, всебічно обізнана й обдарована особистість, для міста Івано-Франківська В. Полек був визначною постаттю, яка за 40 років своєї наукової та краєзнавчої діяльності зробила надзвичайно багато для дослідження історії обласного центру і Прикарпаття загалом. Уродженець Станіслава, він упродовж усього життя залишався щирим патріотом рідного міста, завжди пишався тим, що він є українського роду і україніст за фахом.

Творчі напрацювання Володимира Полека надзвичайно потужні. Його велика праця, над якою він працював до останніх днів життя, – «Біобібліографічний словник Прикарпаття» – залишилася незавершеною. Саме це слугує поштовхом для актуалізації чину цієї визначної людини в контексті сучасної доби.

Як ми вже сказали, працьовитість його вилилась у численних виданнях. Це, зокрема, дослідження «Іван Франко і Прикарпаття», «Майданами і вулицями Івано-Франківська», «Коронація і корона Данила Галицького»; довідники «Біографічний словник Прикарпаття», «Українська діаспора – наші земляки», «Відомі педагоги Прикарпаття»; підручники «Історія української літератури 10-17 століть», «Історія української літератури 18 ст.», «Українська література у зарубіжній критиці і перекладах», «Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин»; переклад праці С. Заленського «Отці єзуїти в Станиславіві» та ін.

Необхідно також згадати внесок професора у розвиток краєзнавчої бібліографії. Це, зокрема, укладання бібліографічних покажчиків: «Марко Черемшина» (1964), «Іван Франко і Прикарпаття» (1966), «Михайло Бринський» (1968), «Композитор А. Кос-Анатольський» (1974), «Михайло Павлик» (1986), «Володимир Качкан» (1990), «Федір Погребенник» (1999) та ін.

На пошану Володимира Полека за поданням обласної організації Національної спілки краєзнавців України в області запроваджено обласну премію його імені в галузі краєзнавства. Вона присуджується щорічно з 2010 р. окремим краєзнавцям, колективам або організаціям за вагомий внесок

у справу вивчення, збереження і популяризації історико-культурної спадщини рідного Прикарпаття, за особливий внесок у розвиток різних напрямів краєзнавчих досліджень. Приємно, що у 2018 р. творча група Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Франка у складі директора книгозбірні Людмили Бабій, заступника директора Галини Горбань, завідувача відділу краєзнавчої літератури Оксани Шаран і головного бібліотекаря цього відділу Валентини Дволітки була нагороджена цією найвищою краєзнавчою відзнакою Івано-Франківщини.

Премія імені Володимира Полека є позитивним імпульсом для розвитку краєзнавчого руху на Івано-Франківщині, адже вона стимулює дослідників у галузі історії, краєзнавства, етнографії та музейної справи до нових творчих пошуків. Лауреатами цієї нагороди вже стали 56 краєзнавців.

Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Франка цього річ підготувала біобібліографічний покажчик «Навперейми з часом: лавреати обласної премії імені Володимира Полека в галузі краєзнавства». У ньому подано коротку біографічну довідку про знаного вченого, Положення про обласну премію його імені, короткі біографічні відомості про краєзнавців – лауреатів премії, відзначених упродовж 2010–2022 років, розкрито їхні вагомі творчі напрацювання і досягнення в галузі краєзнавства. Як ілюстрації до кожного інформаційного пор-

трета представлено друковані видання, підготовлені працівниками Івано-Франківської ОУНБ ім. І. Франка на пошану окремих краєзнавців, або їх світлини, зроблені під час зустрічей у головній книгозбірні краю. У покажчику також хронологічно сформовано бібліографічний список газетних джерел, де висвітлювалися матеріали про нагородження лауреатів та їхні ключові праці з питань краєзнавства. Цей біобібліографічний покажчик стане в нагоді краєзнавцям, історикам, викладачам і студентам закладів вищої освіти, а також широкому загалу читачів, які цікавляться історією рідного краю та його відомими особистостями. З виданням можна ознайомитися на вебсайті обласної бібліотеки за посиланням: <https://www.calameo.com/read/002820791e021f063a8c0?trackersource=library>

26 вересня 2024 р. в Івано-Франківській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. І. Франка відбулась урочиста академія з нагоди сотої річниці від дня народження Володимира Полека, яка зібрала багатьох лауреатів обласної краєзнавчої премії різних років. Кожен мав непересічну можливість поділитися власними споминами про зустрічі з Володимиром Теодоровичем. І таких спогадів, приємних вражень від давноминулих подій і захопливих відгуків про спілкування із ученим було багато.

Для ознайомлення з науковим і краєзнавчим доробком професора та матеріалами про нього відвідувачам обласної бібліотеки

було запропоновано ювілейну книжкову виставку «Невгасиме світло постаті Володимира Полека», яка містила не лише цінні напрацювання ювіляра, а й нове видання, надруковане цього року. Це книга упорядкована Степаном Хоробом «Професор Володимир Полек: творчість і доля на тлі доби : спогади, епістолярій різних років, бібліографічний показчик».

Пам'ять про світлу, добру і талановиту людину Володимира Полека житиме стільки, скільки її зберігатимуть небайдужі та вдячні люди.

Список використаних джерел

1. Літопис краєзнавців Прикарпаття / авт.-упоряд. М. Ю. Косило. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2023. 388 с.
2. Навперейми з часом: лавреати обласної премії імені Володимира Полека в галузі краєзнавства : біобібліогр. показч. / Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Франка ; уклад. С. Джоголик ; ред. Г. Горбань ; відп. за вип. Л. Бабій. Івано-Франківськ, 2024. 70 с.
3. Професор Володимир Полек: творчість і доля на тлі доби : спогади, епістолярій різних років, бібліографічний показчик / [упоряд. С. Хороб ; редкол.: Євген Баран та ін.] ; М-во освіти і науки України, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2024. 419 с.

Ростислав КАМЕРИСТИЙ-БРАЙТЕНБЮХЕР,

аспірант Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського,
магістр історії та археології.
Київ, Україна

**Стан і перспективи вивчення спадщини
та біографії Веніаміна Кордта**

Анотація: У тезах висвітлено теоретико-практичні пропозиції щодо вивчення дослідницької та організаційної діяльності Веніаміна Кордта, визначного вченого кінця XIX – першої половини XX ст., який поєднував історико-джерелознавчі, бібліотечні та архівні підходи у своїй роботі. Спадщина Кордта має значний вплив на розвиток історичної картографії та джерелознавства, на становлення Національної бібліотеки України. Пропонується авторське бачення напрямів дослідження становлення В. Кордта – під впливом як німецької академічної традиції, так і українських історичних шкіл, а також вивчення біографії В. Кордта за тематико-проблематичним принципом з публікацією його творів.

Ключові слова: Веніамін Кордт, Дерптський університет, історія історико-картографії України, біографії вчених ВУАН.

Веніамін (або Бенжамін) Кордт належить до когорти незалежних гуманітарних дослідників кінця XIX – першої половини XX століття, які вдало поєднували у своїй діяльності творчі й організаційні здібності. Формування його як самостійного історика-джерелознавця відбувалося під впливом Дерптського університету (за складом професорів – німецького) – з одного боку, а з іншого – під впливом науковців українських (київських) історичних шкіл, зокрема Володимира Антоновича та Михайла Грушевського. Це сприяло перенесенню на український ґрунт європейського джерелознавчого досвіду та архівно-бібліотечної практики, збагачуючи та доповнюючи їх українськими напрацюваннями.

Наукові праці В. Кордта з історичної картографії, джерелознавства та досліджень мандрівних сюжетів зберігають актуаль-

ність і сьогодні, залишаючись важливими для подальших гуманітарних пошуків. Як бібліотекар-практик, В. Кордт зробив вагомий внесок у створення Національної бібліотеки України, у розроблення методів роботи з українською, архівними джерелами та історичними мапами. Це ставить перед нами важливі питання: що нам відомо про В. Кордта? Як його внесок можна *осмислити в сучасному науковому контексті?*

Сьогодні не існує повного зібрання творів В. Кордта. Його праці є бібліографічною рідкістю, а численні рукописи досі не введено в історіографію. Життєпис В. Кордта наразі досліджено лише фрагментарно – декілька статей слугують відправною точкою для вивчення його життєвого шляху та професійної діяльності. Варто також згадати науковців, які досліджували біографію та спадщину В. Кордта загалом. Серед них Ігор Винниченко – вивчав український період вченого [2]; Алла Герус та Тетяна Шовкопляс досліджували фрагменти біографії, картографічний внесок дослідника [7, 8, 9]; Любов Дубровіна визначила роль В. Кордта у становленні Національної бібліотеки України [3]; Сергій Кіржаєв склав довідку про В. Кордта як архівіста [4]; Анатолій Пивовар доповнив історіографію висвітленням нереалізованих картографічних планів ученого [5]; Наталія Солонська дослідила бібліотечну спадщину В. Кордта як організатора національної бібліотеки [6].

Для тематико-проблемної роботи над вивченням життя і творчого шляху В. Кордта пропоную спочатку відокремити історіографічну та джерельну бази. Дослідження про нього хоча й існують, проте їх обсяг доволі обмежений, і вони не створюють повного наукового контексту. Джерельна база вимагає глибокого аналізу матеріалів із архівів та бібліотек щонайменше двох країн (Німеччини та України).

Варто враховувати, що В. Кордт був самостійним дослідником, керувався методологічними принципами. Хоч освіта, наставники та колеги і впливали на нього, ймовірно, вони не наклали на його праці відбиток якоїсь однієї школи чи історичної доктрини. Можна припустити, що В. Кордт був вільним у наукових підходах і не залежав від конкретної наукової школи [1, с. 30–32].

Початкова діяльність В. Кордта у сфері архівної та бібліотечної справи у Дерпті (тепер Тарту) та Києві підводить до запитання: вплив якої *культурної моделі* він обстоював у своїй роботі? Можливо, ми маємо справу з прогресивною системою, де він прагнув децентралізувати прийняття рішень? Наукові організації, практичні

нагороди, фактична участь у суспільному житті – все це відкриває простір для глибшого вивчення ролі В. Кордта в утворенні Всеукраїнської академії наук та Національної бібліотеки України. Яку саме частку європейського досвіду він перейняв, у яких аспектах?

Особисте життя В. Кордта досі є не дослідженим: ми не знаємо про його стосунки з друзями та родиною, про внутрішні конфлікти та прагнення. Відомо, що його сестри працювали у Всенародній бібліотеці України, але зв'язок між ними і науковою діяльністю В. Кордта потребує додаткового дослідження.

Тематично-проблемні аспекти його біографії необхідно розглядати в площині його діяльності як історика-джерелознавця, історика-картографа, теоретика архівної та бібліотечної справи.

Остаточне введення спадщини В. Кордта в науковий обіг (із передмовами та коментарями) має передбачати публікацію його творів і рукописних робіт, пояснення їх в контексті архітектоніки, включно з перекладами німецькомовних і російськомовних текстів. Зокрема, реконструйований цифрований архів В. Кордта може стати унікальним проектом, який допоможе науковцям усього світу долучитися до його інтелектуальної спадщини.

Варто окремо додати, що опрацювання життєпису та творчого внеску В. Кордта може стати прикладом для дослідників, які проживають складні часи невизначеності та війни, взірцем людського досвіду та інтелектуального капіталу української науки в цілому.

На загал, приклад В. Кордта може слугувати мостом між об'єднаною Європою та Україною. Його творчий і організаційний внесок необхідно переосмислити в контексті сучасних цифрових і гуманітарних викликів, серед яких ми вже маємо цифрові зібрання наукових бібліотек, проект «Україніка». Центральний же цифровий фонд, до якого були б долучені всі наукові установи, – вимога часу.

Список використаних джерел

1. Festrede zur Jahresfeier der Stiftung der Universität Dorpat am 12. Dezember 1885 [“Über das Problem der Entzündung”]. Dorpat : Schnakenburg, 1886. S. 48.
2. Винниченко І. Український період в житті В. Кордта [Електронний ресурс]. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 635–641. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_31_54
3. Дубровіна Л. А. Участь Веніаміна Кордта в організації Національної бібліотеки Української Держави: 1918–1919 рр. *Веніамін (Христофор Іоанн)*

Кордт — фундатор історичної картографії: до 150-річчя від дня народження : зб. наук. конф. (Київ, 18 лют. 2010) / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2010.

4. Кіржаєв С. Кордт Веніамін Олександрович. *Українські архівісти : біобібліогр. довід*. Київ, 1999. Вип. 1. С. 168–171.
5. Пивовар А. Карти території України в нереалізованих планах В. Кордта [Електронний ресурс]. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 677–680. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_31_58
6. Солонська Н. Веніамін Кордт – організатор бібліотечної справи [Електронний ресурс]. *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 11. С. 32–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2010_11_11
7. Шовкопляс Т. В., Герус А. О. Кордт та його науковий доробок в історії картографії [Електронний ресурс]. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 686–690. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_31_60
8. Шовкопляс Т. І. Кордт В. О. [Електронний ресурс]. *Українська біографістика*. 2008. Вип. 4. С. 478–480. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2008_4_48
9. Шовкопляс Т. І. Веніамін Олександрович Кордт: сторінки життя [Електронний ресурс]. *Вісник геодезії та картографії*. 2010. № 2. С. 43–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgtk_2010_2_12

СЕКЦІЯ 3

КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ
ТА АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ
У ФОНДАХ ІНСТИТУЦІЙ
ПАМ'ЯТІ: ФОРМУВАННЯ,
ДОСЛІДЖЕННЯ,
СУЧАСНИЙ СТАН

Тетяна АНТОНЮК,

провідний науковий співробітник
відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
доктор історичних наук, доцент.
Київ, Україна

**Навчальна книга у фондах
НБУ імені В. І. Вернадського
як вагомий здобуток національної освіти
української діаспори**

Анотація: Розглянуто навчальну книгу із фондів відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ВЗУ ІК НБУВ) як результат розвитку національної системи освіти в українській діаспорі впродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: еміграція, діаспора, українська національна освіта, фонд відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

В умовах російської агресії та війни Росії проти України велике значення мають духовні, культурні, освітні, виховні напруження світового українства як запорука зміцнення опору чужій агресії в усіх його проявах: військовому, релігійному, мовному, економічному. На нашу думку, знання здобутків діаспори у виховній і освітній ділянці є своєрідним щепленням проти прагнення ворожих сил нав'язувати українцям, і перш за все молодим поколінням, чужих українській ментальності ідеалів і шляхів розвитку, що не мають життєвої перспективи. Розвиток у діаспорі упродовж ХХ ст. і до наших днів навчання рідною мовою, виховання в православній вірі, видання української книжки значною мірою посприяли відродженню української державності та посилили стійкість українства в нинішній боротьбі з агресором.

Актуальність дослідження полягає в необхідності оприлюднення навчальної та допоміжної до навчальної книги із фондів НБУВ

як важливого ресурсу історико-культурної спадщини світового українства та дієвого засобу впливу на формування національної свідомості, ідентичності сучасних і майбутніх поколінь.

Усвідомлення неможливості розвитку національної системи освіти в Україні під радянською окупацією та необхідності виховувати національно свідомі покоління українців, що опинилися в еміграції, для майбутньої праці в різних галузях господарства відродженої в майбутньому Батьківщини, мотивувало українську політичну, освітню, наукову, культурну еміграцію до організації за межами України національної школи всіх рівнів – від дитячих садків до університетів, а також навчальних осередків при громадських, культурних і релігійних установах. Головною турботою освітніх діячів діаспори стало майбутнє українського шкільництва. Прийшло тверде усвідомлення, що існування українського шкільництва – це справа не тільки свідомих батьків, залишених на самих себе в громаді, це обов'язок і відповідальність всієї української громади, бо при байдужому ставленні громадськості українське шкільництво занепадатиме. Тому метою освітніх, культурних, церковних, наукових і суспільно-громадських діячів діаспори стало не лише втримати рідне шкільництво, а й повсякчас поповнювати його учнями, пам'ятаючи неспростовну істину: місце української дитини – в українській школі.

Українська спільнота, яка вимушено жила за межами України, створила впливові педагогічні установи – головний чинник, який виявився спроможним забезпечити ідейний і практичний зміст, методичний рівень українському шкільництву, і тим самим дати молодому поколінню основи та гарантії тривалого зв'язку з українством. Отже, успіх залежав від організованості громади, бо вчителі самостійно не змогли б змінити байдужість значної частини батьків у справі шкільництва. А без рідної школи нація втрачає мову, без мови втрачається молоде покоління, без молоді – зникає нація.

Виховання української молоді у рідній мові, вірі, культурі давало можливість розвивати систему української освіти та зберігати національне обличчя українців, допомагало їм не розчинитись у чужомовному оточенні, слугувати українській державній ідеї на чужій землі. Діяльність навчальних і виховних закладів потребувала, безперечно, навчально-методичного та наукового забезпечення, насамперед навчальної книги: букварів, читанок, підручників, посібників, хрестоматій, словників, дидактичних матеріалів, методичних посібників для вчителів, вихователів і батьків, лектури

для школи і самостійного читання, котра розглядалась як додаткова література до навчального процесу.

Найважче у фондах відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ література свідчить про діяльність в українській діаспорі численних навчальних установ, де отримували вишкіл і виховання діти переселенців, паралельно навчаючись і в державних школах країни проживання, рідше в так званих цілоденних утравістичних школах, переважно в школах з мовою навчання країни проживання. Зокрема, католицька влада організовувала в Канаді так звані сепаратні католицькі школи, де в звичайній державній школі допускалося навчання української мови та релігії по одній лекції щодня.

У країнах, де поселення українців було численним (Канада, США, Австралія, Велика Британія), у кінці 40-х років XX ст. сформувалися центральні інституції, які взяли на себе відповідальність за організацію та розвиток національної системи освіти в межах країни поселення. А наприкінці 60-х років XX ст. виникли інституції, які координували питання української освіти і виховання на світовому рівні. У Канаді з 1949 р. діє Педагогічне товариство – Об'єднання українських педагогів Канади (ОУПК) (Торонто). У США з 1949-го розпочала діяльність Школа українознавства Об'єднання українців Америки «Самопоміч» (ОУА «Самопоміч») (Нью-Йорк). У 1953-му постанала Шкільна Рада Українського Конгресового комітету Америки (УККА) – Центральний орган Школи українознавства в Америці. В Австралії Українська Центральна Шкільна Рада з осередками у Мельбурні та Аделаїді сформувалась у 1956 р. У Великій Британії у 1955-му розпочала свою діяльність Спілка Українських Учителів і Виховників (СУУВ), перейменована в 2012 р. на Спілку Українських Вчителів (СУВ). Ці важливі установи працювали в тісному контакті між собою та з Об'єднанням працівників дитячої літератури (ОПДЛ), створеним у березні 1946 р. у Карльсфельді (Німеччина). У 1951 р. ОПДЛ переїхало до Нью-Йорка (США), а з 1954-го продовжувало свою діяльність у Торонто як Об'єднання «Українських працівників літератури для дітей і молоді ім. Л. Глібова» (УПЛДМ) та мало свої філії в різних країнах [1].

Центральні освітньо-виховні установи країн поселення українців тісно співпрацювали з провідними науковими та громадськими установами діаспори, зокрема з Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ), Українською вільною академією наук (УВАН), Українським вільним університетом (УВУ), з українськими церквами різних конфесій, з владою країн проживання.

Установи, що координували навчально-виховну діяльність українців у діаспорних центрах, мали видавничі відділи, які забезпечували вчителів програмами навчання і виховання, найновішими матеріалами, а учнів – навчальними книгами. Українські наукові, освітні, культурні, громадські та релігійні діячі зосередились на підготовці Світової виховно-освітньої сесії (СВОС) на Світовому конгресі вільних українців (СКВУ), а також на розробленні і затвердженні головних принципів функціонування української національної системи освіти за межами України. Ініціативу проявили діячі ОУПК та Шкільної Ради Українського конгресового комітету Америки (ШР УККА). У 1967 р. на СКВУ цю ініціативу підтримали 20 установ світу, що свідчило про бажання світового українства мати у своєму арсеналі найосновніші виховні принципи, а саме – Виховний ідеал українця та Українську виховну систему, а отже й стандартні навчальні програми, підручники, іншу навчальну (додаткову) літературу, насамперед українознавчого змісту.

Отже, найважливішою ділянкою центральних органів рідних шкіл у діаспорі (ОУПК, ШР УККА, Української Центральної Шкільної Ради в Австралії, Спілки Учителів і Виховників у Великій Британії та ін.) упродовж десятиліть залишалася видавнича, що була пов'язана з багатьма труднощами. І насамперед – постійно існувала потреба пристосовувати підручники до сучасних обставин, до учнів не лише сьогоденних, а й завтрашніх. Голова Управи Шкільної Ради при УККА (1983–2016) Є. Федоренко пише стосовно ШР УККА: «...авторів тих підручників знайти дуже важко, і вони повинні бути озброєні не тільки ґрунтовними знаннями окремого навчального предмету, але й мати досвід та знання у галузі рідного шкільництва. І це зрозуміло, бо ж такі підручники мають враховувати не тільки рівень знання нашого учня, а повинні бути ліпше пристосовані для практичного вжитку теперішніх і майбутніх вчителів в сучасних і майбутніх обставинах. Такі підручники, не дивлячись на різного роду перешкоди, постійно появляються» [2, с. 40–41].

Навчальні видання, що побачили світ у діаспорі та прислужилися вихованню й освіченню тисячам української молоді, котра виросла свідомою й гордою свого українського походження, такою, що ніколи не зречеться своєї історії та культури, в кінці 80-х років ХХ ст. стали доступними в Україні. Перший зв'язок Шкільної Ради з Україною припадає на кінець 1989 р., коли у Львові на американській виставці книжок для молоді було експоновано дев'ять підручників, виданих ШР УККА. Розуміючи вагу підручників для організування національної школи,

ШР на прохання українців з рідного краю почала висилати їм свої видання. Упродовж восьми років Шкільна Рада надіслала кільканадцять тисяч своїх підручників в Україну та в інші колишні радянські республіки, де було створено недільні школи. Підручники з діаспори в той час – це лише допоміжний матеріал для вчителів і школярів, бо потреб шкільництва вони аж ніяк задовольнити не могли. Оскільки нових підручників в Україні бракувало упродовж перших десятиліть незалежності, то підручники з діаспори відіграли значну допоміжну роль.

У фондах ВЗУ ІК НБУВ виявлено понад 1 000 навчальних видань (і доповнюючих навчальні), якими користувалася діаспора, а з кінця 80-х років ХХ ст. користуються також в Україні. Ці навчальні книги є важливими для українського читача, адже дають можливість глибше досягнути освітньо-виховний і науковий аспекти діяльності світового українства, працю з розбудови національної системи освіти, українського шкільництва та вищої освіти, підготовки наукових кадрів з українознавства найвищої кваліфікації за межами України. Освітні установи потребували активної наукової та видавничої діяльності щодо забезпечення учнів, студентів, аспірантів, докторантів – усіх, хто навчається і навчає, – підручниками, посібниками, іншими навчальними виданнями та допоміжною літературою. І така література постійно з'являлася з друку для забезпечення освітньо-наукових і виховних потреб усіх категорій студіюючої молоді й дорослих.

Навчальна книга із фондів ВЗУ послужила для здобуття освіти й національного виховання не одному поколінню українців в еміграції та діаспорі, а останніми десятиліттями є доступною і затребуваною в Україні. Навчальна книга, перш за все з українознавчих дисциплін, в іншомовному й іншокультурному оточенні забезпечувала українцям збереження рідної мови, культури, історичної пам'яті, а отже – національної ідентичності та віри в Україну, в її відродження.

Список використаних джерел

1. Варданян М. В. Об'єднання працівників дитячої літератури в українському зарубіжжі: напрями діяльності й інтелектуально-творчі здобутки. URL: http://humanities.stateandregions.zp.ua/archive/1_2018/3.pdf
2. Федоренко Є. Шкільна Рада: досвід і проблеми. *Золота книга: 50 років школи українознавства ОУА «Самопоміч» у Нью Йорку: 1949–1999* / ред. А. Г. Савицька [та ін.]. Нью Йорк, 1999. С. 40–41.

Ольга БУДЕЦЬКА,

бібліотекар Науково-дослідного відділу
документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів
державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.
Харків, Україна

Біля витоків формування міжнародного права: пам'ятки Харківської юридичної науки XIX ст.

Створена у Науково-дослідному відділі колекцій і рукописів ХДНБ імені В. Г. Короленка колекція юридичних пам'яток XIX ст. дає можливість здійснювати різноманітні і багатоаспектні аналітичні розвідки стосовно розвитку національної галузі права та видатних постатей науковців-правознавців, які впливали на її створення і формування.

У представлений публікації сконцентровано увагу на становленні та формуванні науки міжнародного права, на суттєвому внеску в цю справу харківських науковців – Д. І. Каченовського, А. М. Стоянова, В. П. Даневського, М. О. Таубе.

Головне місце серед фундаторів належить, безумовно, Дмитру Івановичу Каченовському, який після закінчення Харківського університету (у 19 з половиною років) захистив дисертацію на ступінь магістра за темою «Історичний огляд положень міжнародного права про володарювання над морями» (1849) і отримав посаду ад'юнкта при кафедрі міжнародного права. Дмитру Каченовському було дозволено наукове відрядження у Європу на три місяці для огляду бібліотек і архівів, вивчення пам'яток європейської дипломатії, відвідування лекцій, а також для пошуку необхідних відомостей і документів з міжнародного права для власних досліджень, над якими він працював. Протягом 1858–1859 років професор читав лекції в західноєвропейських університетах, зокрема в Англії. 1855–1865 роки стали періодом найбільш плідної наукової праці вченого. Саме цьому періоду належать майже всі друковані праці Каченовського. Найважливіші з них: докторська дисертація «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі», захищена у Московському університеті в 1855 р., яку, до речі, сам автор переклав англійською мовою. Ця наукова праця вийшла друком у Лондоні в 1867 р. Варто

зауважити, що його докторська дисертація не тільки за оцінками сучасників, але й з позицій сучасної науки стала одним із найвидатніших досліджень у галузі міжнародного права XIX століття. В ній у вигляді постулатів з основних засад міжнародного права та його історичного розвитку пропонуються деякі реформи, що частково втілились у Паризькій декларації 1856 р. [1, с. 34].

Важливо згадати, що викладання міжнародного права було впроваджено в університетах країни статутом 1835 р. під назвою «Всенародне право»; своєю чергою, статутом 1863 р. воно було перейменовано на «Міжнародне право» [2]. З 1858 р. дозволялося викладати в університетах державне право європейських країн. За словами сучасників, це нововведення «викликало душевне щастя і чисту, безмежну вдячність» [1, 38]. Каченовський став першим розробником і викладачем цієї дисципліни. Зберігся унікальний примірник рукописного підручника «Державне право Європейських держав». Характерно, що перший за часом друкований підручник з міжнародного права був виданий у 1863 р. в Харкові теж професором Каченовським. За твердженням видатного правознавця В. Є. Грабаря, «...в історії науки міжнародного права Каченовському належить одне з найбільш значних місць. Він був першим міжнародником, популярність якого не обмежувалася кордонами його Батьківщини» [3]. Каченовський одним із перших висловив думку про необхідність спільної роботи вчених різних країн для розвитку міжнародного права (доповідь у Лондонському юридичному товаристві). Ця думка здійснилася через рік після смерті Каченовського створенням Інституту міжнародного права. Провідною ідеєю Каченовського була кодифікація норм міжнародного права [1, с. 17]. Він був не лише провідним ученим у галузі міжнародного права, але й визначним педагогом, керівником університетської молоді. Відданий своєму університету, своїй «Саламанці», він не відокремлював себе від своєї аудиторії, яку виховував у дусі істини та прогресу. Достовірно відомо, що він заповів проценти зі своїх дуже скромних коштів, які залишилися матері (900 крб.), використовувати «...на премії та стипендії або допомогу студентам, які виявили особливі знання в галузі міжнародного права, а також для друкування написаних ними творів або зроблених перекладів з цього предмету...» [1, с. 44].

Професор Каченовський є автором понад 100 наукових праць, визнаним фундатором міжнародного права, Великим Педагогом, учнями якого себе вважали численні як вітчизняні, так і зарубіжні вчені в галузі міжнародного права. Зокрема, завжди називав Д. І. Ка-

ченовського своїм учителем випускник Харківського університету, всесвітньовідомий правознавець, політолог і соціолог Максим Ковалевський [4, с. 21–22]. Визначними юридичними пам'ятками корифея, окрім зазначених вище, є «Погляд на історію політичних наук в Європі» (1859), «Про сучасний стан політичних наук у Західній Європі та Росії» (1862), «Курс міжнародного права» (1866).

Видатним ученим-міжнародником був і харківський професор Андрій Миколайович Стоянов, який закінчив юридичний факультет Харківського університету в 1853 р. У 1859-му він витримав магістерський іспит і надрукував свою першу роботу «Про ідеальну думку про суспільство і державу». У 1862 р. захистив дисертацію на ступінь магістра енциклопедії та міжнародного права «Методи розробки позитивного права та суспільне значення юристів від глосаторів до кінця XVIII століття», котра була оцінена «як справжнє придбання для юридичної літератури» [5]. У 1863 р. Стоянов отримав посаду ад'юнкт-професора і був відряджений за кордон на два роки. Дисертацію на ступінь доктора державного права «Історія адвокатури у стародавніх народів» він захистив у 1869 р., тоді ж його затверджено екстраординарним професором на кафедрі історії найважливіших іноземних законодавств стародавніх і нових. Після смерті Каченовського (1872) викладав міжнародне право. Лекції з історії римського права, які він читав протягом 15 років, мали такий успіх, що їх відвідували студенти й інших факультетів. За великою ерудицією, ясністю викладу та ораторським мистецтвом він завжди вважався одним із найкращих професорів Харківського університету [5, с. 175]. Окрім названих вище, у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка зберігаються такі його юридичні пам'ятки: «Історична аналогія та точки дотику нових законодавств із давнім правом» (1883), «Зачатки сімейного права у первісних народів» (1884), «Нрави суспільства і суди у Франції» (1876). Перу Стоянова також належать: некролог «Спогад про Д. І. Каченовського» (1874), дослідження «Нариси історії та догматики міжнародного права» (1875), статті «З історії університетів Західної Європи» (1891) та «З історії дуелей у Європі» (1893). Всі вони зберігаються у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

Видатною постаттю у формуванні науки міжнародного права є Всеволод Пійович Даневський, який у 1877 р. витримав магістерський іспит і в грудні представив *pro venia legendi* твір «Нарис новітньої літератури з міжнародного права». Після диспуту в Харківському університеті він був обраний приват-доцентом кафедри міжнародного права. У 1879-му захистив у Харкові магістерську

дисертацію «Історичний нарис нейтралітету та критика Паризької морської декларації», був обраний штатним доцентом університету. З 1 лютого 1880 р. перебував у відрядженні за кордоном, а після повернення в 1882-му захистив у Київському університеті докторську дисертацію «Системи політичної рівноваги і легітимізму та початок національності у їх взаємному зв'язку». У 1883 р. Даневський став екстраординарним професором кафедри міжнародного права Харківського університету [6, с. 248]. Серед його фундаментальних праць: «Система політичної рівноваги» (1882), «Думки про кодифікацію міжнародного права» (1878), «Курс міжнародного права» (1879), «Посібник з вивчення історії та системи міжнародного права» (1892).

Барон Микола Олександрович Таубе – ще одна яскрава особистість, яка стояла біля витоків створення міжнародного права. Він викладав у Харківському університеті з 1897 р., був членом-засновником Російського товариства морського права (1905). У 1908–1909 роках – уповноважений від Росії на конференції з морського права в Лондоні. З 1909-го був представником у Постійній палаті Міжнародного третейського суду в Гаазі. Йому доводилося давати численні роз'яснення, надавати довідки та консультації з питань міжнародного права. М. О. Таубе був відомим діячем антивоєнного руху, входив до правління Петербурзького товариства миру [8, с. 131–132]. Серед юридичних пам'яток, що зберігаються у фондах бібліотеки, йому належать: «Історія зародження сучасного міжнародного права: Середні віки» (1894), «Міжнародний конгрес на Волині у XV ст.» (1898), «Основні фази в історії розвитку міжнародних відносин та права» (1898), «Вічний мир: основні фази в історії розвитку міжнародних відносин та права» (1898), «Принципи миру та права у міжнародних зіткненнях середньовіччя» (1899), «Міжнародний устрій середньовічної Європи під час миру. Гл. 1. Християнство та організація міжнародного миру» (1902), «Система міждержавного права у схематичному викладі: програма-конспект лекцій» (1909), «Вчення про суб'єкт міжнародного права у російській юридичній літературі» (1914), «Етюди про історичний розвиток міжнародного права у Східній Європі» (1926).

Представлений нами схематичний аналіз дає підстави для твердження про цінність юридичних пам'яток харківських науковців не лише в історичному контексті, а й для сучасного розвитку науки міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Стоянов А. Н. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Харьков : Тип. Дар-ре, 1894. 80 с.
2. Университетский устав 1835 года. URL: [ps://ru.wikipedia.org/wiki](https://ru.wikipedia.org/wiki/ps://ru.wikipedia.org/wiki)
3. Міжнародно-правові погляди академіка В. Е. Грабаря. URL: <https://mydisser.com/en/basket/order.html>
4. Ковалевский М. М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нем воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.: характеристики и воспоминания*. Харьков : Типо-лит. Н. В. Петрова, 1905. С. 21–42.
5. Никонов С. П. Стоянов, Андрей Николаевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805–1905* / под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 174–179.
6. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805–1905 : *Биографический словарь профессоров и преподавателей* / под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков : Печ. дело, 1908. С. 247–249.
7. Даневський Всеволод Пійович. *Юридична енциклопедія*. Т. 2 / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998.
8. Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805–2020 рр.). Харків, 2020. С. 131–134.

Світлана ПЛЮТА,

головний бібліотекар науково-дослідного відділу
стародруків, цінних та рідкісних видань
Національної історичної бібліотеки України.
Київ, Україна

**Цінні примірники праць О. М. Лазаревського
із фонду Національної історичної бібліотеки**

Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – український історик, археограф, бібліограф, джерелознавець, видавець, громадський діяч. Автор понад 500 наукових праць і статей переважно з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., майже всі вони ґрунтуються на раніше невідомих архівних документах. За своє життя О. М. Лазаревський зібрав велику бібліотеку та колекцію рукописів з історії України, які незадовго до смерті передав Чернігівському музею В. Тарновського та бібліотеці Київського університету (нині вони частково зберігаються в ІР НБУВ).

Упродовж 1861–1863 років Олександр Матвійович брав участь у здійсненні селянської реформи на Чернігівщині, згодом працював секретарем Чернігівського статистичного комітету, з 1868-го обіймав різні посади в установах судового відомства на Чернігівщині (Ніжин, Конотоп), Полтавщині. У 1880 р. переїхав до Києва, де працював товаришем голови Київського окружного суду. Від грудня 1885 р. до кінця життя був членом Київської судової палати.

Виконання службових обов'язків Олександр Матвійович поєднував з активним вивченням історії Лівобережної України. Працюючи у Чернігові, де в місцевих архівах зберігалися найбільші комплекси документів з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. (другої Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії, Чернігівської казенної палати, земельні документи монастирів, архів дворянського депутатського зібрання тощо), О. М. Лазаревський розпочав ґрунтовні дослідження з історії України доби Гетьманщини [8, с. 346–348]. Значним є внесок ученого і в громадську діяльність: він став одним із співзасновників та активних авторів журналу «Киевская старина», плідно працював в Історичному товаристві Нестора-літописця, публікувався на шпальтах його друкованого органу [1, с. 167].

Суспільно-політичні погляди та світогляд ученого формувалися під впливом традицій своєї родини, а також друзів і знайомих, серед яких були відомі діячі вітчизняної культури, у тому числі Т. Шевченко, О. Бодянський, О. Маркович та інші [1, с. 164].

У 1858 р. О. Лазаревський видав покажчик студій з історії України – «Покажчик джерел для вивчення Малоросійського краю» («Указатель источников для изучения Малороссийского края»), присвятивши його Осипу Максимовичу Бодянському. У покажчику, який і сьогодні не втратив свого наукового значення як довідкове видання про літературу й опубліковані джерела з української минувшини, вміщено понад 550 назв книг і статей за 1622–1857 роки [1, с. 68]. У фонді Національної історичної бібліотеки (далі НІБУ) зберігаються цінні примірники покажчика з автографами В. Ляскоронського та Є. Ківлицького [7].

Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) – історик, археолог, етнограф, нумізмат, картограф. Був учнем В. Антоновича, за порадою якого досліджував творчість Гійома де Боплана як картографа пізньосередньовічної України. З 1924 обіймав посаду штатного постійного співробітника Етнографічно-фольклорної комісії при ВУАН, завідував нумізматичним відділом музею Києво-Печерської лаври. Однією з найголовніших праць Ляскоронського є фундаментальна монографія «Історія Переяславської землі з найдавніших часів до половини XIII ст.» («История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.», 1897) [2, с. 423].

Ківлицький Євген Олександрович (1861–1921) – український історик, педагог, бібліограф, бібліотекознавець, публіцист, письменник, редактор журналу «Киевская старина» (1889–1893), перший директор Всенародної бібліотеки України при ВУАН (1919–1920) [2, с. 331].

У 1880 р. О. Лазаревський приступив до зведення накопичених протягом багатьох років документальних матеріалів, наслідком чого стало видання «Опис старої Малоросії» («Описание старой Малороссии») – однієї з найвизначніших його праць. Автор мав намір подати опис усіх десяти полків Гетьманщини як адміністративно-територіальних одиниць, однак повністю реалізувати свій масштабний задум не зміг. Перший том, щодо Стародубського полку, вийшов у 1888 р., другий, присвячений Ніжинському, – у 1893-му. Обидва видані власним коштом автора [1, с. 57]. У фонді НІБУ зберігається унікальний примірник «Опису старої Малоросії» (перший і другий томи, конвюлет) [5] із шрифтовим екслібрисом «Михайло

Грушевський» та інскриптом автора «Михайло на добрую пам'ять. Автор. 12 ок[тября?...]». На форзаці примірника збереглася обрізана по лівому краю наліпка, яка потребує подальшого дослідження, з надрукованим на друкарській машинці приблизно у 1970-х текстом: «[Гр]ушевский Михаил Сергеевич, [18]66» г. Профессор Львовского [ун]иверситета в Галиции. Основной тр[уд] «История Украины Руси», [...]. Замечательный историк [Укр]аины, будучи студентом Киев[ско]го университета, с робостью [под]ошел к Лазаревскому за авто[гра]фом. Как твоя фамилия? – [спр]осил Лазаревский. – Михайло, – [отв]етил Грушевский. Так и написал [Лаз]аревский: «Михайло от автора». [Всю] свою жизнь гордился этим [автографом] [Гру]шевский. И всегда вместо фамилии [ста]вил вперед имя Михайло Грушев[ски]й. / см. Большая энци., т. 7, стр. [...]. Словарь Брок.-Ефр. и мемуар[ную] литературу об украинских [ист]ориках».

У 1901 році побачив світ третій том «Опису старої Малоросії», присвячений Прилуцькому полку. Примірник цієї праці, що зберігається у фонді НІБУ [6], окрім шрифтового екслібрису «Михайло Грушевський» має також суперекслібрис (на корінці книги) «С. Г.». Отже, можна припустити, що до Михайла Грушевського книга потрапила з бібліотеки батька – Сергія Федоровича Грушевського (1830–1901) – педагога, організатора народної освіти, автора низки методичних посібників і підручників для шкіл, зокрема «Першої навчальної книги церковно-слов'янської мови» («Первой учебной книги церковно-славянского языка». Київ, 1872). Окрім педагогічної діяльності, С. Ф. Грушевський працював над етнографічними та релігійнознавчими дослідженнями.

Вагомим є внесок О. Лазаревського і в становлення та розвиток в Україні генеалогії як науки. Вчений широко використовував у своїх працях відомості з фамільних архівів, друкував нариси про історію родів української козацької старшини, про їхні взаємовідносини з підданими селянами й козаками [1, с. 92]. У фонді НІБУ зберігається цінний примірник праці О. Лазаревського під назвою «Люди старої Малоросії. Лизогуби, Милорадовичі, Миклашевські та Свічки» («Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки». Київ, 1882), який має шрифтовий екслібрис «Александръ Шрамченко» і штамп «Библиотека Александра Шрамченко» [4].

Шрамченко Олександр Миколайович (1859–1921) – культурний діяч, педагог, етнограф. Народився у дворянській родині військового зі старовинного козацького роду – М. О. Шрамченка

(1813–1888). Рідний брат другої дружини О. М. Лазаревського, Ганни Миколаївни (1852–1931). Працював відповідальним секретарем журналу «Україна» (Київ), редактором «Українського етнографічного збірника», з 1919 р. – учений секретар Комітету Всенародної Бібліотеки при ВУАН. Переклав українською мовою велику частину творів В. Б. Антоновича [3, с. 499].

Список використаних джерел

1. Герасименко Н. Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.) / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2012. 180 с.
2. Історична наука у Національній академії наук України в особах : енциклопед. довід. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2018. 742 с.
3. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліогр. слов. / авт.-уклад. Л. В. Гарбар ; редкол.: Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна (голова), В. І. Попик [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2017. 616 с.
4. Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки (из 1, 3 и 8-й книжек «Киевской старины» за 1882 г.). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. С. 62, 32, 20, 16. Приплетено: 1) Дашкевич. Н. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древне-северной литературы. [Б. м.], 1886, 22 с. 2) Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме : (по поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем»). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. 35 с.
Особливості примірника НІБУ: шрифтовий екслібрис «Александръ Шрамченко»; штамп «Библиотека Александра Шрамченко».
5. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 1. Полк Стародубский. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1888. XVI, 470, XXV, [1] с.
Приплетено: Лазаревский А. М. Полк Нежинский. Т. 2. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1893. IV, 521, XXV, [4] с.
Особливості примірника НІБУ: текст дарчого напису М. С. Грушевському: «Михайло на добрую память. Автор» 12 ок[тября?..]; шрифтовий екслібрис «Михайло Грушевський»; [на форзаці збереглася наліпка з текстом, надрук. на друк. машинці приблизно в 1970-х].
6. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. Полк Прилуцкий.

Київ : Тип. Имп. ун-та св. Владимира Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1902. XIV, 426, XXIII с.

Особливості примірника НІБУ: шрифтовий екслібрис «Михайло Грушевський»; суперекслібрис «С. Г.» [Сергій Грушевський].

7. Лазаревский А. М. Указатель источников для изучения Малороссийского края. Вып. 1. С.-Петербург : Тип. Губ. правления, 1858. II, 121, [2] с.
Особливості першого примірника НІБУ: штампи «БІБЛІОТЕКА Київського Будинку Вчених інв. № 15741», «БІБЛІОТЕКА клубу письменників»; автограф «Е. Кивлицкий».
Особливості другого примірника НІБУ: штамп «УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК У КИІВІ. Історично-філологічний відділ. БІБЛІОТЕКА»; текст власницького напису: «В. Ляскоронского».
8. Українські архівісти (XIX–XX ст.) : біобібліогр. довід. / Держкомархів України, УНДІАСД ; упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько [та ін.]. Київ, 2007. 752 с.

Оксана НЕПОЧАТОВА,

завідувач відділу наукової організації
і використання основного фонду Харківської державної
наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка,

Надія БОРИСЕНКО,

бібліотекар відділу наукової організації
і використання основного фонду Харківської державної
наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.
Харків, Україна

**Колекція видань єврейськими мовами
у фонді ХДНБ імені В. Г. Короленка:
історія та сучасний стан**

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Харків став промисловим, науковим і культурним центром. Етнічний склад його мешканців, за результатами перепису населення 1897 р., представляли 45 національностей, серед яких євреїв налічувалося 9 848 осіб [12], що становило близько 6% від загальної кількості населення міста. До єврейської громади входили підприємці (купці, власники гуртових складів, ломбардів, банків, заводів), інтелігенція (лікарі, юристи, викладачі), студенти, військові, робітники, які працювали на дрібних підприємствах і в маленьких майстернях [15]. Саме активізація національно-культурного життя постійно зростаючої громади сформувала запит на читання книг єврейськими мовами.

Формування колекції видань єврейськими мовами у фонді Харківської громадської бібліотеки (ХГБ) (нині — Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, ХДНБ) розпочалося 1903 р. 20 квітня на зборах членів ХГБ уперше було порушено питання про організацію відділу «Hebraice et Judaica». Член правління В. С. Дубенський у своїй доповіді представив проект М. С. Шляпошнікова про організацію відділу «Judaica». Члени правління підтримали проект за таких умов: «1) книги мають надходити у повну власність Бібліотеки; 2) для ведення справ при Правлінні може бути заснована особлива комісія; 3) користування книгами має прово-

дитися за загальним для всієї бібліотеки абонементом та на загальних підставах; усі кошти на поповнення відділу надходять до каси бібліотеки, спеціально на потреби цього відділу»¹ [11].

7 травня 1903 р. розпочала свою діяльність комісія з організації відділу «Hebraice et Judaica» на чолі з М. С. Шляпошниковим. Її члени писали листи-звернення з проханням про благодійну допомогу до видавництв, книжкових магазинів, наукових товариств, авторів і приватних осіб; збирали пожертвування виданнями та грошима, передплачували періодичні видання та купували книги [11, с. 26–28].

24 вересня 1904 р. відділ «Hebraice et Judaica» розпочав обслуговування містян: на абонементах I, II розрядів та у читальному залі видавали книги, газети і журнали «єврейською, жаргонною, російською та іншими мовами» [10, с. 20]. Наприкінці 1907 р. на абонементі було впроваджено III розряд, що дало змогу користуватися фондом відділу найбільшій частині представників єврейської громади [3]. Відділом опікувалася комісія, до складу якої в різні роки входило від 12 до 23 членів. У 1905–1915 роки її незмінним очільником був М. С. Шляпошников. Діяльність відділу контролювала загальна ревізійна комісія ХГБ.

На засіданнях комісії відділу, що відбувалися 18–25 разів на рік, обговорювалися питання передплати періодичних видань і книг, залучення коштів для поповнення фонду, каталогізації тощо. Активна діяльність комісії сприяла надходженню пожертвувань як грошима, так і виданнями, а щоб заохотити благодійників, велася спеціальна книга реєстрації [8].

Завдяки тому, що члени комісії входили до наукових і культурно-просвітницьких товариств, вони мали змогу отримувати безкоштовно або купувати зі значною знижкою видання цих організацій. Для поповнення фонду також влаштовувалися благодійні вечори (музичні концерти, синематографічні сеанси в кінотеатрах, спектаклі), де збиралися пожертвування. Усе це сприяло збільшенню фонду. Так, якщо в 1903 р., на момент відкриття, він складав 1200 примірників, то в 1914 р. — 2160.

У вересні 1914 р. відділ «Hebraica et Judaica» мав святкувати своє десятиріччя, але Перша світова війна завадила реалізації планів. Подальші події Української революції 1917–1921 рр. уповільнили його роботу.

¹ Тут і далі переклад авторів.

У 1925 р. у структурі бібліотеки було створено Єврейський відділ, до якого увійшла колекція видань відділу «Hebraica et Judaica» з фондом у 2250 примірників. Згодом відділ став сектором єврейської літератури відділу національності та чужоземної літератури. У роки Другої світової війни фонд зберігся, але на початку 1950-х, у період масових репресій проти євреїв та повної заборони будь-якої культурної діяльності мовою їдиш, про колекцію «забули».

Багато років фонд єврейських видань ґрунтовно не вивчався, у ХДНБ не було фахівців з івриту та їдишу. У 1980-ті волонтери здійснили спробу перекласти назви документів, але з невідомих причин ця робота була призупинена. У 2000-му в збірнику наукових праць ХДНБ було опубліковано статтю Вікторії Маркової «З історії відділу Hebraica-Judaica Харківської громадської бібліотеки» [1].

Новий етап дослідження розпочався в 2019 р., коли бібліотека налагодила співпрацю з Харківською обласною громадською організацією «Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи». У вересні 2020 р. вони уклали договір про співпрацю, мета якої – опрацювання бібліотечних фондів ХДНБ на івриті, їдиші та інших етнічних єврейських мовах для подальшого внесення до електронного каталогу книгозбірні. У дослідницькому проєкті задіяно два структурні підрозділи ХДНБ — відділ наукової організації та використання основного фонду і відділ літератури іноземними мовами та міжнародних зв'язків.

За 2019 – початок 2020 р. фахівці відділу наукової організації та використання основного фонду провели значну підготовчу роботу: фонд упорядковано і перевірено за обліковими документами. У результаті актуалізовано інформацію про склад фонду єврейськими мовами, на 01.01.2024 р. він складав 7,5 тис. пр., хронологічне охоплення – 100 років (перша половина XIX ст. – перша половина XX ст.).

Зі свого боку, Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи розпочав проєкт «Сіфра» (з арамейської – книга) з перекладу літератури єврейськими мовами. Перш за все було визначено мови документів: їдиш (часів Російської імперії, у т. ч. написані на їдиші, характерному для Литви та Польщі радянського періоду); іврит (як архаїчний, так і модерний), арамейська, єврейсько-таджицька. За тематикою виокремлено:

- релігійну літературу – респонси (релігійні тлумачення) і життєписи рабинів;
- суспільно-політичну – видання на їдиші міжвоєнного періоду СРСР, Польщі та США, переклади радянської ідеологічної та пропагандистської літератури;

– художню – життєписи відомих єврейських мислителів, описи міст, де мешкало єврейське населення, твори єврейських письменників і переклади популярних художніх творів світової літератури [14; 16].

За час реалізації проекту перекладено більше 1,5 тис. назв документів, опрацювання яких здійснюють співробітники відділу літератури іноземними мовами та міжнародних зв'язків для внесення в електронний каталог ХДНБ.

Наразі вивчення колекції триває. У 2024 р. пролонговано угоду про співпрацю між ХДНБ ім. В. Г. Короленка та Центром дослідження міжетнічних відносин Східної Європи. У планах фахівців відділу наукової організації та використання основного фонду – реалізація локального дослідження «Періодичні видання єврейськими мовами у фонді ХДНБ (перша половина XIX – перша половина XX ст.)».

Список використаних джерел

1. Маркова В. А. З історії відділу «Hebraica-Judaica» Харківської громадської бібліотеки. *Збірник наукових праць Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка*. Харків, 2000. Вип. 3. С. 131–138.
2. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать восьмой год ее существования (с 1-го октября 1913 г. по 1-е октября 1914 г.). Харьков, 1915. 107 с.
3. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать второй год ее существования (с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г.) и ее филиальных отделений (с 1-го октября 1908 г. по 26 февраля 1908 г.). Харьков, 1908. 31 с.
4. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать первый год ее существования (с 1-го октября 1906 г. по 1-е октября 1907 г.) и ее филиальных отделений 1-го за седьмой год его существования, 2-го за третий год его существования (с 1-го октября 1906 г. по 1-е октября 1907 г.). Харьков, 1908. 84 с.
5. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать пятый год ее существования (с 1-го октября 1910 г. по 1-е октября 1911 г.). Харьков, 1911. 61 с.
6. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать седьмой год ее существования (с 1-го октября 1912 г. по 1-е октября 1913 г.). Харьков, 1914. 73 с.
7. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать третий год ее существования (с 1-го октября 1908 г. по 1-е октября 1909 г.). Харьков, 1909. 52 с.

8. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать четвертый год ее существования (с 1-го октября 1909 г. по 1-е октября 1910 г.). Харьков, 1910. 72 с.
9. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать шестой год ее существования (с 1-го октября 1911 г. по 1-е октября 1912 г.). Харьков, 1913. 72 с.
10. Отчет Харьковской общественной библиотеки за девятнадцатый год ее существования (с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г.) и ее филиальных отделений 1-го за пятый год его существования (с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г.), 2-го за первый год его существования (с 1-го июля 1905 г. по 1-е октября 1905 г.). Харьков, 1905. 97 с.
11. Отчет Харьковской общественной библиотеки за семнадцатый год ее существования (с 1-го октября 1902 г. по 1-е октября 1903 г.) и ее филиального отделения за третий год его существования (с 1-го октября 1902 г. по 1-е октября 1903 г.). Харьков, 1903. 90 с. URL: https://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/Havkina/PDF/otchetmuz_1.pdf (дата звернення: 12.10.2024).
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : [в 89 т., 119 кн.]. Т. 46. Харьковская губерния. [Санкт-Петербург], 1904. 297 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008834> (дата звернення: 12.10.2024).
13. «Сіфра» : проект каталогізації літератури єврейськими мовами. *Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи* : сайт. URL: <https://ethnickh.wordpress.com/2020/10/30/sifra/> (дата звернення: 12.10.2024).
14. Харченко А. В. Доторкнутись до єврейського Харкова: проект «Сіфра». *Historians* : сайт. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/2861-artem-kharchenko-dotorknutis-do-evrejskogo-kharkova-proekt-sifra> (дата звернення: 12.10.2024).
15. Харченко А. В. З життя єврейської громади Харкова кінця XIX – початку XX ст.: конформізація під батогом. *Вісн. НТУ «ХПИ». Серія. Актуальні проблеми історії України*. 2014. № 25. С. 145–152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vcpiak_2014_25_19 (дата звернення: 12.10.2024).
16. Харченко А. В., Радченко Ю. Ю. Каталогізація літератури єврейськими мовами в Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями* : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 5–7 жовт. 2021 р.). Київ, 2021. С. 596–598.

Ольга САК,

бібліотекар відділу рідкісних видань і рукописів
Одеської національної наукової бібліотеки.

Одеса, Україна

**Стародруки іноземного походження
з питань медицини у фондї
відділу рідкісних видань і рукописів
ОННБ: стан і перспективи дослідження**

Одеська національна наукова бібліотека впродовж майже двох століть заслужено утримує пальму першості як головна скарбниця книжкових цінностей Півдня України. У фондї бібліотеки ретельно зберігається, досліджується та популяризується багатовікова культурна спадщина, яка плекається не одним поколінням бібліотечних фахівців і науковців. Історія Одеської національної наукової бібліотеки (в минулому Одеська публічна бібліотека) тісно пов'язана з історією розвитку самої Одеси як культурного і торгового центру, з історією її установ, закладів освіти, різноманітних товариств, об'єднань і підприємств. Розмаїття галузевого складу понад п'ятимільйонного фонду головної наукової бібліотеки Півдня обумовлено історично-політичними, соціально-економічними чинниками, а також його географічними і культурними особливостями. Слід зазначити, що велику роль при формуванні фонду бібліотеки відіграло створення університету, оскільки в разі виріс попит на літературу різних галузей знань, зокрема, відкриття медичного факультету потребувало медичної літератури [10].

У звітах Одеської публічної бібліотеки за минулі роки [11] та в історичному нарисі М. Г. Попруженка «Одеська міська публічна бібліотека 1830–1910 рр.» [16] вельми докладно висвітлено етапи становлення бібліотеки, організації її діяльності, поповнення бібліотечного фонду, обслуговування користувачів, названо благодійників і дарувальників. Друковані каталоги бібліотеки [7, 8, 9] теж є безцінним доповненням до цього ряду документів і можуть слугувати джерелом вивчення.

Представлена доповідь оглядово знайомить лише з окремою часткою великого книжкового багатства, що зберігається й опрацьо-

ується бібліотекою від часу її заснування (1829). Йдеться про стародруки іноземного походження з питань медицини із фонду відділу рідкісних видань та рукописів. За типом і видовим складом – це наукові та популярні праці відомих науковців – лікарів, алхіміків та інших фахівців, дотичних до світу медицини. Тут зберігаються як перші прижиттєві видання, так і повторні передруки, дисертації, біографічні нариси, практичні та методичні поради, довідкові видання та енциклопедії, гербарії та фармакопеї.

Хронологічні рамки колекції окреслені XVI – початком XX ст. Більшість примірників – це книги XVIII ст. (818), лише дві з них – видання початку XX ст. Раритети XVII (їх 65) та XIX ст. (83) у кількісному складі вирізняються незначною мірою. Найповажніші за віком – друки XVI ст. – нараховують 15 примірників. Це праці корифеїв медичної науки: швейцарського лікаря епохи Відродження Теофраста Парацельса; основоположника і творця анатомії Андреаса Везалія; італійського хірурга та анатома Алессандро Бенедетті; венеційського лікаря, філософа і перекладача Віктора Трінкавеллі; англійського лікаря і священнослужителя, винахідника стенографії Тімоті Брайта; італійського гуманіста, філософа, перекладача і коментатора античних текстів, засновника флорентійської Платонівської академії Марсіліо Фічіно та інших, менше знаних ескулапів.

Одна з найраніших книг колекції за часом друкування – праця італійського хірурга, анатома і гуманіста Алессандро Бенедетті (1450–1512) «*Alexandri Benedicti Medici clariss. Anatomice, siue de Hystoria corporis humani: libri quinque*» («Анатомія, або 3 історії людського організму» (1528) [17], яка є однією з головних праць венеційця. Алессандро Бенедетті відомий завдяки створеному ним першому в історії анатомічному театру, який він використовував для розтинів. Бенедетті є автором першої процедури відновлення носа, тож можна сказати, що він залишив певний слід і в ринопластиці. «Анатомія...» Бенедетті вперше побачила світ у 1502 р. На думку критиків, праця вирізнялася класичною лексикою, цитуванням виключно стародавніх джерел і риторичною витонченістю. Цікава деталь: наш бібліотечний примірник, 1528 р. видання, має шрифтовий екслібрис у вигляді ярлика «*H. Kohlrausch*». Ще не досліджено, чи має відношення цей книжковий знак до персони королівського прусського медичного радника Генріха Кольрауша (друга половина XVIII ст.).

Роботи Бенедетті з анатомії вважалися кращими до виходу у світ праць Андреаса Везалія (1514–1564), одного із засновників анатомії, представника Падуанської школи медицини. Його прижит-

теві видання також представлені в колекції. Фундаментальна праця А. Везалія латиною «*Andreae Vesalii Brvxellensis, Scholae medicorum Patauinae professoris, De humani corporis fabrica libri septem ...*» («Про будову людського тіла в семи книгах...») [18] свого часу спричинила справжній вибух серед богословів і поборників старої школи медицини Галена. У трактаті спростовувалися хибні твердження щодо анатомічної будови людини, був поданий істинний анатомічний опис людського тіла, що ґрунтувався на реальних дослідженнях і розтинках. Оскільки у XVI ст. розтин людських тіл був суворо заборонений Церквою, Везалій для своїх досліджень мусив таємно забирати тіла страчених злочинців, – це був чи не єдиний спосіб для анатомів і художників вивчати будову людини. Праця вперше побачила світ у 1543 р. в друкарні швейцарця Йоганнеса Опоріна (1507–1568). Видання відзначалося детально виконаними гравюрами, що мали високу художню цінність і значно перевершували ілюстрації в анатомічних атласах того часу. Успіх трактату приніс Везалію європейську славу і визнання – невдовзі він був призначений лікарем імператора Священної Римської імперії Карла V.

У відділі рідкісних видань і рукописів зберігається лише кілька малоформатних томів згаданої праці латинською мовою, випущених відомим французьким книговидавцем і книготорговцем Жаном де Турном (1504–1564) у Ліоні в 1552 р. Але це не повне перевидання. Три невеличких за розмірами томи (12×6 см) являють собою епітому (epitomé) – скорочений виклад великого за обсягом твору. Щоб популяризувати свій трактат мандруючи країною, автор створив стислий і менш дорогий варіант, який зрештою став більш популярним, ніж сам оригінал.

Не можна не згадати ще про одного всесвітньовідомого автора, чії праці XVI ст. також увійшли до нашої колекції іноземних стародруків з медицини. Це один із реформаторів медичної науки та практики, активний супротивник схоластичної медицини – Парацельс (1493–1541), швейцарський лікар, алхімік, філософ. Його справжнє ім'я Теофраст фон Гогенгейм, або Ореоль Філіпп Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм. Саме він, поєднавши хімію з медициною, став засновником ятрохімії; йому належить учення про дозування ліків. Парацельса також вважають батьком гомеопатії та парамедицини. Середньовічна Церква забороняла і вчення Парацельса, і його праці. Заздрісників було достатньо і в медичних колах, бо вчений проповідував наукову картину світобудови, був лікарем-новатором. Серед студентської спільноти він мав багато прихильників, оскіль-

ки частину своїх лекцій для студентів проводив безпосередньо біля ліжок хворих. Попри нападки супротивників, його трактати друкувалися. Відомо, що навіть після смерті науковця, до кінця XVI ст. вийшло друком близько двохсот його праць.

Одна з таких праць латиною «*Labyrinthus medicorum errantium: cum adiuncti...*» («Лабіринти мандрівних лікарів...») [20], яка зберігається в колекції, вперше була видана ще за життя лікаря, у 1533 р., але стала відома науковому загалу лише через дванадцять років після його смерті (1553). Як зазначали дослідники діяльності Парацельса, ця книга була надрукована у Нюрнберзі і являла собою швидше опис, ніж точний авторський текст, а також включала окремі рядки, що прославляли медицину [13, с. 51–52]. Наш бібліотечний примірник теж 1553 року видання. Це невелика за обсягом книжечка без нумерації аркушів, зовнішньо нічим не примітна, але увагу привертає дереворит із зображенням Парацельса. Портрет змальовано з гравюри Августина Хіршфогеля, зробленої ще за життя науковця. Парацельс зображений на фоні аркового вікна, він обома руками спирається на рукоять мечя, глибокий і навіть суворий погляд науковця спрямований вдалину. У верхній частині гравюри лозунг латиною: «*Alterius non sit qui suus esse potest*», що означає: «Нехай жодна людина, яка належить собі, не може належати іншій». До бібліотечного варіанту «Лабіринту» складовою частиною увійшли ще й філософські діалоги («*Dialogus*»). Вихідні дані розміщено в кінці книги у вигляді своєрідного колофона. Робота була видана Валентином Нойбером у Нюрнберзі коштами Бернхарда Вішера. На тоненькій паперовій обкладинці проставлено характерний службовий штамп «Не видається», якими бібліотекарі минулого позначали або особливу цінні, або неблагонадійні книжки.

Переважна більшість творів Парацельса збереглася лише в рукописах і була надрукована вже після смерті, на основі його автографів і записів. Прижиттєвих друків було обмаль. Ще одна з наявних в колекції праць – «*Chirurgischer Bücher und Schriften des Edlen Boch Gelehrten und Vermehrten Philosophie und Medici...*» («Хірургічні книги та твори благородного вченого та розвиток філософії і медицини...») (1591) [21] німецькою мовою була видана за автографами вченого. Наш варіант – перший том найбільш повного, 10-томного, зібрання творів Парацельса, виданого книговидавцем і редактором його творів Йоганном Хузером (1545–1600) упродовж 1589–1591 років у базельській друкарні Конрада Вальдкірха (1549–1615). Багатотомник містить медичні, філософські, антропологічні, теологічні, фарма-

кологічні та алхімічні твори великого реформатора. Бібліотечний примірник щедро позначений прикметами часу: штампи бібліотек, службовий ярлик і можливий автограф колишнього власника «*G. Bankhau[f]tem*». Шкіряна оправа з відбитками минулої краси має конгревне тиснення. По центру середник із зображенням, скоріше за все, самого Парацельса: фігура чоловіка у капелюсі з мечем вістрям вгору у правій руці, ліва рука тримає аптечні ваги. Під зображенням лікаря девіз латиною, який зараз вже складно розібрати.

Географія місць друку наших книжкових пам'яток здебільшого охоплює столиці та великі міста західноєвропейських країн: Париж, Відень, Дрезден, Неаполь, Венеція, Лейден, Амстердам, Лейпциг, Франкфурт-на-Майні, Женева, Вільно та інші. Самі друкарні та видавництва, історія їх створення та діяльності – потенційна тема для подальших досліджень.

Мовний склад колекції доволі різноманітний. Найбільше число раритетів – німецькою (336) та латинською (440) мовами. Видання французькою (151) та італійською (139) майже зберігають паритет. І зовсім незначна кількість документів англійською (15), польською (5), хорватською (2), грецькою (2) та угорською мовами.

Досить різноплановим є і галузевий склад згаданої колекції. Переважають видання з оперативної хірургії (207). На другому місці (138) – книжки із загальних питань лікарської справи та профілактики захворювань. Книжки з клінічної та практичної медицини посідають третє місце (116). Перелік тематики опрацьованих документів можна продовжувати: анатомія і фізіологія, патанатомія, акушерство і гінекологія, фармакологія, неврологія, офтальмологія, педіатрія, венеричні хвороби, дерматологія, судова медицина, військова медицина, пульмонологія, оториноларингологія, фітотерапія, ортопедія, стоматологія, гастроентерологія, токсикологія, інфекційні захворювання, онкологія, клінічна гомеопатія і навіть ветеринарія та паразитологія. Цей напрям подальших досліджень також може становити інтерес і бути предметом детального вивчення і опрацювання певними категоріями науковців. Стародруки іноземного походження з питань медицини слід розглядати не тільки як культурно-історичні пам'ятки – це цінна джерельна база для будь-якої наукової діяльності.

За сухою статистикою цифр, формальними і зовнішніми ознаками сотень книжок розглянутої частини фонду поетапно розгортається історія світової медицини в її найважливіших відкриттях, винаходах, практиках і персоналіях. Працюючи з раритетами

цього розділу, не перестаєш дивуватися працездатності та «плодючості» медиків минулого і навіть їх жертвовності. За доволі короткий вік життя (в середньому від 40 до 60 років) вони встигали досягти визначних наукових здобутків. Щодо зовнішнього оформлення раритетів, то деякі великі фоліанти, серед яких атласи інструментів, анатомічні атласи, гербарії, фармакопеї, завдяки високохудожнім гравюрам сприймаються як справжні витвори мистецтва. За біобібліографічними даними вимальовується певна картина становлення не лише світової медичної науки окремих періодів, а й опосередковано (через провенієнції) простежується розвиток місцевої медичної сфери. Видання із цієї колекції можуть зацікавити широке коло допитливих досліджувачів: медичних фахівців, краєзнавців, істориків, бібліотекарів, бібліофілів, студентів певного навчального профілю, а також поціновувачів раритетів.

До бібліотеки книги потрапляли різними шляхами. Одним із традиційних джерел поповнення фондів новостворюваних публічних бібліотек на межі XIX – початку XX ст., особливо в провінції, були щедрі дарунки меценатів. Одеська публічна бібліотека не стала винятком. Серед дарувальників – публічні, наукові установи, державні та навчальні заклади, численні громадські об'єднання і товариства, приватні особи. Багато видань потрапило до бібліотеки після так званої націоналізації приватних дворянських маєтків у часи лихоліття першої чверті XX століття, проте періодично бібліотека здійснювала закупи через місцеві книгарні. На деяких примірниках бачимо ярлики одеських книгарень Жана Рубо (або, як його називали в Одесі, Івана Марковича) Рубо (1785/1786–1852) та Альфонса (Юлія, Жана) Колліна. Але суми на придбання літератури були вельми незначними, тому подарунки від установ і приватних осіб як джерело комплектування превалювало.

Опрацювання названої колекції виявило, що переважна більшість раритетів з питань медицини надійшла до бібліотеки через книгообмін від книгозбірні Одеського медичного університету в 1990-х роках. Про це свідчать наявні на книжках штампи Рішельєвського ліцею, Новоросійського університету, Одеського медичного інституту, Одеської обласної наукової медичної бібліотеки.

Чимало артефактів мають власницькі написи, автографи й екслібриси. Серед видань з книжковими знаками найбільша кількість примірників (39) позначена власницькими написами Петра Андрійовича Гординського (1761–1834), уродженця Полтавщини, колишнього хірурга Київської лікарської управи, який перебрав-

ся до Одеси в першій чверті XIX ст., обійнявши посаду медичного чиновника Одеського карантину [5, с. 47–50]. Після смерті Гординського його приватна бібліотека була подарована родичами публічній бібліотеці. Книги (переважно латиною) мають рукописний екслібрис у вигляді наклеєного ярлика «*Из Книг Статс. Советн. П. Гординскаго*». Своєю бібліотекою Петро Андрійович користувався вельми активно – книжки не стояли на полицях, а допомагали в його практичній діяльності. У багатьох примірниках на берегах сторінок, на форзацах і нахзацах зустрічаються помітки, рецепти ліків та інше. Один із конволютів (*Gorter, Johannes, de (1689–1762) Praxis medicæ systema... Francfurt-Leipzig: sumtibus Ioh. frid. iahni., 1755*) [19] щедро рясніє текстами медичних лекцій на вкладних аркушах. Видно, що цей зшиток у власницькій оправі мав не одного власника. Певна кількість видань колекції (33) позначена власницькими написами Івана Олександровича Свиридова (1810–1862), професора кафедри судової медицини Харківського університету. Книги з його зібрання мають різну галузеву спрямованість: історія медицини, практична медицина, клінічна медицина, анатомія, праці з хірургії, фармації, педіатрії, офтальмології. Рукописний екслібрис на книжках має кілька варіантів: «*Ивана Свиридова*», «*Ивана Свиридова. Berlin. 1838*», «*Ивана Свиридова. Галле. [1]838*», «*Из книг Ивана Свиридова*». Відомо, що впродовж 1837–1840 років Іван Опанасович навчався у Берлінському та Віденському університетах, удосконалюючи свій медичний досвід. Книги були подаровані І. Свиридовим Рішельєвському ліцею, а потім продовжили своє життя в інших бібліотеках Одеси [1, с. 26].

Численні штампи, штемпелі, книжкові знаки, ярлики книгарень, автографи, вкладні та власницькі записи, дарчі написи, маргіналії, що присутні на більшості примірників нашої колекції, – яскраві ознаки, залишені часом і колишніми власниками, прямі докази приналежності певної книги якомусь зібранню, колекції або конкретній особі. Вони красномовно свідчать про можливі джерела формування бібліотечного фонду, допомагають ідентифікувати персоналії, причетні до цього процесу, можуть сприяти дослідницькій діяльності при відтворенні репертуару як комплектування, так і читання.

Як підсумок можна констатувати, що сам фонд рідкісних видань та рукописів водночас може бути і об'єктом багатоаспектних досліджень, і допоміжним джерелом для досліджень. А наше першочергове завдання – і надалі продовжувати опрацьовувати,

досліджувати та популяризувати цей багатий культурний спадок, яким володіємо.

Список використаних джерел

1. Алексеев М. В. Пожертвования и дары частных лиц как важные источники пополнения книжного фонда библиотеки Ришельевского лицея. Вісник ОНУ. 2012. Т. 17, вип. 1 (7). С. 11–36. (Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).
2. Васильев К. К. Дополнения к статье Л. В. Ижик «Одесские врачи-библиофилы». *Сумська старовина*. 2008. № 25. С. 125–128.
3. Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини : навч. посіб. Київ, 1991. 431 с.
4. Дарители научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета, 1865–1920 : материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова / сост.: Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова ; науч. ред. В. А. Смынтына ; библиогр. ред. М. А. Подрезова ; Одес. ун-т им. И. И. Мечникова, Нац. науч. б-ка. Одесса, 2005. 422 с.
5. Ижик Л. В. Одесские врачи-библиофилы. *Сумська старовина*. 2008. № 24. С. 113–124.
6. Ижик Л. В. Книжные знаки одесских библиофилов : моногр. исслед. Одесса, 2014. 130 с.
7. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 2. Книги греческие, латинские, французские, итальянские, немецкие, английские, польские, чешские и др. Одесса, 1903. 507, ХСII с.
8. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 3. Дополнительный. Одесса, 1903. 211, XXXIX с.
9. Каталог Одесской городской публичной библиотеки. Т. 5. Одесса, 1910. 424, LXXXIV с.
10. Нарис з історії Одеської обласної медичної бібліотеки: ювілейне видання. Одеса, 2020. 32 с.
11. Отчет Одесской Городской Публичной Библиотеки за 1887–1917. Одесса.
12. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького, 1829–1999 : бібліогр. покажч. / упоряд.: Л. О. Кольченко, О. Г. Кушнір, Т. І. Олейникова ; редкол.: О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), Л. М. Бур'ян, М. Л. Десенко [та ін.]. Одеса, 2004. 427 с.
13. Опарин А. А. Теофраст Парацельс: основатель парамедицины. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*. 2018. № 1. С. 51–52.

14. Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг.: по материалам Государственного архива Одесской области. *Вісник Одеського національного університету*. Одеса, 2007. Т. 12, вип. 4. С. 29–95. (Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).
15. Полевщикова Е. В. Французы в книжной торговле Одессы в первой половине XIX в. (по материалам торговых каталогов). *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16, вип. 1/2 (5/6). С. 95. (Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).
16. Попруженко М. Г. Одесская городская публичная библиотека, 1830–1910 : (ист. очерк). Одесса, 1911. 84 с.
17. Alexandri Benedicti Medici clariss. Anatomice, siue de Hystoria corporis humani: libri quinque. Argentorati Mense Martio, Anno, 1528. 112 f.
18. Andreae Vesalii Brvxellensis. Scholae medicorum Patauinae professoris, De humani corporis fabrica libri septem. Ad Carolum Quintum Imperatorem... Lion, 1552. Т. 1. 458, [53] p. Т. 2. 546 p. Т. 2 [lib. VI]. 547–833 [75] p.
19. Gorter Johannes, de. Praxis medicæ systema... Т. 1/2. Frankfurt ; Leipzig, 1755. [8], 264, [10] p.
20. Paracelsi Theophrasti. Labyrinthus medicorum errantium: cum adiuncti. Nürnberg, 1553. 88 p.
21. Philippi Theophrasti Bombast von Hohenheim Paracelsi gennant Chirurgischer Bücher und Schriften des Edlen Boch Gelehrten und Vermehrten philosophie und medici. Т. 1. Basel, 1591. 399 s.

Олена УВАРОВА,

доцент кафедри суспільних наук
Одеського національного медичного університету,
кандидат історичних наук.
Одеса, Україна

**Фонд «Одеські вищі жіночі медичні курси»
Державного архіву Одеської області
(краєзнавчий та історичний потенціал)**

Факт здобуття жінками вищої освіти ще кілька століть тому викликав у суспільстві, як мінімум, велике здивування, а як максимум – супротив [1]. Поступово жінки виборювали своє право на навчання, у тому числі – на здобуття професії лікаря [8].

У Державному архіві Одеської області (фонд № 62) у повному обсязі зберігаються документи Одеських вищих жіночих медичних курсів – першого в місті навчального закладу вищого рівня медичної освіти для жінок. За описами № 1 і № 2 нараховується 1676 та 158 справ відповідно.

Курси було організовано за ініціативою представників професорсько-викладацького складу медичного факультету Новоросійського (Одеського) університету на чолі з професором С. В. Левашовим, який на той час обіймав посаду ректора [3]. З 1908 по 1910 роки відбувалося листування про отримання дозволу на створення курсів і використання необхідних приміщень для проведення навчальної роботи та практичних занять [2]. У серпні 1909 було затверджено «Положення про курси», 1 червня 1910 – оголошено офіційний прийом документів на вступ, а 26 вересня 1910 р. відбулося урочисте відкриття курсів [4; 7]. Ці події задокументовано в протоколах організаційного комітету і постановах педагогічної ради курсів.

Дослідження історії Одеських вищих жіночих медичних курсів активізує біографічні розвідки, повертає до наукового обігу імена викладачів і науковців, які були ініціаторами та викладачами на курсах.

Унікальна збереженість фонду дає можливість дізнатися про організацію, відкриття та роботу курсів у 1910–1920 роки. У до-

кументах фонду – відомості про етапи створення курсів, облаштування навчальних приміщень, отримання дозволів на проведення практичних занять в медичних установах Одеси, про склад педагогічної ради, вимоги до вступу і «Положення про курси», організацію викладання медичних дисциплін, пошук фінансів для продовження роботи.

Курси мали приватний характер, їх фінансова спроможність залежала не тільки від плати за навчання від курсисток, але й від пожертв і благодійних акцій. Наприклад, добровільні пожертви і виручка від лотерей уможливили придбання у власність курсів земельну ділянку та будинок на вул. Зовнішній, 2 (тепер вул. Мечникова), де навчальний заклад і розпочав свою роботу. Отже поява курсів водночас є ілюстрацією до історії благодійності в освітній сфері.

Водночас документи жіночих медичних курсів є цікавим джерелом з історії єврейської громади міста – передусім, завдяки особовим справам, які містять інформацію про жінок єврейського походження: документи про освіту, клопотання, посвідчення, фотографії. По-друге, процес створення курсів супроводжувався питанням про квоти на вступ дівчат-єврейок. Дискримінаційна практика не обійшла цей навчальний заклад. Загальний тон документів свідчить про бажання, з боку педагогічної ради збільшити для єврейських слухачок дев'ятивідсоткову квоту, але імперське законодавство і вимоги місцевої влади не дозволили цього зробити на момент відкриття курсів [2; 3; 4]. Збільшення відсотку єврейок відбулось у роки Першої світової війни, коли зросла потреба в лікарях. Документи фонду містять листування педагогічної ради з піклувальником Одеського навчального округу про необхідність допуску більшої кількості єврейок, що збільшило б фінансові можливості курсів за рахунок отримання плати за навчання від додаткової кількості слухачок [6].

На десятиліття існування курсів припали буремні часи – Перша світова війна та революційні події, починаючи з 1917 р. Документи фонду репрезентують становище мешканців міста в ці роки: у клопотаннях про зменшення оплати за навчання або дозвіл перескласти іспити описано життєві ситуації дівчат, трагедії в родинах, скрутне матеріальне становище та ін.

Особові справи слухачок курсів складають значну частину документів фонду, їх вивчення може збагатити жіночі студії. З різних за наповненням справ, що містять метричні свідоцтва, атестати, довідки, прохання, клопотання, залікові книжки, фотографії

тощо, постають обличчя жінок, які прагнули знань і освіти. Запити від бажаючих записатися на курси надходили з багатьох українських та інших міст.

У подальшому жіночі курси були об'єднані з медичним факультетом Одеського університету в один навчальний заклад, що разом зробило їх попередниками сучасного Одеського національного медичного університету.

Введення у науковий обіг архівних документів Одеських вищих жіночих медичних курсів збільшить знання про історію жіночої освіти та розвиток освіти взагалі на українських теренах.

Список використаних джерел

1. Губенко І. Я., Драч О. О. Вища жіноча медична освіта в Російській імперії: народження ідеї та суспільна реакція. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2009. Вип. 15. С. 45–55.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1. 46 арк.
3. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 2. 13 арк.
4. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 3. 40 арк.
5. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 9. 49 арк.
6. ДАОО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 32. 43 арк.
7. Открытие Высших женских медицинских курсов в г. Одессе. 26 сентября 1910 г. Одесса, 1911. 45 с.
8. Smeltzer R. K., Ruben R. J., Rose P. Extraordinary women in science & medicine : four centuries of achievement. New York, 2013. 184 p.

Ірина ДОВГАНЮК,

завідувач сектору рідкісної та цінної книги
відділу зберігання основного фонду
Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки
імені М. С. Грушевського.
Одеса, Україна

Книжкові колекції у фондах Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського

Одним із видів накопичення документальної інформації про досягнення культури минулого та сьогодення, пам'яток історії та культури, є бібліотечна колекція – об'єкт нашого сьогодення дослідження. Сучасна українська бібліотека, оснащена новими технологічними й інформаційними засобами, як частина загальнонаціональної культурної спадщини України тепер є найважливішою інформаційною, культурною та освітньою установою, а її колекції – безпосереднім джерелом вивчення історії, у тому числі діяльності окремих історичних особистостей, причетних до створення цих зібрань, збагачення матеріальної та духовної культури України.

Наразі фонд Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. С. Грушевського (ООУНБ), заснованої в 1875 р. як бібліотека Одеського товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв, складає понад півтора мільйона томів, із яких близько 30 тисяч – фонд до 1920 р. видання.

У двохтисячні роки в бібліотеці було розпочато роботу з виявлення у фонді ООУНБ та відновлення так званих «розсіяних» книжкових колекцій – особистих (власницьких) колекцій книг, які були сформовані самими власниками та передані до бібліотеки безпосередньо з вилученого особистого майна після націоналізації у 1920 р., а також колекцій, що раніше належали колективним власникам, тобто зібрань книг із бібліотек вже неіснуючих установ, навчальних закладів, організацій і товариств. Паралельно в бібліотеці працювали над створенням нових тематичних колекцій за найбільш актуальними темами.

Одним із напрямів досліджень, які проводять співробітники сектору рідкісних і цінних книг ООУНБ, є робота з приватними книжковими зібраннями, «розсіяними» у фондах книгосховища. Приділяється увага навіть невеликим книжковим зібранням, що поповнили бібліотеку, оскільки вони, крім важливої історичної функції, можуть містити важливу інформацію для відтворення повної книжкової колекції будь-якої історичної особи нашого краю.

Методика виявлення, вивчення, реконструкції «розсіяних» колекцій як приватних осіб, так і колективних власників, а також робота зі створення тематичних колекцій включають: перегляд книжок *de visu*, виявлення власницьких тиснень на палітурках, ярликів, відбитків штампів, власницьких і дарчих написів, торгових марок, особливостей палітурки та багато ін.; вивчення бібліотечної документації (генерального каталогу, інвентарних книг); вивчення історичної літератури з відповідних тем; а також використання нових інформаційних технологій для збору відомостей про окремі примірники, які допоможуть відтворити «розсіяні» колекції на рівні інформації, в нашому випадку – використання бібліотечної системи *UniLib*.

Однією з «розсіяних» колекцій у фондах нашої бібліотеки є фонд Бібліотеки Одеського товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв. В ООУНБ імені М. С. Грушевського він виконує фондоутворювальну функцію, саме тому зібрати всі книги з цього фонду в єдину колекцію для нас є дуже важливим завданням. Протягом майже півстоліття (від дня виникнення у 1875 р. до 1920 р.) бібліотека Одеського товариства взаємодопомоги прикажчиків-євреїв, яка в 1893 р. була названа ім'ям її засновника Самсона Львовича Бернфельда, була одним із центрів культурного життя не лише Товариства, а й усього міста. За потенціалом бібліотеку Товариства вважали другою після Публічної бібліотеки (з 1907 розміщується на вулиці Херсонській, тепер Пастера, 13), а за зібранням юдаїки – другою в країні. У фонді бібліотеки Товариства прикажчиків-євреїв до 1904 р. у відділі «Hebraica» (Гebraїстика) було зібрано книжки, надруковані у 161 друкарні. Найдавнішими з книг цього унікального фонду є палеотипи, кілька десятків рідкісних книг датуються другою половиною XVI ст. та першою половиною XVII ст. До початку 1909 р. у фонді бібліотеки налічувалося 23 000 томів. Весь фонд було систематизовано й описано у виданих каталогах: 1903 р., укладеному відомим істориком Шимоном Дубновим, Єгошуа Равницьким і письменником Ахад га-Амом, та в каталозі 1910 р., виданому зав-

дяки С. Г. Повесу та Л. Р. Когану. Роки німецької окупації – найтрагічніша сторінка в історії зібрання книг бібліотеки імені С. Л. Бернфельда: у Німеччину було вивезено багато цінних книг із бібліотеки, крім того, величезну кількість книг на ідиш та івриті було спалено. Значна частина зібрання, а це тисячі книг з усіх галузей знання, збереглася, і ми маємо великий обсяг роботи з їх виявлення та опису.

У 1920 р., після утвердження радянської влади, були націоналізовані та передані у відання одеської Губнаросвіти, яка віддала нашою Бібліотекою, бібліотека Одеського відділення Товариства для поширення освіти між євреями (відкрита на початку 1900-х років), Одеська громадська бібліотека (відкрита у 1905 р.) та інші. Бібліотека Товариства містила книги переважно загального характеру, до 1906 р. Її фонд складав майже 6 000 пр. Одеську громадську бібліотеку з читальною залом було відкрито для того, щоб книжками могли користуватися робітники та містяни, які не мали змоги витратити гроші на придбання книжок і газет. У фонді Громадської бібліотеки було багато чудових зразків книг у гарних палітурках, подарованих різними одеськими бібліофілами, книг іноземними мовами, багато художньої та дитячої літератури найкращих видавництв того часу. «Розсіяні» колекції Бібліотеки Товариства з поширення освіти між євреями, Одеської громадської бібліотеки та деяких інших громадських і комерційних бібліотек також заслуговують на виокремлення в колекції, уважний опис і вивчення. І робота з цими книгами вже розпочалася.

Імена бібліофілів Одеси та Одещини – колишніх власників зібрань, з часом забуваються, якщо вони не потрапили до історичних довідників і статей, і наше завдання – воскресити ці імена, нагадати про них молодому поколінню. У провінційних дворянських садибах, далеко від міського життя, книги ставали не лише символом багатства та джерелом інформації, а й головними співрозмовниками. Це були книжки англійською, французькою, італійською та іншими мовами, у чудових палітурках, виконаних на замовлення із сап'яну та муару, з наклеєними екслібрисами, дарчими написами, штампами палітурників і книгарень.

У 2020 р. співробітники сектору рідкісної та цінної книги виконали опис книжкової колекції з особистої бібліотеки одеського доктора-отоларинголога та бібліофіла кінця XIX – початку XX ст. Карла Максиміліановича Шмідта, на підставі цього опису було створено друкований каталог його книг із біографічною статтею та книгознавчим описом бібліотеки; ведеться робота зі створення ката-

логу книг першого директора нашої бібліотеки Лева Рудольфовича Когана, що є результатом вивчення колекцій такого типу. У відділі літератури іноземними мовами ведеться картотека іменних дарунків відомої меценатки, французької художниці, громадської діячки, почесної громадянки Одеси Сюзанни Саварі-Полідорі (1930–2016). У колекції дарів Саварі – понад 550 книг, 200 примірників і 56 найменувань журналів та 13 примірників (10 найменувань) газет найрізноманітнішої тематики.

У 2024 р. в ООУНБ закінчено відтворення «розсіяної» приватної колекції, яка входить до складу більшої колекції – польської рідкісної книги у фонді ООУНБ. Це колекція київських бібліофілів – присяжного повіреного Антона Хомича Якушевського та Ванди Антонівни Якушевської. Її основу становлять поезія і проза польських та іноземних авторів, книги з історії Польщі та з польського літературознавства.

У нашій бібліотеці проводиться також робота з виявлення у фонді книг із книжкових зібрань інших відомих діячів української та одеської історії, поміщиків Херсонської та сусідніх губерній, громадських діячів, організацій, навчальних закладів, чиї книги опинились у бібліотеці після Великої Жовтневої революції внаслідок націоналізації. До таких зібрань належать бібліотеки: вченого-психолога, одного із засновників експериментальної психології Миколи Миколайовича Ланге (1858–1921); багатого землевласника, судді та громадського діяча Костянтина Ерастовича Андрієвського; землевласника Ананьївського повіту Володимира Мартиновича Баздирева; присяжного повіреного Михайла Де Антоніні; винороба Михайла Костянтиновича Балласа (бл. 1851 – бл. 1918), до бібліотеки якого входили книги в дорогих гарних палітурках і бібліофільські примірники; директора Канцелярії державного контролю Михайла Федоровича Бурмейстера (1827–1871); власника шкіряного заводу Володимира Апостоловича Параскеви; спадкоємця великої хлібо-торгової фірми Бориса Самуїловича Барбаша; соціолога й економіста, власника найбільшого на Півдні України одеського канатного заводу, заснованого у 1803 р. ще його прадідом; Якова Олександровича Новікова; провізора, брата відомого в Одесі доктора Лева Пінскера, Йосипа Симоновича Пінскера; присяжного повіреного Олексія Карловича Розена та інших.

Ці бібліотеки продовжують жити, хоча вже без своїх творців. Попри те, що особисті та сімейні бібліотеки є різними за обсягом, складом і тематикою, кожна з них має свою неповторну мож-

ливість впливати в духовному, інтелектуальному та моральному сенсі на молоде покоління сучасної України, готувати його до плідної діяльності. Звернення до історії невеликих книжкових зібрань та долі їхніх власників допоможе повніше розкрити історію бібліофілства в Одесі. Знайомство з колекціями одеських бібліофілів розширює наші уявлення про «книжкову» Одесу, поповнює базу даних книжкових знаків одеських бібліофілів. Саме тому роботу з виявлення та опису книг із «розсіяних» колекцій буде продовжено як важливий складник вивчення історії формування фондів ООУНБ.

У бібліотеці ведеться також робота зі створення тематичних колекцій. Наразі колекція рідкісної книги складає 5,5 тис. книг. Сформовано окрему колекцію українських книжкових пам'яток, а також колекцію рідкісних книг усіма іноземними мовами. У нашому музеї української книги відвідувачам пропонується розглянути книгу як зразок поліграфічного мистецтва. Застосовуються різноманітні форми роботи: експозиції, виставки-презентації, конференції, екскурсії, лекції.

ООУНБ працює також над створенням колекції мініатюрної книги. Це окремі художні твори українських та іноземних авторів, багатотомні видання, довідкові й енциклопедичні видання, галузеві видання, багато гарно оформлених книг: золоті обрізи, атласні лясе, суперобкладинки, яскраві ілюстрації.

Збираються матеріали для створення і таких колекцій – юдаїки, книг з торговими марками та відбитками штампів одеських палітурників і одеських книгарень, книг із дарчими написами нашої бібліотеки, репринтних і факсимільних видань книг, а також гравюр, що є чудовими зразками західноєвропейської книжкової гравюри XVIII–XX ст., дисків, карт, оцифрованих книг.

Створення нових тематичних і власницьких «розсіяних» колекцій буде продовжено з урахуванням читачьких запитів, а також з урахуванням нових книжкових знахідок, виявлених у нашому великому фонді.

Людмила ГУТНИК,

науковий співробітник відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського.
Київ, Україна

**Зібрання українських тиражних кіноплакатів
1923–1994 рр. у фондах Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського.**

**Формування, зберігання, інтеграція
в сучасний науковий і соціокультурний простір**

Анотація. У доповіді висвітлено практичний досвід фахівців Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) з формування, зберігання та наукового впорядкування одного з найбільших в Україні зібрань вітчизняних тиражних кіноплакатів. Акцентовано на доцільності виокремлення цього різновиду аркушевих документів із загального плакатного фонду в окреме зібрання з систематизацією за хронологічно-алфавітним принципом. Зазначено, що сформоване на сьогодні зібрання кіноплакатів у кількості понад 3 700 одиниць зберігання забезпечено належними умовами зберігання та планомірною високоякісною реставрацією на базі відділу реставрації НБУВ. Наголошено, що вагомий інформаційний потенціал зібрання українських кіноплакатів визначив завдання щодо його упорядкування та дослідження з метою залучення до наукового обігу і впровадження в сучасний соціокультурний простір.

Зібрання українських тиражних кіноплакатів 1923–1994 років Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського являє собою документальний масив, який був штучно виокремлений із плакатного фонду відділу образотворчих мистецтв з метою його вивчення та наукового упорядкування на початку 2000-х років. Саме тоді дослідження аркушевих образотворчих видань набули пріоритетності в науковій діяльності спеціалізованого мистецького підрозділу Бібліотеки. Виокремлення примірників кіноплакатів із загального фонду українських друкованих плакатів та зосередження їх в одно-

му зібранні надало можливість комплексного вивчення його як джерельної бази для формування національного бібліографічного репертуару зазначеного різновиду аркушевих образотворчих видань, а також допоміжного ресурсу для проведення документознавчих, мистецтвознавчих і кінознавчих досліджень.

Зібрання архівних примірників українських кіноплакатів НБУВ, яке налічує понад 3 700 одиниць зберігання, є одним із найбільших в Україні. Його основний масив складають аркушеві видання 1960–1980-х років, що надійшли до фондів шляхом централізованого комплектування обов'язковим примірником української друкованої продукції. Питання отримання Бібліотекою кіноплакатів 1920–1930-х років, які наразі вже є раритетами, залишається малодослідженим. У монографії І. І. Золотоверхової [8], присвяченій дослідженню кіноплакатів 1920–1930-х, немає інформації про надходження їх до фондів НБУВ. Достеменно ми можемо сказати лише про час надходження цих аркушів до книгозбірні у 1948–1964 роки, коли вона була Центральною публічною бібліотекою УРСР, на що вказують відбитки штемпелів на звороті плакатів. Достовірно невідомо, чи були кінорекламні афіші серед плакатів подарованої Бібліотеці у 1950–1960-х роках колекції літературознавця, бібліотекознавця, книгознавця, члена-кореспондента АН УРСР С. І. Маслової, адже в «Історії Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР» йдеться лише про їх загальну кількість, без розподілу за видами [9, с. 136]. Візуальне обстеження плакатних аркушів дає право стверджувати, що деякі з них потрапили в НБУВ із Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), що встановлено за відбитками штемпеля цієї наукової установи.

Важливим напрямом діяльності Бібліотеки є здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження цінних документів, акумульованих в її фондах. Великоформатні аркушеві образотворчі видання, до яких належать і кіноплакати, потребують особливої уваги в організації відповідних умов їх зберігання та планомірної реставрації. Колекція українських друкованих кіноплакатів зберігається у фонді відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства окремим документальним масивом, систематизованим за визначеним хронологічно-алфавітним принципом. У рамках кожного року плакати, які мають відповідний шифр зберігання, розміщено за алфавітом назв рекламаних фільмів, що забезпечує здійснення найбільшого пошуку документів у разі потреби надання їх користувачам для перегляду. Плакати розташовано на полицях у горизонтальному положенні в спеціальних теках із зав'язками, що найбільш опти-

мально для забезпечення належного їх зберігання, зокрема захисту від механічних пошкоджень, прямого сонячного світла й пилу. Серед важливих заходів, що сприяють збереженню цінних документальних джерел, є проведення фахівцями відділу реставрації НБУВ сучасної високоякісної реставрації пошкоджених плакатних аркушів. Технологічний процес дублювання плакатів на тканину (натуральну бязь), здійснюваний дзеркальним методом накатування на оргсклі, забезпечує зміцнення паперової основи кожного реставрованого аркуша. Застосування цієї технології відновлення плакатів уможливорює в подальшому не лише активно презентувати їх на виставках у бібліотечних локаціях, а й здійснювати безпечне транспортування для експонування в рамках спільних мистецьких проєктів НБУВ з іншими культурно-просвітницькими установами.

Планове наукове вивчення й упорядкування зібрання українських тиражних кіноплакатів НБУВ обумовлено насамперед необхідністю впровадження в сучасний науковий обіг образотворчих документів, які мають вагомий інформаційний потенціал. Актуалізація дослідження визначалась і надходженням до відділу образотворчих мистецтв великої кількості різнопланових запитів користувачів щодо цього різновиду аркушевих видань.

Перше ґрунтовне вивчення плакатів із фондів НБУВ було здійснено у 1980-х роках вже згадуваною нами І. І. Золотоверховою, коло наукових зацікавлень якої охоплювало становлення й розвиток українського кіноплаката 1920–1930-х років [8]. Подальше наукове опрацювання вітчизняних тиражних кіноплакатів Л. М. Гутник мало на меті створення на технологічній платформі системи автоматизації бібліотек (САБ) ІРБІС-64 тематичної ілюстрованої бібліографічної бази даних (ББД) «Український кіноплакат 1923–1994 рр.» у контексті формування національного бібліографічного репертуару українського кіноплаката ХХ ст., а також допоміжного ресурсу для підготовки наукових каталогів, монографій, статей, електронних тематичних виставок тощо. Робота в цьому напрямі базувалася на формуванні та введенні до ББД науково-бібліографічних описів кіноплакатів з прикріпленням до них відповідних цифрових зображень. У процесі наукового опрацювання кіноплакатного зібрання виникла потреба доповнення текстової та візуальної інформації, отриманої безпосередньо з аркушевих видань, додатковими відомостями стосовно художників і творців фільмів. Така робота передбачала опрацювання не лише опублікованих джерел – довідників, періодичних видань, каталогів мистецьких виставок, монографій з питань вітчизняного образотворчого мисте-

цтва, історії українського та зарубіжного кіно, а й архівних документів. Наразі сформовано вагомий електронний інформаційний ресурс, який різнобічно презентує феноменальне явище українського кіноплаката ХХ ст., а також надає можливості для дослідження цього різновиду плакатної рекламної графіки в контексті вивчення творчої діяльності вітчизняних художників, пропагування досягнень світового кіномистецтва на українських теренах тощо. Одним із нагальних питань після завершення підготовки науково-інформаційного продукту та інтегрування його в міжнародне наукове й культурно-мистецьке середовище залишається ілюстрування ББД «Український кіноплакат», яке здійснюється в рамках планового оцифрування плакатних аркушів на базі відділу оцифрування НБУВ. Створення цифрових копій кожного плаката слугуватиме запорукою збереження оригіналів друкованих аркушевих образотворчих документів. Разом з тим, обов'язковий супровід усіх бібліографічних описів плакатів у ББД їх високоякісними електронними зображеннями дозволить користувачам отримати можливість вивчення як окремих кіноплакатів, так і масиву кіноплакатів певного тематичного спрямування.

Створений Л. Гутник на базі електронної ББД «Український кіноплакат» ілюстрований науковий каталог «Український кіноплакат 1947–1994 років» [6] засвідчив приклад можливості вдалого науково-практичного застосування цього цифрового ресурсу. Підготовка видання стала логічним завершенням наукового опрацювання й упорядкування зібрання українських тиражних кіноплакатів 1923–1994 років із фондів НБУВ, започаткованого І. Золотоверховою.

Зважаючи на розгалуженість визначальних ознак, притаманних кіноплакатам, вони привертають увагу не лише художників і мистецтвознавців, а й дизайнерів, кінознавців, істориків, культурологів, музейних працівників. Неабиякий резонанс викликала створена на матеріалах плакатного зібрання із фондів відділу образотворчих мистецтв та презентована 2012 р. на вебпорталі НБУВ електронна колекція 100 українських кіноплакатів 1920–1930-х років, яка стала несподіваним відкриттям для потенційних дослідників [5]. Доступ до унікальних артефактів стимулював підготовку низки публікацій митця-графіка, викладача відділення графічного дизайну Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Андрія Андрейканіча [1, 2]; наукових розвідок художника медіамистецтва, плакатиста, мистецтвознавця, доцента факультету дизайну і реклами Київського національного університету культури і мистецтв Андрія Будника [3, 4]; мистецтвознавця, історика мистецтва Тетяни Дугаєвої [7].

Як джерело візуальної комунікації кіноплакат сьогодні набуває нових рис документа минулої історичної епохи. Збережені Бібліотекою аркушеві образотворчі видання досить часто викликають зацікавлення як раритетні артефакти виставкових проєктів різноманітного тематичного спрямування, що були реалізовані як у локаціях НБУВ, так і поза межами Бібліотеки. Плакати із фондів НБУВ експонувалися в рамках спільних масштабних виставкових проєктів, зокрема: «Ефемероїди ХХ ст. у плакаті» (ініційований Національним культурно-мистецьким та музейним комплексом «Мистецький арсенал» у 2016 р.); «Кричати! Кликати! Горіти! Українська кінореклама 1920–1930-х років» та «Польоти уві сні та наяву» (організовані Музеєм кіно Національного центру Олександра Довженка у 2020 р.); «Леся Українка. 150 імен» (підготовлений Національним центром ділового та культурного співробітництва «Український дім» у 2021 р.). 2024 р. в рамках проведення в «Українському домі» двох фестивалів – «Про Українське» та «Фундамент: історії про культуру», демонструвалися сучасні друковані версії українських кіноплакатів 1920-х років, виготовлені з цифрових копій, наданих Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського.

Візуальний ресурс зібрання українських кіноплакатів із фондів НБУВ неодноразово інтегровано у навчальний процес Майстерні графічного дизайну професора В. Шості Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМА) як базовий творчий матеріал для розроблення дизайнерських зразків сучасної кінореклами. Наочним прикладом такого упровадження став підготовлений студентами-дизайнерами НАОМА у 2021 р. креативний виставковий проєкт «Кіноплакат. Реінкарнація», що демонструвався в Мистецькому центрі «Шоколадний будинок» (Київ).

Перспективою подальшої презентації матеріалів зібрання вітчизняних тиражних кіноплакатів 1923–1994 років стане підготовка й оприлюднення на порталі НБУВ ретроспективних тематичних електронних виставок, присвячених творчій діяльності видатних художників-плакатистів, які плідно працювали в галузі реклами кіно та зробили гідний внесок в історію українського графічного мистецтва ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Андрейканіч А. І. Майстер українського кіноплаката – Ібрагім Літинський. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2013.

- № 2. С. 113–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2013_2_34 (дата звернення: 23.11.2024).
2. Андрейканіч А. І. Українські майстри кіноплаката першої третини XX століття : альбом. Косів : Довбуш, 2014. 96 с.: іл.
 3. Будник А. Встановлення авторства кіноплакату «Укразія. 7+2» 1924 року. *Деміур: ідеї, технології, перспективи дизайну*. 2018. № 2. URL: <https://doi.org/10.31866/2617-7951.2.2018.155068> (дата звернення: 23.11.2024).
 4. Будник А. В. Ідентифікація монограми А. Ф. в українському плакаті 1920–1930-х рр. *Мистецтво України першої половини XX ст. у світовому контексті* : зб. тез доп. Міжнар. наук. конф., Київ, 11 квіт. 2018 р. Київ, 2018. С. 41–42.
 5. Гутник Л. М. Колекція українського радянського кіноплаката 1920–1930-х рр. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/371> (дата звернення: 23.11.2024).
 6. Гутник Л. М. Український кіноплакат 1947–1994 років з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. Київ : Академперіодика, 2018. 576 с. : іл.
 7. Дугаєва Т. Кіноплакати М. Івасюка. Про маловідому грань творчості митця. *Версії*. 17.04.2015. URL: <http://versii.cv.ua/kultura/kinoplakati-mikolii-vasyuka-pro-malovidomu-gran-tvorchosti-mittsya/34091.html> (дата звернення: 23.11.2024).
 8. Золотоверхова І. І. Український радянський кіноплакат 20–30-х років. Київ : Наук. думка, 1983. 128 с. : іл.
 9. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / ред. М. Т. Максименко. Киев : Наук. думка, 1978. 227 с. : ил.

Світлана ЯРЕМЕНКО,

старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи та експозиції
Державного історико-культурного заповідника
«Поле Полтавської битви».
Полтава, Україна

Книга І. Ф. Павловського

**«Нїмецькія колонїи въ Полтавской губерніи
въ XIX ст. (1808–1867). По архивным даннымъ»
у фондах ДІКЗ «Поле Полтавської битви»**

У всі часи книги є важливими писемними та матеріальними історичними джерелами. Унікальність їх у тому, що дослідник може знайти інформацію не лише в самому тексті, але й в написах, підписах, клеймах, матеріалі, з якого книжку виготовлено, та іншому. Надзвичайно цінуються видання, що мають автографи відомих людей. Саме до таких належить книжка І. Ф. Павловського «Німецькі колонії в Полтавській губернії в XIX ст. (1808–1867). За архівними даними» (ориг. «Нїмецькія колонїи въ Полтавской губерніи въ XIX ст. (1808–1867). По архивным даннымъ»), видана 1913 р. у Полтаві, яка нині зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». До наукового обігу опис саме цього примірника вводиться вперше.

Метою цієї роботи є опис примірника книги, яка зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». Для реалізації цієї мети автор використав такі джерела: «Праці Полтавської Вченої Архівної комісії» (ориг. «Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии»), фондово-облікова документація ДІКЗ «Поле Полтавської битви»: інвентарна книга бібліотеки музею, книга надходжень основного фонду, інвентарна та науково-інвентарна картки, науково уніфікований паспорт.

Іван Францевич (Францович) Павловський (1851–1922) – історик, архівіст, краєзнавець, музеєзнавець. У 1870 р. він закінчив Полтавську чоловічу гімназію, а 1874 – історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, після цього близько

35 років працював викладачем Петровського Полтавського кадетського корпусу. І. Ф. Павловський був фундатором, а протягом 1909–1918 років незмінним директором Музею історії Полтавської битви на Шведській Могилі. 1909 р. отримав чин дійсного статського радника. Є автором понад 100 праць з історії Полтавської губернії. Активно друкувався у багатьох виданнях, у тому числі в журналі «Киевская старина». Був дійсним членом багатьох архівних комісій, секретарем Полтавської вченої архівної комісії (1903–1917), редактором видання «Праці Полтавської Вченої Архівної комісії» (ориг. «Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии») [10]. Варто зазначити, що завдяки методології позитивізму, якою керувався І. Павловський під час своєї роботи, його праці хоча і не містять фундаментальних висновків, але є безцінним джерелом фактів та архівних матеріалів, більшість з яких не збереглася до сьогодні [12].

Праця І. Павловського «Німецькі колонії в Полтавській губернії в XIX ст. (1808–1867). За архівними даними» вперше була надрукована в 10-му випуску збірника «Праці Полтавської Вченої Архівної комісії», який вийшов у 1913 р. у Полтаві під редакцією дійсних членів комісії: І. Ф. Павловського, А. Ф. Мальцева та Л. В. Падалки [7]. Того ж року стаття Івана Францовича вийшла окремою книжкою у Полтаві в приватному видавництві «Електрична типографія Г. І. Маркевича» (ориг. «Электрическая типография Г. И. Маркевича») (будинок, у якому вона розміщувалася, не зберігся) [8]. Власником друкарні був Григорій Іпатійович Маркевич (1849–1923) – педагог, видавець, музикознавець, культурно-освітній діяч, перший видавець україномовного часопису «Рідний край» (Полтава, 1905). Він заснував власну друкарню, яка «стала одним із перших культурних осередків в Україні початку XX століття, діяльність якої була спрямована на популяризацію та відродження національного мистецтва й культури» [3].

Примірник, що зберігається у фондах музею, був подарований І. Ф. Павловським І. А. Зубковському, про що свідчить напис на титульному аркуші: «Многоуважаемому И. А. Зубковскому на память от автора (підпис) 1913 г.».

Іван Андрійович Зубковський (1848–1933) – лікар, краєзнавець, публіцист, громадський діяч, засновник Миргородського курорту

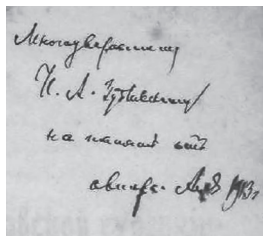

Рис. 1.
Підпис І. Ф. Павловського
І. А. Зубковському

(1917). У 1876 р. закінчив медичний факультет Університету св. Володимира у Києві. На початку російсько-турецької війни 1877–1878 років служив у військових госпіталях на Кавказі. З 1878 р. навчався в Петербурзькій військово-медичній академії. Потім служив лікарем у Миргородському земстві, а з 1883-го – у військових шпиталях у Ризі, Кременчуку, Катеринославі, Сімферополі [11]. У 1911 р. І. Зубковський вийшов у відставку в чині генерал-майора та переїхав до Миргорода, проживав там до самої смерті в 1933 р. У 1914 р. його було обрано головою Миргородської міської управи. Саме він помітив цілющі властивості місцевої води та відкрив першу водолікарню в місті. Був активним громадським діячем, очолював чимало організацій, брав участь у роботі народницького гуртка. Залишив понад 80 праць з історії Полтавщини, питань народної освіти, медицини та ветеринарії, в яких пропонував прогресивні реформи у цих галузях [9, с. 303]. У 1919 р. разом із вчителем І. Гавриловичем ініціював відкриття у Миргороді народного університету [9, с. 78]. І. Зубковський був знайомий з істориком І. Павловським, який вмістив його біографію у свій біографічний словник [6], а згодом презентував йому свою працю, присвячену німецьким колоніям. По-знайомилися вони, можливо, завдяки Полтавській вченій архівній комісії: Іван Андрійович був її членом, а Іван Францович – секретарем [9, с. 303]. Варто зазначити: ця організація, що діяла в Полтаві у 1903–1918 роках, була потужним центром виявлення, впорядкування, вивчення та публікації архівних матеріалів, багато з яких сьогодні, на жаль, втрачено. Результати своїх досліджень її члени публікували у спеціалізованому виданні організації.

Проаналізувавши наявні джерела, можна зробити висновок, що примірник книжки, який зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви», з 1913 р. належав І. А. Зубковському. Потім певний час книжка перебувала у фондах Миргородського музею, про що свідчить штамп: «Бібліотека та АРХІВ Миргородського МУЗЕЯ № 4338 та № 5058», згодом – Миргородського історико-краєзнавчого музею, про що свідчить напис: « $\frac{\text{МИКМ}}{3660}$ ». Згодом вона надійшла до бібліотеки музею історії Полтавської битви (далі – МІПБ) (номер за книгою надходжень в бібліотеку МІПБ – 65) [2], про це свідчить напис « $\frac{323}{(\text{П-12})}$ ». Це позначка бібліотеки музею історії Полтавської битви [5]. Згідно з науково-інвентарною карткою МІПБ № 1483, старий інвентарний номер предмета – 1879 [4]. Потім книгу було передано до основного фонду МІПБ за номером № 1483 [1].

Книжка написана російською мовою, надрукована дореволюційним шрифтом, має прямокутну форму (розміри: 25х17х1,2 см), палітурка картонна, обшита цупкою тканиною синього кольору, на яку наклеєно паперову обкладинку сіро-блакитного кольору. Обкладинка шрифтова. Палітурка кріпиться до книжкового блоку за допомогою клею. Без каптала. Корінець округлий. Форзац паперовий, синього кольору. Зошити зшиті між собою. Шрифт – 38 рядків на сторінці, висота рядка 5 мм. Нумерація сторінок – у верхній центральній частині сторінки. Має 9 штампів і 7 написів.

Згідно з інформацією, що міститься в книзі, написана вона на підставі матеріалів, які зберігалися в архіві Полтавського губерньського правління (понад 50 зв'язок, кожна містила десятки справ) [8, с. 3]. У виданні подається інформація про організацію німецьких колоній на території Полтавщини в XIX ст. – у Полтаві, Кременчуку та Костянтинограді. Вони почали там з'являтися у 1809 р. згідно з царським указом від 20 червня 1808 р. Уряд мав на меті прискорення розвитку в Росії сукноробства. Запрошені ремісники походили з Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії та інших західноєвропейських земель. Автор описує повсякденне життя німецьких колоністів: умови проживання, побут, взаємодію з місцевим населенням і владою; у додатки було включено документи органів влади.

Ця книга стала незамінним джерелом для багатьох дослідників, науковців і краєзнавців – усіх, хто цікавиться життям Полтави у XIX ст., зокрема темами, пов'язаними з історією німецьких колоній.

Список використаних джерел

1. Акт приймання на постійне зберігання № 348 від 15.06.1961. Акти приймання експонатів на постійне зберігання МІПБ за 1960–1961 рр. *Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви».*
2. Книга надходжень в бібліотеку МІПБ № 1 за 1950 р. (№ 1 – 1775). *Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви».*
3. Литвиненко А. Маркевич Григорій Іпатійович. *Українська музична енциклопедія* : в 6 т. / голова редкол. Г. Скрипник ; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Київ, 2011. Т. 3 : («Л-М»). С. 312.
4. Науково-інвентарна картка музею історії Полтавської битви № 1483. *Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви».*

5. Науково уніфікований паспорт № 1483 ДІКЗ «Поле Полтавської битви». *Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви».*
6. Павловский И. Ф. Зубковский Иван Андреевич. *Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века : с портретами* / Полтав. Ученая Архив. комис. Полтава : Типо-литогр. преемников Дохмана, 1912. С. 74–76.
7. Павловский И. Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808–1867). *Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии* / под ред. действ. членов комиссии: И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падальки. Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1913. Вып. 10. С. 97–215.
8. Павловский И. Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808–1867). Полтава : Электр. тип. Г. И. Маркевича, 1913. 122 с.
9. Розсоха Л. Миргородський родовідник: знадоби до генеалогії Миргородщини XVII–XX ст. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 1040 с.
10. Ротач П., Ротач О. Павловський Іван Францевич. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-880583> (дата звернення: 18.11.2024).
11. Ханко В. Зубковський Іван Андрійович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-13973> (дата звернення: 16.11.2024).
12. Яременко С. Праці І. Ф. Павловського як джерело з вивчення історії Полтавської єпархії (XVIII – початок XX ст.) : зб. наук. ст. за матеріалами круглих столів, присв. пам'яті історика, архівіста, музейника Івана Павловського. Полтава : Видавець Говоров С. В., 2020. Вип. II (2016–2020). С. 11–18.

Володимир ПАШУК,

старший науковий співробітник Інституту
українознавства імені І. Крип'якевича НАН України,
кандидат історичних наук.
Львів, Україна

Перша Просвітянська читанка (1871)

Актуальність і важливість анонсованої теми зумовлена відсутністю досліджень «Руської читанки для низших клас середніх шкіл», підготовленої та виданої «Просвітою» (у двох частинах) у 1871 р., а також її значенням у процесі творення національної гімназійної освіти (тобто середнього шкільництва) в Галичині.

З'ясовуючи сутність вказаного чину, необхідно враховувати тогочасні процеси, зумовлені конституційними реформами в Австрії, зокрема часткову федералізацію імперії, автономізацію краю та зміни у шкільництві. Як наслідок – майже всі гімназії у цьому східному регіоні завдяки активним діям польської політичної еліти стали польськими, дві (у Бродах і Львові) залишилися німецькими, а в нижчих класах львівської Академічної гімназії було запроваджено руську мову навчання. При тому Відень повідомив львівських русинів, що за наявності відповідних підручників і викладачів, у перспективі й старші класи цього закладу можуть бути переведені на народну мову навчання. Це означало, що українці краю за кілька століть отримали реальну можливість започаткувати формування національної середньої освіти, що стало вагомим кроком до творення у майбутньому власної вищої школи. Зрозуміло, що за тих умов дії Австрії мали бути підтримані й продовжені самими галичанами, і лише це могло стати підставою для остаточного перетворення німецької Академічної гімназії на українську. Це обумовило нову якість боротьби за національне шкільництво, успіх якої залежав уже від самих галичан, від їх спроможності швидко налагодити випуск підручників, насамперед, для нижчих гімназійних класів, де вже проводилося навчання. Відповідно, започаткувавши друк посібників для єдиної (хоч і частково) руської гімназії, «Просвіта» взяла на себе функцію творення дидактичної основи для забезпечення успіху в цій справі, тому доречно стверджувати, що бажаний успіх

значним чином залежав від Товариства, від зусиль, старань і вмінь його діячів, від їх інтелектуально-творчих можливостей, активності, оперативності, вивіреності дій. Тобто на цьому початковому етапі доля Академічної гімназії, а загалом і перспектива творення народної середньої (як наслідок – і вищої) школи в краї, значним чином залежала від просвітянського товариства.

Відзначимо, що одним із атрибутівних навчальних посібників були читанки, які мали, серед іншого, виконати кілька важливих завдань – дати матеріал для вправлення учнів у читанні, чим забезпечити навчальний процес відповідними матеріалами, а також довести – ця література написана народною мовою, що за тих умов було важливим аргументом для обґрунтування доцільності самої національної освіти. Відповідно, перша освітянська «Читанка» у двох частинах мала свою особливість і значимість. Якщо друк інших підручників значно залежав від перекладів відповідних посібників з іноземних мов, то видання «Читанки» мало творчий характер, обґрунтований вимір і власне національне значення. Вона мала свій галицький вираз, своє бачення реалій, свій спосіб їх осмислення та спрямування інтенцій майбутнього.

Важливість цієї розвідки посилюється ще й тим, що саме поняття «Читанка» має галицьке походження, а її друк новоствореним Товариством засвідчив трансформування її в традицію, яка зберігається в Україні й донині. Враховуючи вимоги щодо обсягу публікації, можемо зупинитися лише на загальній характеристиці цього першого видання, конкретно – на огляді та з'ясуванні структури «Читанки», на її першій частині.

Започаткувавши з 1869 р. друк гімназійних підручників із різних навчальних дисциплін, товариство «Просвіта» у 1871 р. видало посібник під назвою «Руска читанка для низших клас середніх шкіл» у двох частинах. Структура першої з них [8] передбачала дві частини, розділи і підрозділи: частина «І. Проза» включала позначені великими літерами розділи. Перший «А) Оповідання» складався із двох підрозділів, позначених маленькими літерами: «а) Повістки, повісті, байки, казки, притчі», «б) Оповідання з історії і з життя славних мужів». Розділ «Б) Описи» передбачав лише одну підназву – «Описи і образи, особливо з історії природи, з геої етнографії»; розділ «В) Статі дидактичні із назвою “Розправи, приповідки, пословиці і загадки”». Частина «ІІ. Поезія» складалася із розділу «А) Поезія епічна» та розділу «Б) Поезія лірична» без додаткових підрозділів.

На початку видання вміщено «Переднє слово», яке і репрезентувало цю першу гімназійну «Читанку». У першому реченні обґрунтовано причину появи цього видання: «...недостаточність руских читанок, уживаних дотепер в низших клясах шкіл середніх» [7]. Далі вказано на особливість цього нового видання: «...добором статей, ладом, язиком, а наконєць по-части і правописію значно ріжниться від попередників...». Наприкінці першого абзацу заявлено, що вона має бути більш корисною порівняно з попередніми аналогічними виданнями. У другому і завершальному абзаці названо упорядників: насамперед К. Лучаківського, учителя Бережанської гімназії, який надіслав до комісії з укладання руских підручників багато матеріалів, призначених для читанки першого класу середніх шкіл. Значна їх частина була використана у цьому виданні. Читачів також інформовано, що з метою розширення цього посібника і на другий клас середніх шкіл, «...поручено одному членові комісії, котрий довів діло до такого стану, в яким оно тепер на світ появилося». Тобто, що це видання було призначене для перших двох гімназійних класів. На звороті цієї непронумерованої сторінки вміщено «Поправки деяких важніших похибок друкарських» (кількістю 9), що засвідчило належну культуру просвітянських педагогічних видань.

Враховуючи твердження редакції про новий підхід щодо мови, змісту і правопису, насамперед, окреслимо ці перші позиції. Мова «Читанки» дійсно була наближена до народної, розмовної, яку було легко читати й сприймати тогочасному читачеві, який чув її з дитинства і по селах, і по містах, оскільки нею розмовляли і селяни, і міщани. Дещо по-іншому справа складалася з правописом і літерами. Частину текстів подано архаїчним скорописом, частину – гражданським шрифтом, наближеним до сучасного. Повністю збережено «яті, йорі», як тоді писали. Тобто звук «і» позначено традиційним «ѣ» (ять), звук «у» передано на письмі знаком, наближеним до незавершеної цифри «8»; звук «и» передавався на письмі літерою «ы», а наприкінці слів, що закінчувалися на приголосний, використано «ѣ» (йор – твердий знак), буква «я» у частині тексту, представленому архаїчним скорописом, виражена знаком, схожим на велику літеру «А» з додатковою вертикальною рисою посередині букви.

Враховуючи наведену вище аргументацію, для часткової ілюстрації цього дидактичного видання увагу буде зосереджено на публікаціях, вміщених у першому розділі першої частини під назвою

«а) Повістки, повісті, байки, казки, притчі», в якому налічувалося 44 позиції і який мав 128 сторінок. Це були невеликі за обсягом розповіді, здебільшого на півтори-три сторінки, а то й менше, а байки чи притчі різної тематики в рамках одного чи кількох абзаців позначені наскрізним нумеруванням.

Для формування уявлень про зміст і спрямування окреслено-го завдання доцільно простежити кілька сюжетних ліній окремих текстів, уміщених у першому розділі першої частини, та визначити їх характер, особливості. У публікації під назвою «Добросердний коваль» із зазначенням «3 читанки Шашкевича» [2, с. 3–4] йдеться про те, як в одній кузні коваль розпочинав щоденну роботу двома годинами раніше і завершував двома годинами пізніше, що мало забезпечити наприкінці тижня додатковий заробіток, рівний двом дням, який він передавав товаришу-погорільцю. Зрозуміло, що моральна засада стосувалася ідеї утвердження через позитивне трактування важливої людської риси – підтримки свого ближнього, що викликало повагу й визнання цього майстра, оскільки «...в цілій окресності величали коваля і славили його великодушність». В іншому матеріалі, під назвою «Старий бузьок каліка» [6, с. 9–11], авторства І. Наумовича, ця ж тематика має дещо ширший вираз і стосується високої оцінки доброти, підтримки родичів серед птахів і людей. За сюжетом, старого пораненого лелеку молодий птах, названий у тексті «добрим сином», відніс на собі до гнізда й опікувався ним до морозів, а коли знесилений впав, то його підібрав господар обійстя та разом із бузьком-калікою, принісши до хати, виходжував і годував до тепла, аж поки не повернулися до села лише три пари птахів, оскільки, як зазначив автор, того року, повертаючись із Вирію, були знищені бурею цілі зграї птахів. Господар помістив старого лелеку в його гніздо. Пощастило і молодому птахові – знайшов собі пару. Ідейна основа, як можна припустити з бувальщини (оскільки вказано рік події), – формування сімейних цінностей крізь призму підтримки й взаємовиручки. У розповіді під назвою «Дотепний суддя» [3, с. 8–9] йдеться про відстоювання чесного й доброго імені та про справедливе судочинство.

Ідею боротьби зі злом відображено у двох публікаціях авторства М. Устияновича під назвами «Ловець верховинський» та «Мість верховинця» [9, с. 13–17], де йдеться про те, як верховинці знешкодили орла та медведя, котрі завдавали шкоди селянам.

Частина вміщених творів у саркастичному тоні викриває не найкращі людські риси. У матеріалі «Сіра кобила» [4, с. 17–19]

розповідається про нерозважливого господаря, який, поїхавши в ліс рубати дуба, прив'язав до нього кобилу, щоб той не впав у річку. Однак падаючи, стовбур потягнув коняку за собою. При тому селянин бідкався не про тварину, а про те, що сусіди скажуть: «розу-му не стало», бо «прив'язав дуба до кобили».

Окремі матеріали стосуються історії. Зокрема публікація під назвою «Пригода в лісі» [10, с. 20–22], написана Маркіяном Шашкевичем, зачіпає тематику стихійного народного опору опришків, їх боротьби з дідичами. Розповідь під назвою «Муштрований кінь» [5, с. 42–49] (Данило Млака) сприяла формуванню кругозору буковинців, оскільки вказано, які ярмарки відбувалися у Чернівцях, Сереті та Сучаві, а також пропагувала заможне господарювання.

Серед іншого вміщено у виданні й байки під заголовком «Байки Я. Балагура» без зазначення автора, написані скорописом і архаїчним шрифтом, кожна з них містить кілька речень (приблизно 1/5 стор.). Це «Вовк і телята», «Пчола», «Жміль і пчола» та інші [1, с. 70–73].

Загалом, як випливає із огляду матеріалів, різноманітні за тематикою і жанром тексти мали суспільно-етичне спрямування. Автори прагнули сформувати у гімназистів моральні засади, які варто наслідувати, а ті, що піддавалися сарказму, поборювати; сприяти формуванню соціального і національного кругозору. Також у різних жанрових формах окреслено життєві цінності й орієнтири.

Про успішність «Читанки», її затребуваність і корисність свідчить перевидання першої частини у 1886 р., що було здійснено вже за підтримки «фонду краєвого», про що вказано на титулі. Там само відзначено, що її «Уложив Юліянъ Романчукъ» і що це третє видання призначене для «I-ой кляси» [1]. Хоча структура другого видання відповідала попередньому, однак книжка мала менший обсяг: 50 творів проти 90 у першому виданні, 272 сторінки проти 464 у першому.

Список використаних джерел

1. Байки Я. Балагура. *Руска читанка для низшихъ клясъ среднихъ школъ* / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 70–73.
2. Добросердний коваль. *Руска читанка для низшихъ клясъ среднихъ школъ* / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 3–4.
3. Дотепний судя. *Руска читанка для низшихъ клясъ среднихъ школъ* / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 8–9.

4. Иродгук. Сіра кобила. *Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ* / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 17–19.
5. Млака Д. Муштрований кінь. *Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ* / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 42–49.
6. Наумович І. Старий бузьок каліка. *Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ* / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 9–11.
7. Передне слово. *Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ*. / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. [Без нумерації].
8. Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ. Ч. I / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. 464 с.
9. Устиянович Н. Ловець верховинський; Местъ верховинця. *Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ* / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 13–17.
10. Шашкевич М. Пригода в лісі. *Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ школъ*. / накладом т-ва «Просвіта». Львів, 1871. Ч. I. С. 20–22.

Людмила КРАСИЛЬНІКОВА,

бібліотекар відділу науково-дослідної роботи
з рідкісними і цінними виданнями

Миколаївської ОУНБ.

Миколаїв, Україна

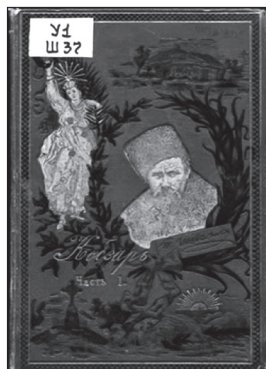

**Рідкісні видання Наукового товариства
імені Шевченка у фонді Миколаївської
обласної універсальної наукової бібліотеки**

Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека є однією з найстаріших публічних бібліотек південного регіону України. Особливе місце в її фонді належить рідкісним виданням XVIII – початку XX століть. Зібрання книжкових раритетів минулих століть налічує понад 50 тис. творів друку – книг, часописів і газет, що мають історичну, культурну та джерелознавчу цінність. Становлять інтерес перші та прижиттєві видання творів вітчизняних і зарубіжних письменників – М. Костомарова, М. Грушевського, П. Куліша, Л. Українки, І. Франка, Е. Золя та ін., рідкісні наукові праці видатних діячів науки (В. І. Вернадського, І. І. Мечникова, книги друкарів минулих століть.

Наукове товариство імені Шевченка – відоме в науковому, освітянському і культурологічному світі як перша українська національна академія наук. Було створено 13 грудня 1873 р. у Львові як Літературне товариство імені Шевченка з ініціативи відомих українських діячів М. Драгоманова, О. Кониського, О. Огоновського, В. Шухевича, І. Пулюя та інших науковців України. Очолив товариство громадський діяч Кирило Сушкевич. Метою товариства було відродження і розвиток української літератури та мови [2]. Особливий розквіт товариства припадає на період головування Михайла Грушевського (1897–1913). У цей час розпочався активний випуск серійних і монографічних видань і часописів: щоденної газети «Діло» (1880–1939), двотижневика «Зоря» (1885–1897), «Літературно-наукового вістника» (1898–1913) та «Записок Наукового товариства імені Шевченка», що стали головним серійним виданням товариства в усі періоди його існування.

Сьогодні Наукове товариство імені Шевченка продовжує працювати для потреб вітчизняної науки. Установа об'єднує понад 2 300 вчених, які працюють у 6 секціях і 37 різнопрофільних комісіях, що надає їй універсального академічного статусу. Територіальні осередки товариства є в Києві, Харкові, Черкасах, Луцьку, Ужгороді, Чернівцях, Івано-Франківську та інших містах України. Пріоритетним напрямом діяльності товариства є українознавство, проведення досліджень з української мови та літератури.

У фонді Музею книги Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки зберігаються окремі видання XIX – початку XX ст., що були надруковані в друкарні товариства, це книги з українського літературознавства та художньої література. Серед цих видань привертає увагу «Кобзар» Тараса Шевченка, надрукований у 1893 р. у Львові. Книжка має оригінальну палітурку стилію «модерн», характерного для кінця XIX – початку XX ст., мармурові обрізи. Текстологічна підготовка та редагування видання виконані українським ученим-філологом Омеляном Огоновським. Книга містить велику літературно-критичну статтю вченого про життя і творчість поета. Видання є справжньою знахідкою для колекціонерів рідкісних друкованих книг і шанувальників української поезії.

Зберігається у фонді Музею і рідкісне прижиттєве видання Лесі Українки «Думи і мрії», що вийшло у світ за участі В. Гнатюка в 1899 р. у Львові накладом 1 000 примірників. До збірки увійшли поеми «Давня казка» і «Роберт Брюс, король шотландський», цикли «Мелодії», «Невільничі пісні» та «Відгуки». Вміщені у книзі твори здебільшого вже публікувалися у періодичних виданнях і діста-

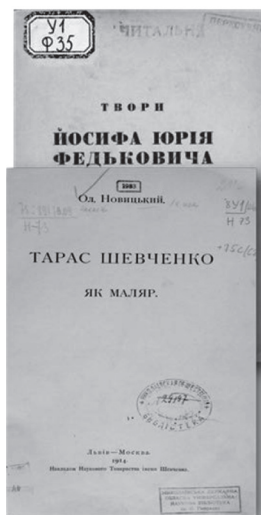
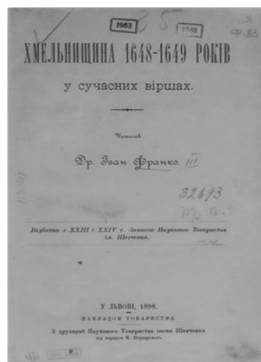
ли високу оцінку літературної громадськості. Найзначніший серед сучасників Лесі Українки знавець і поціновувач її поезії Іван Франко після виходу збірки узагальнив: «Від часів Шевченкового “Кобзаря” Україна не видала кращої збірки поетичних творів... Головною її силою є лірика та малюнки сцен і ситуацій, що впливають з лі-

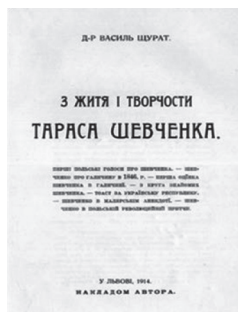
ричного настрою. Тут кожне її слово має силу та пластику, тут що не строфа, то мистецьке степенування поетичного шляху».

Становить інтерес прижиттєве видання праці Івана Франка «Хмельницщина 1648–1649 років у сучасних віршах», що побачило світ у Львові. Вперше вона була надрукована в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» в 1898 р. (Т. 23/24, кн. 3/4), і того ж року вийшла окремим виданням. Ця історична праця присвячена селянському руху і революції 1648 р. в Галичині, польсько-українським взаєминам. Книжка має літературознавче спрямування, автор аналізує польську поезію, що відобразила дуже важливий період української історії середини XVII ст. Крім того, оскільки письменник характеризує головних діячів Хмельниччини, описує найважливіші події тих років і окреслює їх причини, праця має й етнографічне значення.

У фонді нашої бібліотеки зберігаються «Твори» українського письменника-романтика, передвісника національного відродження Буковини Йосипа-Юрія Федьковича, надруковані в 1914 р. у Львові. До збірника увійшли короткий біографічний нарис про письменника, написаний видавцем-редактором Юліаном Романчуком, та твори різного жанру: думи, балади, байки, пісні, казки і вірші для дітей, поеми, повісті, оповідання.

Зберігається у фонді прижиттєве видання історика мистецтва, бібліографа Олексія Новицького «Тарас Шевченко як маляр», що вийшло в 1914 р. у Львові. Це перша монографія про мистецьку творчість Кобзаря. У цьому нарисі автор не лише зробив першу спробу наукового огляду та мистецької оцінки Шевченкової творчості, але й упорядкував реєстр усіх відомих на той час мистецьких творів Шевченка, що охоплює 351 позицію. Крім того, науковець подав список 11 приписуваних митцю творів із довідками про кожен з них і 130 репродукцій важливих праць Тараса Шевченка. Своєю монографією Олексій Новицький заклав основи для по-

дальшого вивчення художньої творчості Тараса Шевченка. Книга в червоній коленкоревій оправі із шрифтовим золотим тисненням представляє наукову і художню цінність та становить колекційний інтерес.

Цінною є книжка українського літературознавця, поета, перекладача Василя Щурата «З життя і творчості Тараса Шевченка», надрукована в 1914 р. у Львові. Автор написав понад 20 досліджень про поета, посівши помітне місце в історії шевченкознавства початку ХХ ст. Вчений детально аналізує творчість Т. Г. Шевченка, розглядає теми «Шевченко і Галичина», «Перша оцінка Шевченка в Галичині», «3 круга знайомих Шевченка» та ін.

Представлені книжкові видання, що вийшли друком на матеріально-технічній базі товариства, є свідченням розвитку наукового, літературного і видавничого процесів наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. Ознайомитися з ними можна в Музеї книги Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Список використаних джерел

1. Черниш Н. І. Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939) : навч. посіб. для вищ. навч. закл. Київ : Наша культура і наука, 2006. 53 с.
2. Шевченківська енциклопедія. : в 6 т. / НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. Київ, 2013. Т. 4 : М-Па. С. 451–453.

Лариса ІЖИК,

головний бібліотекар відділу рідкісних видань
та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки.
Одеса, Україна

Західноєвропейський екслібрис у колекції Одеської національної наукової бібліотеки

Протягом багатьох століть книжкові знаки привертають увагу дослідників, бібліофілів, колекціонерів.

ОННБ як одна з найстаріших і найбільших бібліотек в Україні за майже 200-річну історію накопичила у своїх фондах понад 5 млн книг. У XIX ст. поповнення фондів здійснювалося шляхом купівлі книг на асигновані міською думою кошти та дарувань від приватних осіб. Останні іноді сягали 80% від загальної кількості щорічних надходжень. Траплялись серед них і приватні бібліотеки. У роки громадянської війни до бібліотеки потрапили величезні масиви книг із закритих установ і книгосховищ, а також реквізованих у «буржуазії, що втекла». Як правило, ці книжки розчинялися в загальних фондах і втрачали сліди свого походження. З часом було вирішено дослідити і поновити особисті книжкові зібрання. Однією із відправних точок таких досліджень став книжковий знак. Екслібрис на книзі – це документ, який засвідчує існування тієї чи іншої бібліотеки, дає можливість встановити належність книжки певному власнику.

Серед багатьох екслібрисів на книжках фонду рідкісних видань та рукописів ОННБ найбільше західноєвропейських книжкових знаків XVII–XIX ст. Книжкові знаки на той час мали переважно геральдичний характер, хоча зустрічаються сюжетні й орнаментальні. Збирачі книг надавали великого значення зовнішності книжки: намагалися надати їй гарного вигляду за допомогою розкішних палітурок, на яких золотом відтискували власні герби – суперекслібриси.

Серед власників – представники королівських родів, зокрема французький король *Людвік XV* та його оточення: донька – принцеса Вікторія Французька, невістка Марія Жозефа Саксонська. Ці бібліотеки зберігались у Версальському палаці.

Рис. 1. Суперекслібрис Людовіка XV

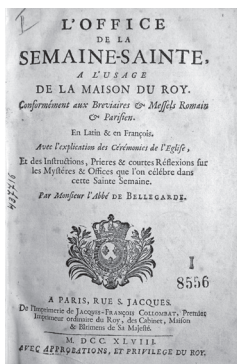

Рис. 2. Примірник ОНБ з суперекслібрисом Людовіка XV

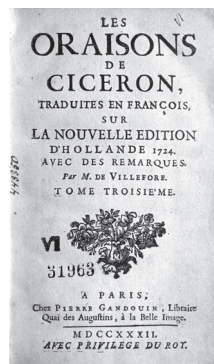

Рис. 3. Примірник ОНБ з суперекслібрисом Вікторії Французької

Книжки Людовіка XV демонструють щирий інтерес короля до історії, до біографій видатних людей і, особливо, королів Франції, він цікавився періодами революцій, заворушень та релігійних війн. У бібліотеці монарха були широко представлені класичні автори грецької та римської античності, а також письменники епохи Просвітництва, наприклад, Вольтер і Монтеск'є. Бібліотека регулярно оновлювалася і розширювалася відповідно до мінливих уподобань короля.

Палітурна справа за часів Людовіка XV переживала справжнє «золоте століття»: палітурки, виготовлені із сап'яну або телячої шкіри, прикрашені кольоровою мозаїкою або навіть слюдаю фарбою, багатими мереживними візерунками з гербом монарха. Ця вишуканість особливо помітна в роботах королівських палітурників, зокрема Антуана-Мішеля Паделу Молодшого (1685–1758) і П'єра-Поля Дюбюссона (16...?–1762) (Рис. 1).

Примірник ОНБ із суперекслібрисом короля – це книжка французького абата і письменника Жана-Батиста Бельгарда «Служба Страсного тижня для потреб королівського дому» (1748) (Рис. 2).

Великими шанувальниками читання були і доньки короля. Четверта і найгарніша донька Людовіка XV, **Вікторія**, поряд із релігійними та історичними творами, грецькими та римськими класиками мала у своїй бібліотеці трактати з хімії та фізики. У нашій колекції маємо «Промови» Цицерона, що вийшли у Парижі в 1732 р. (Рис. 3).

Книжка принцеси оформлена у палітурку зі шкіри оливкового кольору, на верхній кришці витіснено золотий герб (Рис. 4–5).

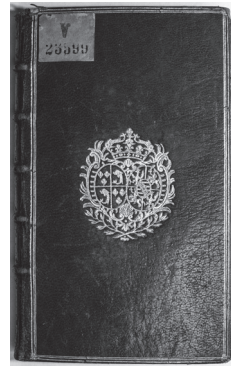
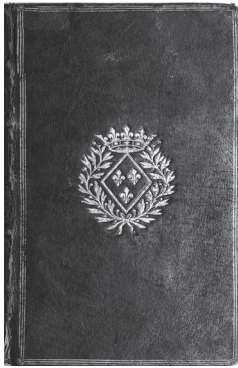

Рис. 4-5. Книжкові знаки Вікторії Французької

Рис. 6. Суперекслібрис Марії Жозефи Саксонської

Марія Жозефа була донькою польського короля Августа III і дружиною французького дофіна Людовіка, сина Людовіка XV, матір'ю останніх трьох королів Франції: Людовіка XVI, Людовіка XVIII і Карла X. Особиста бібліотека Марії Жозефи містила лише релігійні книжки та невелику кількість робіт з історії, музики й образотворчого мистецтва. Книжки мають гарні палітурки, деякі виконані королівським палітурником Антуаном Мішелем Паделу (Рис. 6)

У нашому фонді бібліотека дофіни представлена «Історією Польщі» П'єра-Жозефа Соліньяка (Париж, 1750) – французького письменника, секретаря польського короля Станіслава Лещинського (Рис. 7).

Жанна-Антуанетта Пуассон, більше відома як **маркіза де Помпадур**, стала символом своєї епохи. Різносторонньо обдарована, вона опікувалася різними галузями мистецтва, формуючи моду і стиль свого часу. Бібліотека мадам де Помпадур, яку вона почала збирати у 20-річному віці, налічувала понад 35 000 книг, що робило її однією з найбільших на той час. Після смерті маркізи в 1764 р. її бібліотеку було розпопорошено. Надрукований через рік каталог дає уявлення про інтереси маркізи в галузі теології, мистецтва, поезії, історії, музики, політики, економіки, фінансів, сільського господарства. Пристрасть маркізи до висококласних творів мистецтва та предметів розкоші поширювалась і на книги – багато з них вишукано оздоблені найкращими палітурниками того часу – Антуаном Мішелем Паделу та Луї Дусером (Рис. 8).

Книжка із нашого фонду, що належала маркізі, – це візирець популярного жанру середини XVII століття – героїчний, або галантний, роман (1673). Такий твір поєднує в собі романтичну фантастику й епос,

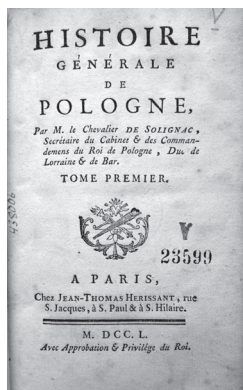

Рис. 7. Примірник ОННБ з екслібрисом Марії Жозефи Саксонської

Рис. 8. Суперекслібрис маркізи де Помпадур

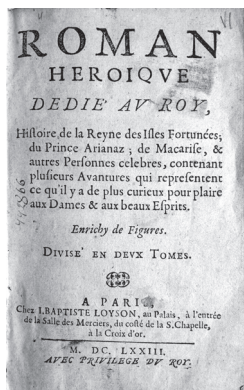

Рис. 9. Примірник ОННБ з екслібрисом маркізи де Помпадур

розповідає про подвиги міфологічних та історичних героїв, «містить пригоди, що являють собою найцікавіше, що може зробити задоволення дамам і прекрасним розумам», – як писав автор нашого примірника, французький письменник Франсуа Едлен абат д'Обіньяк (Рис. 9).

Бібліотека французького історика та державного діяча **Жака Огюста де Ту** вважалась однією з найбільших приватних бібліотек свого часу, вона налічувала приблизно 1 000 рукописів і 8 000 друкованих видань. Наукова та енциклопедична за характером, вона містила твори античних і середньовічних авторів, насамперед істориків і філософів. Бібліотека була поповнена його сином. Нащадки зберігали її до 1680 р., тоді бібліотеку викупив президент Паризького парламенту маркіз Жан-Жак де Менар. У XVIII ст. вона перейшла до родини маршала Франції Шарля де Рогана-Субіза. Складений тоді її каталог включав 12 729 найменувань. У 1789 бібліотека була розпродана, під час продажу майна принца де Рогана-Субіза (Рис. 10–11).

Примірник із бібліотеки Жака Огюста де Ту в нашій книгозбірні – це венеціанське видання «Історія Європи» (1570) іспанського письменника та перекладача XVI ст. Альфонсо Ульоа. У XIX ст. книжка зберігалась у бібліотеці відомого колекціонера Одеси, предводителя дворянства Херсонської губернії Івана Іраклійовича Куріса (Рис. 12).

Бібліотека французького вченого, єпископа **П'єра-Даніеля Юе** вважалась однією з найвідоміших і найбагатших французьких колекцій XVII ст. У ній представлені всі галузі знань, але чільне міс-

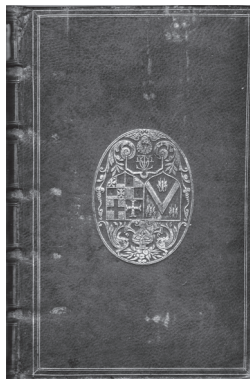
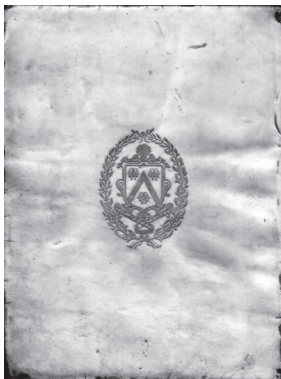

Рис. 10-11. Книжкові знаки Ж. О. де Ту

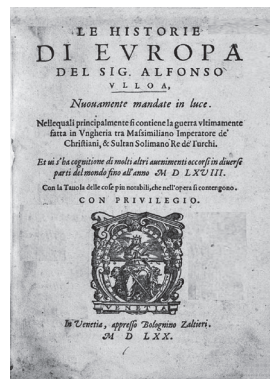

Рис. 12. Примірник ОННБ з екслібрисом Ж. О. де Ту

це посідають теологія, філософія та література. На момент смерті єпископа вона складала понад 8 000 творів, зібраних за сімдесят років його наукової діяльності. У 1680 до Юе перейшла частина книжок із бібліотеки Жака Огюста де Ту. Більшість його книжкової колекції зберігається у Національній бібліотеці Франції (Рис. 13–14).

У нашій бібліотеці зберігається одна книжка з суперекслібрисом Юе – видання французького археолога, піонера в дослідженнях пам'яток давньої Греції Жака Спона «Цікаве дослідження античності, що присвячене медалям, барельєфам, статуям, мозаїкам та стародавнім написам» (1683) (Рис. 15).

Державний радник та інтендант фінансів часів Людовіка XIV **Луї Урбен Лефевр де Комартен** у своєму замку Сен-Анж зібрав колекцію творів мистецтв і багату бібліотеку, що складалася із 3 362 найменувань. За свідченнями сучасників, вона була «чудовою як вибором творів, так і красою палітурок». Колекції замку зберігалися нащадками до 1797 р., коли майно останнього власника – замок Сен-Анж, меблі, колекції та бібліотека – було конфісковане революційною владою та продане з молотка (Рис. 16–17).

На жаль, з усіх бібліотечних скарбів цього аристократа ми маємо лише твір французького вченого і бібліографа Франсуа Груде «Бібліотека, або Загальний каталог всіх авторів, які писали французькою мовою протягом п'ятисот і більше років до сьогоднішнього дня» (1584) (Рис. 18).

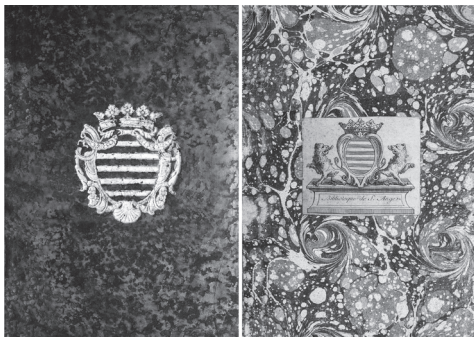

Рис. 16-17. Книжкові знаки Л. У. Лефевра де Комартена

Рис. 18. Примірник ОННБ з екслібрисом Л. У. Лефевра де Комартена

дання Біблії і Талмуда, граматики та словники, а також рідкісні твори єврейсько-німецької літератури. Це зібрання було продане Альтдорфському університету спадкоємцями Вагензейля у 1708 р. (Рис. 21).

У фондах ОННБ екслібрис Вагензейля зберігся на конволюті законодавчих актів князівства Пфальц-Нойбург, виданих у 1577–1623 роках (Рис. 22).

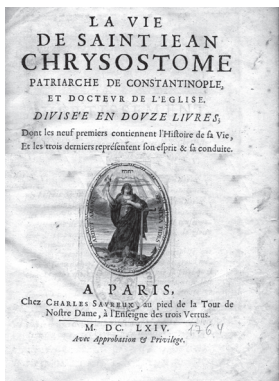

Рис. 20. Примірник ОННБ з екслібрисом Н. Ламбера

Власником наступної бібліотеки був австрійський державний діяч **Йоганн Карл Філіпп фон Кобенцль**, який від 1753 р. і до самої смерті керував Австрійськими Нідерландами від імені імператриці Марії Терезії. Його правління було тривалим і плідним, за що Марія Терезія була йому дуже вдячна. У 1759 він став кавалером ордена Золотої руни і отримав Великий хрест ордена Святого Стефана. Заснував у Брюсселі Літературне товариство, яке у 1772 р., вже після смерті Кобенцля, було перетворено на Академію наук і образотворчих мистецтв Бельгії. Кобенцль був одним із найзначніших колекціонерів предметів мистецтва в Європі,

його зібрання містило живописні твори Рубенса, Герарда Доу, Ван Дейка та ін. Бібліотека мистецтва налічувала 2 821 твір з усіх галузей знань. На окрему увагу заслуговували, за словами сучасників, «географічні багатства, які не можна знайти ніде в іншому місці» (Рис. 23).

Рис. 21. Екслібрис Й. К. Вагензейля

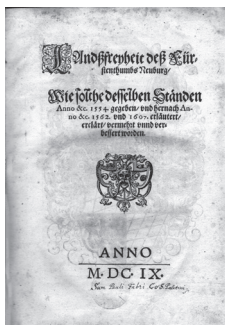

Рис. 22. Примірник ОННБ з екслібрисом Й. К. Вагензейля

Рис. 23. Суперекслібрис Й. К. фон Кобенцля

У нашому фонді географічні багатства колекціонера представлені пам'яткою європейської картографії XVI ст. – атласом «Theatrum orbis terrarum» («Театр земного кола». Антверпен, 1570), створеним Абрахамом Ортеліусом. На верхній і нижній кришках палітурки – тиснений золотом герб Кобенцля. Після смерті графа бібліотеку було продано на аукціоні в 1771 р. (Рис. 24).

Англієць Джозеф Сміт замолоду вирушив до Венеції, де швидко став відомим як пристрасний колекціонер книг і предметів мистецтва. У 1740 р. він отримав посаду британського консула у Венеції, обіймав її протягом двадцяти років. Визначна роль консула Сміта полягає в тому, що він опікував художників, здебільшого венеціанських пейзажистів, майстрів ведути, насамперед, знаменитого Каналетто. Саме Джозеф Сміт створив «ринок попиту» на венеціанську ведуту серед британських аристократів.

Сміт був також бібліофілом і видавцем. Каталог його першої бібліотеки, в якому значиться 260 інкунабул, був надрукований у Венеції в 1755 р. У 1762 р. Сміт продав велику частину свого зібрання рідкісних книг, античних камей, монет, гравюр, малюнків і картин англійському королю Георгу III за 20 000 фунтів стерлінгів. Книги з бібліотеки Джозефа Сміта тепер становлять ядро Королівської бібліотеки, що зберігається в Бібліотеці Британського музею. Сміт продовжив збирати книги, до його нової колекції увійшло 118 першодруків. Після його смерті цю другу колекцію було продано в 1773 р. на лондонському аукціоні. Більшість книг Сміта переплетено в білий пергамент, на верхній кришці палітурки золоте тиснення герба або гравірований екслібрис (Рис. 25).

Рис. 24. Примірник ОННБ з екслібрисом
Й. К. фон Кобенця

Рис. 25. Екслібрис Дж. Сміта

На жаль, книга з бібліотеки Сміта, яку ми маємо в нашому розпорядженні, не дає уявлення про багатство його книжкового зібрання. Це багатотомне видання – бібліографічний довідник французького друкаря та книготорговця Гійома-Франсуа Дебюра «Повчальна бібліографія, або Трактат про розуміння рідкісних та унікальних книг» (1763–1768) (Рис. 26).

Італійський політик і бібліограф **граф Джакомо Марія Мандзоні** належав до дворянського роду, родовід якого бере початок у XVI ст. У юному віці виявилася його пристрасть до колекціонування книг. Будучи патріотом, у 1848–1849 роках він боровся за незалежність Італії, був міністром фінансів Римської республіки. Унаслідок репресій проти республіканців тривалий час перебував у вигнанні. Повернувшись на батьківщину в 1859 р., він присвятив себе бібліографічним дослідженням. Зібрав багату бібліотеку з 25 000 томів, яка містила понад 400 інкунабул і близько 220 рукописів. Йому належав дорогоцінний «Кодекс про політ птахів» Леонардо да Вінчі, який нині зберігається в Королівській бібліотеці у Турині. Особиста бібліотека Д. Мандзоні не набагато пережила власника: після безрезультатних переговорів між його сином Луїджі та Міністерством освіти її було продано з аукціону. У 1892 р. її купила група торговців антикварними книгами за значну суму – 920 000 лір (Рис. 27).

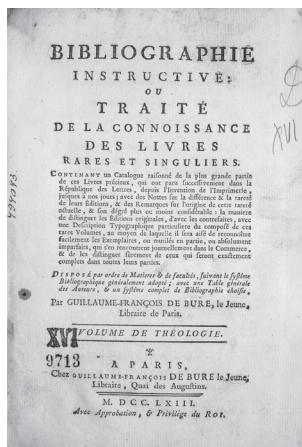

Рис. 26. Примірник ОННБ з
екслібрисом Дж. Сміта

Рис. 27. Екслібрис
Д. Мандзоні

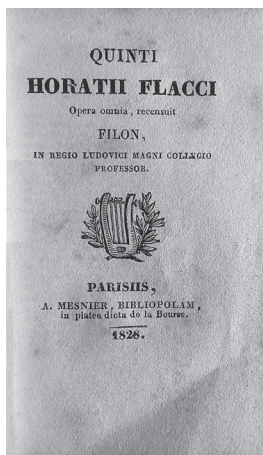

Рис. 28. Примірник ОННБ
з екслібрисом Д. Мандзоні

У фондах ОННБ виявлено невеличкого розміру книжковий знак Джакомо Мандзоні на мініатюрному виданні творів Горація, що вийшло в Парижі у 1828 р. (Рис. 28).

Завершуючи розповідь, хочу підкреслити, що фонди відділу рідкісних видань та рукописів ОННБ містять величезне книжкове багатство: рідкісні видання з екслібрисами, особистими записами, автографами та дарчими написами. І розкриття цих фондів – одне з основних завдань нашої книгозбірні.

Список використаних джерел

1. Guigard J. Nouvel armorial du bibliophile : guide de l'amateur des livres armoriés. Paris, 1890. T. 1-2.
2. Bauchart E. Q. Les femmes bibliophiles de France (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles). Paris, 1886. T. 1-2.
3. Bertarelli A., Prior D.-H. Gli exlibris italiani. Milano, 1902.
4. Warnecke F. Die deutschen Bücherzeichen (Ex-libris) von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart. Berlin, 1890.

СЕКЦІЯ 4

**ЦИФРОВІ ПРОЄКТИ
ТА ТЕХНОЛОГІЇ
ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ,
ДОСТУПУ ТА ПРОМОЦІЇ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ**

Людмила ДІДУХ,

завідувач відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства,
кандидат історичних наук,

Володимир МІХАЛКО,

доцент, старший науковий співробітник відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кандидат технічних наук,

Євгенія ЧОРНОМОРЕЦЬ,

старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства,
кандидат філософських наук.
Київ, Україна

Основні можливості хмарної платформи

«AMAZON WEB SERVICES»

для зберігання цифрових копій документів

Національного архівного фонду

Забезпечення надійного зберігання архівних документів під час повномасштабної збройної агресії Росії проти України вимагає від вітчизняних архівних установ своєчасного розроблення та впровадження системи превентивних і активних заходів для мінімізації можливих негативних наслідків бойових дій, таких як викрадення, знищення або пошкодження, особливо коли йдеться про документи Національного архівного фонду (НАФ).

Одним із ефективних та дієвих способів забезпечення збереженості архівних документів є використання можливостей хмар-

них сховищ для розміщення там їх цифрових (електронних) копій. Адже файли зберігаються на численних розподілених у мережі серверах, які можуть бути розміщені на території іноземних держав і мають стабільну безпекову ситуацію. Відповідно до Закону України «Про хмарні послуги», хмара – це сукупність динамічно розподілених налаштовуваних хмарних ресурсів, що можуть бути оперативно надані користувачу хмарних послуг і вивільнені через глобальну та локальні мережі передачі даних [6].

Аналіз можливостей і технічних характеристик хмарних сховищ [1] свідчить, що до ключових їх переваг у контексті можливого зберігання резервних копій архівних документів в електронній формі належать: простота і доступність їх використання; автоматизація процесу оновлення баз даних у хмарних сховищах, а також здійснення резервного копіювання; автоматизація процесу забезпечення безпеки даних, що зберігаються у хмарах; простий доступ до хмарного сховища, можливий у будь-який час та з будь-якого пристрою. Основними недоліками використання хмарних сховищ у цьому контексті є: залежність роботи від наявності мережі; наявність ризиків несанкціонованого втручання третіх осіб і хакерських атак.

Фактично, архівні установи почали використовувати хмарні сервіси для зберігання цифрових (електронних) копій документів НАФ у перші місяці збройної агресії Росії проти України. Вже в лютому 2022 р. українські архівісти отримали від іноземних колег пропозиції щодо збереження цифрових даних у хмарних сховищах за межами України задля їх убезпечення. 15 березня 2022 р. Верховна Рада України внесла зміни до ст. 5 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [5], за якими володільцям інформації було дозволено протягом періоду дії правового режиму воєнного стану в Україні та шести місяців після його припинення чи скасування укладати договори з іноземними компаніями, організаціями – постачальниками хмарних послуг. Відповідно, 25 березня 2022 р. було укладено Угоду між Державною архівною службою України та Національним архівом Сполученого Королівства (Велика Британія) «Про резервне зберігання цифрових копій документів НАФ України у хмарних сховищах іноземних партнерів» [4], за умови якої Національний архів Сполученого Королівства на безоплатній основі надав хмарне сховище достатнього розміру на базі платформи хмарних послуг «Amazon Web Services» (AWS). Це на-

дало можливість державним архівним установам розпочати організацію процесу зберігання копій архівних документів НАФ на випадок можливої втрати або пошкодження їхніх оригіналів через бойові дії на території України.

Загалом AWS – це потужна платформа хмарних послуг, яка дозволяє користувачам зберігати дані, розгортати, масштабувати та керувати інфраструктурою, даними, програмними застосунками у хмарі. Її глобальна інфраструктура наразі включає 108 зон доступності в 34 географічних регіонах, також оголошено про плани створення ще 18 зон доступності в 6 регіонах – у Мексиці, Новій Зеландії, Королівстві Саудівська Аравія, Таїланді, Тайвані та Європейській суверенній хмарі AWS [8]. Усі центри обробки даних, зони доступності та регіони AWS взаємопов'язані завдяки використанню спеціалізованої приватної інфраструктури глобальних мереж з високою доступністю та низьким рівнем затримок. AWS пропонує хмарні сервіси різного призначення, які можна використовувати в комбінаціях відповідно до потреб користувача: сервіси для виконання обчислень; файлові сховища; бази даних; віртуальні мережі; сервіси для машинного навчання; медіасервіси та ін.

Для зберігання цифрових (електронних) копій архівних документів можна використовувати такі її сервіси: «Amazon EC2» (Elastic Compute Cloud) та «Amazon Simple Storage Service» (Amazon S3).

«Amazon EC2» (Elastic Compute Cloud) є однією з основних служб AWS, яка забезпечує можливість гнучкого надання комп'ютерних ресурсів. EC2 – це віртуальні сервери, оплачувані погодинно. «Amazon EC2» пропонує різні варіанти зберігання даних, наприклад, «Amazon Elastic Block Store» (Amazon EBS), а також «Amazon Elastic File System» (Amazon EFS), які можуть бути використані залежно від необхідних вимог до сховища даних.

«Amazon Simple Storage Service» (Amazon S3) є популярним хмарним сервісом для зберігання даних завдяки своїй простоті й універсальності, він пропонує масштабовану, надійну інфраструктуру зберігання даних з малою затримкою. «Amazon S3» вирізняється високою гнучкістю через можливість зберігати дані будь-якого типу й обсягу, до них зручно звертатися за будь-якої потреби – часто (наприклад, кілька разів на секунду для аналітики в реальному часі) або рідко (наприклад, один раз для аварійного відновлення).

Файли копій документів можуть мати розмір від одного до п'яти терабайтів, а загальний обсяг даних, які можна зберігати, є необмеженим. Сервіс S3 за замовчуванням захищений: створено кошики, доступні лише тому, хто їх створив, і доступ до них можна повністю контролювати. Дані безпечно завантажуються через кінцеві точки SSL за допомогою протоколу HTTPS. «Amazon S3» автоматично шифрує всі завантажені дані або, як альтернативу, дозволяє використовувати власні бібліотеки шифрування. Нарешті, «Amazon S3» підтримує автентифікацію користувачів для керування доступом до даних, автоматично виділяє загальнодоступні кошики та повідомляє про зміни у політиках кошиків.

Враховуючи типи й обсяг документів у вітчизняних державних архівних установах, вартість і доступність хмарних послуг, а також можливості щодо забезпечення інформаційної та кібербезпеки, для зберігання копій архівних документів у хмарних сховищах AWS доцільно використовувати саме сервіс «Amazon S3».

Основні переваги сервісу «Amazon S3» для виконання архівних робіт є такі:

- можливість швидкого звернення до файла за його ідентифікатором, отримання його метаданих;
 - зручні для провайдера можливості тарифікації залежно від активності користувачів (це дозволяє користувачам отримувати необхідний обсяг, змінюючи його лінійно; користувач платить тільки за споживані ресурси: обсяг, трафік, кількість запитів);
 - файли можуть зберігатися в окремих контейнерах зі своїми параметрами доступу, зберігання, продуктивності тощо (тобто їх зручно структурувати та розділяти);
 - усі об'єкти сховища розташовуються в плоскому адресному просторі, без ієрархії, наявної у звичайній файловій системі (це спрощує доступ та роботу з файлами).
- До недоліків сервісу «Amazon S3» можна віднести такі:
- більше витрат на зберігання інформації порівняно з Amazon EC2;
 - нижча швидкість роботи з файлами порівняно з блоковими сховищами.

Попри те, що зберігання файлів у «Amazon S3» дорожче, ніж в «Amazon EC2» (блокових або файлових сховищах), шляхом більш гнучкої та точної тарифікації для користувача все одно вигідніше користуватися сервісом «Amazon S3», оскільки оплата здійснюєть-

ся лише за реально використане. А недолік щодо швидкості роботи «Amazon S3» компенсується простотою горизонтального масштабування сховищ.

Організаційно-технічне забезпечення доступу державних архівних установ до хмарних сховищ AWS здійснює Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів (ЦДАЕА). У березні 2022 р. було отримано 50 акаунтів для завантаження цифрового контенту центральними державними архівами та державними архівами областей, здійснено їх тестування, що уможливило початок завантаження цифрових копій [2, с. 26]. У 2023 р. працівники ЦДАЕА розробили методичний документ щодо порядку використання програмних засобів командного рядка AWS та програми «FileZilla Client» з метою завантаження файлів у хмарні сховища AWS [3]. 21 грудня 2023 р. за сприяння Державної архівної служби України було проведено навчально-практичний вебінар для ознайомлення з широким спектром можливостей AWS, у якому взяли участь представники центральних і обласних державних архівів України. На вебінарі представники Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву поділилися найкращими практиками використання AWS [7].

Отже, практичне використання вітчизняними державними архівними установами можливостей хмарних сховищ може стати необхідним елементом забезпечення надійного зберігання документів НАФ.

Список використаних джерел

1. Дідух Л. В., Міхалко В. В. Зберігання віддаленого фонду документів Національного архівного фонду у хмарних сховищах. *Інформація та соціум* : зб. матеріалів IX Міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 7 черв. 2024 р.). Вінниця, 2024. С. 45–48. URL: <http://surl.li/ytqcdt> (дата звернення: 13.11.2024).
2. Ковтанюк Ю. Актуальні питання збереженості фондів архівів, бібліотек і музеїв як установ культури в умовах воєнного стану. *Бібліотечний вісник*. 2024. № 2. С. 12–31. URL: <http://surl.li/wacarz> (дата звернення: 13.11.2024).
3. Методичні рекомендації щодо використання програмних засобів для завантаження файлів у хмарні сховища / уклад.: К. В. Євсєєв, В. В. Беденко ; за ред. О. В. Лашка ; Держ. архів. служба України ; Центр. держ. аудіовіз. та електрон. архів. Київ, 2023. 15 с. URL: <http://surl.li/fkhaiv> (дата звернення: 13.11.2024).

4. Перша Угода про резервне зберігання цифрових копій документів НАФ України у хмарних сховищах іноземних партнерів. *Урядовий портал*. 2022. 25 берез. URL: <http://surl.li/qqgufc> (дата звернення: 06.11.2024).
5. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР : [зі змінами]. URL: <http://surl.li/aifjoi> (дата звернення: 17.11.2024).
6. Про хмарні послуги : Закон України від 17.02.2022 р. № 2075-IX [зі змінами]. URL: <http://surl.li/ajvztl> (дата звернення: 07.11.2024).
7. Резервне копіювання у хмарні сховища. *Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів*. 21.12.2023. URL: <http://surl.li/ufkqvg> (дата звернення 18.11.2024).
8. Global Infrastructure – AWS. *Amazon Web Services, Inc.* URL: <http://surl.li/xzomsk> (дата звернення: 08.11.2024).

Олена КУРГАНОВА,

старший науковий співробітник
відділу стародруків і рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
доктор історичних наук.
Київ, Україна

**Барокова поезія в українських стародруках:
нова база даних Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського**

Українська барокова поезія – явище вкрай складне та неоднорідне. До нього належать різномовні тексти, що демонструють високу варіативність жанрів, тематики та функціонального призначення, створені в хронологічних рамках XVII–XVIII ст. як на українських теренах, так і поза їх межами. В контексті історичного книгознавства особливо актуальним є дослідження текстів барокових віршів, що друкувалися як доповнення до елементів художнього оформлення стародрукованих видань. Такі вірші належать до двох жанрових різновидів барокової поезії: геральдичної та описової епіграми.

Геральдичні епіграми – це короткі поетичні тексти, надруковані поряд із зображеннями гербів (гравюрами). Гербові композиції з віршами розміщувалися переважно на зворотах титульних аркушів. Лише в окремих виданнях геральдичні вірші зустрічаємо на першій сторінці основного тексту видання або наприкінці передмови. Цікаво, що частини тиражу одного й того ж видання могли містити різні варіанти геральдичних віршів, або певний геральдичний вірш прикрашав лише частину примірників тиражу, в той час як інша його частина не містила геральдичних віршів. Наприклад, не всі примірники тиражу чернігівського «Нового Заповіту» 1717 р. мають вірш на герб Івана Скоропадського. У деяких примірниках зворот титульного аркуша прикрашає зображення Богородиці. Бібліографічною рідкістю є наразі вірш Стефана Беринди «Великодній дар», присвячений Єлисею Плетенецькому. За жанровими

ознаками цей вірш зараховують до зразків геральдичної поезії [1, с. 141]. Текст вірша у формі хреста Ф. Титов зафіксував на 25-му аркуші одного з примірників видання книги Іоанна Златоустого «Бесіди на 14 послань святого апостола Павла», що вийшла в друкарні Києво-Печерської лаври 1623 р. [4, с. 78]. У бібліотеках України зберігається велика кількість примірників видання «Бесід» 1623 р., проте в жодному з них ми не знайшли оригіналу «Великоднього дару» Стефана Беринди. Для українського читача він наразі доступний лише у вигляді ілюстрації до праці Ф. Титова [4, с. 79]. Тобто для ознайомлення з першодруками геральдичної поезії читач потребує бібліографічної інформації про склад примірників стародрукованих видань, що зберігаються у бібліотечних фондах. Наявність у фонді бібліотеки видань, в яких бібліографи фіксують геральдичні вірші, не завжди означає наявність таких віршів у конкретних примірниках.

Дескриптивні епіграми – це лаконічні поетичні тексти, що супроводжують книжкові гравюри із сюжетними зображеннями. Композиції з дескриптивними епіграмами здебільшого займають повну сторінку стародрукованої книги. Про цілісність таких композицій свідчить використання фігурних рамок, що візуально об'єднують поетичний текст із його графічним зображенням. На відміну від геральдичних віршів, розміщених переважно на початку видання, дескриптивні вірші трапляються у всіх частинах текстового блоку книги. Поряд зі сторінковими композиціями, в деяких виданнях фіксуємо й інші типи дескриптивних віршів. Це, зокрема, вірші, що доповнюють гравюри-заставки, і вірші, введені в композицію гравюри. Наприклад, численні перевидання київського «Часослова» XVIII ст. містять цикл дескриптивних віршів до гравюр-заставок, які прикрашають початок окремих структурних частин видання. Цей принцип художньої композиції спостерігаємо і у виданні почайвського «Часослова» 1760 р. Унікальний приклад використання дескриптивного вірша в композиції книжкової гравюри ми зафіксували на сторінковому зображенні св. Іоанна Дамаскіна, що прикрашає київське видання «Октоїха» 1739 р. [2, с. 139]. Зображений на гравюрі святий тримає в руках сувій, на якому написано текст молитовної епіграми, зверненої до Богородиці.

Незважаючи на те, що дескриптивні вірші друкувалися в усіх примірниках тиражу видання, знайомство читача з їх першодруками не менш складне, ніж пошук примірників із певними текстами геральдичних віршів. Відомості про дескриптивні вірші значно менше відбиті в каталогах стародрукованих видань, тому в пошуках

першодруків дескриптивних епіграм досліднику барокової поезії доводиться переглядати *de visu* велику кількість стародруків, уважно вдивляючись у всі деталі графічних зображень.

Жанрові ознаки геральдичної та дескриптивної поезії, надрукованої у складі українських стародруків, докладно розглянуто в численних виданнях з історії української літератури доби Бароко. Окремі тексти геральдичної та дескриптивної поезії передруковувалися у складі цілої низки бібліографічних і краєзнавчих праць, антологій і хрестоматій давньої української поезії. Проте жодне із перевидань не відображає цілісної вибірки текстів геральдичної та дескриптивної поезії, а отже не дає можливості простежити історію розвитку цих поетичних жанрів.

Археографічна робота з примірниками стародрукованих видань, що зберігаються у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), дозволила нам виявити велику кількість текстів дескриптивних віршів, раніше не зафіксованих у бібліографії. Ми також виявили маловідомі тексти геральдичних віршів, надруковані в українських виданнях кінця XVII – XVIII століть. Необхідність введення цих текстів у науковий обіг сучасного барокознавства спонукала нас розробити концепцію електронної бази даних, що об'єднує тексти віршів, супровідні зображення, цифрові копії їх першодруків, бібліографічну інформацію про найраніше місце видання та подальші перевидання кожного з віршів [3]. Електронний ресурс, що відповідає таким критеріям, було створено у 2021 р. у співпраці з директором Інституту інформаційних технологій НБУВ К. В. Лобузіною. Цей ресурс було названо «Варос – барокова поезія в українських стародруках» (далі – «Варос»).

До структури бази даних «Варос» входять два типи записів: 1) записи з аналітичними бібліографічними описами віршів; 2) записи з бібліографічними описами джерел, в яких надруковано вірші.

Записи з описами віршів в електронній базі даних «Варос» включають:

- аналітичний бібліографічний опис вірша;
- текст вірша, транслітерований засобами сучасного українського алфавіту;
- примітки з поясненнями щодо тексту вірша (версії щодо авторства, місце в структурі видання, наявність перевидань тощо);
- посилання на бібліографічний опис першоджерел, де надруковано вірш;

- бібліографічний список подальших перевидань вірша;
- ілюстрацію з цифровою повнотекстовою копією вірша.

Записи з описами стародрукованих першоджерел включають:

- бібліографічний опис стародруку, у складі якого надруковано барокові вірші;
- коротку анотацію щодо загального змісту стародруку та функції надрукованих у ньому віршів;
- перелік віршів, що входять до складу цього стародруку, з активними посиланнями на описи текстів віршів, введені до бази даних;
- посилання на повнотекстову копію першоджерел, в якому було надруковано вірш (за наявності).

База даних «Варос» поповнюється у міру опрацювання примірників стародрукованих видань із фонду НБУВ. Станом на листопад 2024 р. база даних об'єднувала описи 164 віршів з прив'язаними до них 47 описами першоджерел. Першочергово до бази даних ми вводимо ті тексти барокової поезії, відомості про яких не відображено в бібліографії, і ті, наявні бібліографічні дані про яких потребують уточнення. Зокрема, введено великий масив поетичних текстів, надрукованих в українських кириличних виданнях кінця XVII–XVIII ст. Більшість цих текстів не перевидавалась у складі антологій української поезії, відповідно, потребує реактуалізації.

Поряд із впровадженням у науковий обіг великого корпусу віршів із важкодоступних джерел, матеріали бази даних «Варос» можуть використовуватися для уточнення хронологічних меж побутування тих чи інших поетичних текстів, а також у практиці атрибуції фрагментів стародрукованих видань. Наприклад, матеріали, зібрані в базі даних «Варос», дозволили уточнити час створення циклу віршів до св. Іоанна Дамаскіна, авторство якого приписувалося свт. Димитрію (Тупталу) або Іоанну Величковському. Першодруком цього віршованого циклу є львівський «Октоїх», виданий в 1639 р., тобто раніше періоду діяльності обох літераторів.

Введення до бази даних перевидань одного й того самого вірша уможливило простежити хронологію використання однакових текстів як доповнення до різних елементів художнього оформлення різних видань. Зокрема, зафіксовано тривале функціонування вірша «Іоанну безвинні рука отсіченна» як вербального доповнення до гравюр із зображенням Іоанна Дамаскіна. Найбільш ранній варіант такої композиції ми зафіксували у виданні київського «Ок-

тоїха» 1699 р. Цей же текст у супроводі інших гравюр із зображенням Іоанна Дамаскіна надалі передруковувався у почаївських виданнях «Октоїха» 1758, 1774 та 1800 років, а також у «Ірмологіоні» 1794 р.

Можливість пошуку за назвою або окремими словами з тексту вірша дозволяє атрибутувати дефектні примірники або фрагменти тих стародруків, до складу яких входили гравюри з віршами. Наприклад, дескриптивні вірші до багатоілюстрованих перевидань «Акафістів Києво-Печерської лаври», введені до бази даних «Baros», є виразною атрибутивною ознакою, що дозволяє ідентифікувати вихідні дані відповідної збірки акафістів.

Отже, база даних «Baros – барокова поезія в українських стародруках» є не лише корпусом текстів барокової поезії, доповненим солідним ілюстративним матеріалом, але й деталізованим бібліографічним покажчиком джерел барокових віршів і допоміжним інструментом для атрибуції стародрукованих видань.

Список використаних джерел

1. Гімни і трени: українська геральдична та пропам'ятна поезія XVI–XVIII ст. / упоряд. В. Шевчук ; [наук. ред. О. Курганова]. Київ : Кліо, 2024. 560 с.
2. Курганова О. Від образу до художньої структури: стиль бароко в українській богослужбовій книзі XVII–XVIII ст. : монографія / відп. ред. Г. І. Ковальчук. Київ : НБУВ, 2023. 358 с.
3. Курганова О. Ю. Інноваційні форми підготовки наукових каталогів стародруків на прикладі проекту «Поезія в українських стародруках». *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2018. Вип. 22. С. 556–567. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.22.556>
4. Тітов Хведір. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ : 3 друк. Укр. Акад. Наук, 1924. 546 с.

Наталія ПЕТРОВА,

доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії,
заступник декана факультету історії та філософії
з наукової роботи Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
кандидат історичних наук.
Одеса, Україна

**Цифрові колекції пам'яток історії та культури
як складова цифрової історії**

У сучасному інформаційному суспільстві цифровізація торкається всіх сфер життя, зокрема й історичної науки. Цифрові колекції пам'яток історії та культури стали важливим інструментом збереження спадщини, удоступнюючи її для дослідників і широкої аудиторії. У цій публікації ми зробимо спробу розглянути роль цифрових колекцій як складової цифрової історії, їх вплив на вивчення, популяризацію та збереження пам'яток.

Насамперед слід зосередитися на ключових аспектах визначення поняття «цифрова історія». Переважно її визначають як галузь історичної науки, що використовує цифрові технології для дослідження, аналізу, візуалізації та поширення історичної інформації. Основні завдання цифрової історії: збереження історичних пам'яток у цифровій формі; забезпечення відкритого доступу до історичних джерел; розвиток інноваційних методів дослідження. Цифрова історія використовує сучасні технології для аналізу, архівування, візуалізації та поширення історичних знань. Її основою стали цифрові колекції, що дозволяють доступ до джерел, які раніше були малодоступними чи й недоступними.

Тема цифрових колекцій пам'яток історії та культури є важливою складовою цифрової історії – вона охоплює створення, збереження та використання цифрових репрезентацій історичних і культурних об'єктів для наукових досліджень, освітніх цілей та популяризації історичної спадщини. Що ми сьогодні маємо на увазі під визначенням «цифрові колекції»? Це – організовані масиви оцифрованих історичних документів, артефактів, фотографій, відео- та аудіоматеріалів, мап та інших історичних мате-

ріалів, доступних у цифровій формі, що зберігаються у цифрових базах даних. Наведемо приклади цифрових колекцій. Насамперед це міжнародні проекти:

- *Europeana* – платформа, яка об'єднує цифрові ресурси культурних і наукових установ Європи [1];

- *Google Arts & Culture* – забезпечує інтерактивний доступ до музеїв і галерей світу [2];

- *World Digital Library* (Всесвітня цифрова бібліотека) [3] – забезпечує збереження важливих історичних документів з різних континентів.

Безумовно, актуальними є й сучасні українські ініціативи створення цифрових колекцій, зокрема:

- *Українська цифрова бібліотека* [21] – пропонує сучасні та класичні літературні твори вітчизняних і закордонних авторів (художні, науково-популярні, публіцистичні) з доступом на смартфонах. Мета Української цифрової бібліотеки – щоб українці читали більше, будь-де і будь-коли;

- *Національна електронна бібліотека України* [12] – потужний цифровий ресурс, який зберігає та надає доступ до різноманітних бібліотечних матеріалів (книг, журналів, документів, архівів, фотографій та ін.) в електронному форматі. Проект відіграє важливу роль у захисті, збереженні, просуванні культурної та історичної спадщини країни, удоступнює матеріали для вивчення і дослідження, сприяючи розвитку освіти, науки, культури та суспільства в цілому. Національна електронна бібліотека має також на меті забезпечити зручний доступ до книжкового фонду для всіх користувачів, незалежно від їх місцезнаходження чи можливості фізичного доступу до традиційних бібліотек. Такі можливості зроблять освіту і культурні ресурси більш доступними для всіх верств населення, сприяючи інклюзивності та рівному доступу до знань;

- важливою складовою є *сайти наукових установ* [11], *музеїв, архівів та ін.* [12], де пропонуються оцифровані видання та колекції, спеціалізовані платформи і проекти цифрових архівів, наприклад, Голодомору, Революції Гідності, сучасної російсько-української війни, реалізовані в рамках діяльності *Українського інституту національної пам'яті* (цифрові архіви, карти) [22], Електронний архів Українського визвольного руху, Національного музею Голодомору, музею Революції Гідності – інтерактивні мапи та цифрові свідчення трагедій. Окреме місце серед таких доступних ресурсів посідають цифрові колекції бібліотек і музеїв [13; 14; 15; 16].

Цінність цифрових колекцій полягає: у *збереженні спадщини* – цифрові технології допомагають захистити історичні пам'ятки від знищення, спричиненого часом або природними катастрофами; у *забезпеченні доступності* – ці колекції відкриті для широкої аудиторії, включно з дослідниками, студентами й аматорами історії; у *інноваційності* – цифрові колекції дають змогу застосовувати методи візуалізації, 3D-моделювання, картографії та аналітики даних.

Важливим є аспект технологій і методів створення цифрових колекцій. Це кропітка праця оцифрування, яка включає сканування документів, 3D-сканування артефактів, створення цифрових копій мап і аудіовізуальних матеріалів. Кожен елемент колекції супроводжується метаданими (дата, авторство, опис), що спрощує пошук і процес наукового аналізу. Надзвичайно актуальним є аспект інтерактивності, оскільки багато колекцій включають віртуальні тури, моделі артефактів, мапи з можливістю накладення історичних даних.

Всі ці якості цифрових колекцій дають можливість оцінити їх освітній і науковий потенціал. Передусім цифрові колекції роблять історичні дослідження доступними навіть для учнів і студентів, залучаючи інтерактивні методи вивчення. Дослідники можуть працювати з великими масивами даних, проводити порівняльний аналіз між культурами та періодами [17; 18; 19].

Сучасний цифровий світ і можливості організації онлайн-зустрічей різного формату уможливили нам практикувати цікаві зустрічі з дослідниками та тими, хто в практичній площині реалізовує процес оцифрування і створення 3D-моделей. Так, у рамках вивчення дисциплін «Цифрова історія» та «Цифровізація культурної спадщини» студентам було прочитано кілька лекцій:

– «Культурна спадщина 3D». Гостьовий лектор – Симон Радченко, Ph.D. (доктор філософії), фахівець з доісторії та антропології, науковий співробітник Археологічного музею Університету Ставангера (Норвегія), автор проектів у Науково-дослідній лабораторії «Архаїка», викладач у демократичній школі «Майбутні». Подію було організовано студентською науковою спільнотою «Nucleus» (кафедра археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова);

– «Давньоєгипетський жертовник ОАМ № 52971: текст і образотворче оформлення». Гостьовий лектор Микола Тарасенко, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, науковий співробітник факультету азіатських і близькосхідних досліджень Оксфордського університету (Велика Британія).

Записи зустрічей доступні для всіх зацікавлених осіб. Лектори підкреслювали важливість оцифрування, аналізували досвід науковців, що особливо важливо сьогодні, коли музейні колекції законсервовані/евакуйовані, відтак тимчасово недоступні для ознайомлення. Оскільки навчальний процес триває, існує нагальна потреба виховання нового покоління істориків, які будуть опікуватися питаннями охорони культурної спадщини. У цих процесах важливим є доступ до вже реалізованих проєктів з оцифрування світової та (особливо!) української спадщини.

Для студентів факультету історії та філософії при вивченні дисципліни «Цифрова історія» особливо важливо практично долучитися до процесів цифровізації, дізнатися про їх технічні та інші особливості. У цьому питанні університет тісно співпрацює з Одеською національною науковою бібліотекою: окрім доступу до проєкту бібліотеки «Цифрова колекція “Скарби України”» здобувачі освіти мають можливість спостерігати і брати участь у процесі оцифрування у відділі створення та організації електронних ресурсів. Також у рамках дисциплін «Цифрова історія» та «Цифровізація культурної спадщини» студенти беруть участь у проєктах Одеського археологічного музею НАН України, знайомлячись з досвідом колективу науковців зі збереження нематеріальної культурної спадщини.

Безумовно, процеси створення цифрових колекцій стикаються з певними викликами, серед основних можна назвати такі: висока вартість створення та функціонування цифрових архівів, питання авторського права на деякі матеріали, технічні ризики (обмежений доступ, можливість втрати даних). Щодо перспектив – це, безумовно, інтеграція штучного інтелекту для автоматизації аналізу архівів, створення глобальних платформ для об'єднання регіональних ініціатив.

Цифрові колекції – це потужний інструмент для збереження та популяризації культурної спадщини, що сприяє інтеграції історичної науки у цифрову епоху.

Список використаних джерел

1. Europeana. URL: <https://www.europeana.eu/en>
2. Google Arts & Culture : інтерактивний доступ до музеїв і галерей світу. URL: <https://artsandculture.google.com/?hl=uk>
3. World Digital Library (Всесвітня цифрова бібліотека). URL: <https://www.loc.gov/item/lcwaN0018836/>

4. Віртуальний музей НКС. URL: <https://uccr.org.ua/nks/virtualnyj-muzej/>
5. Державний архів Одеської області. URL: <http://archive.odessa.gov.ua/>
6. Електронний архів Українського визвольного руху. URL: <http://avr.org.ua/>
7. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. URL: <http://etnolog.org.ua>
8. Каталог хрестів Куяльника. URL: <https://pixelatedrealities.org/uk/portfolio/czyyntar-sotnykivskoyi-sichi/>
9. Радченко С. Культурна спадщина 3D : лекція. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1F7zPf924B8>
10. Наукова бібліотека ОНУ ім. І. І. Мечникова. URL: <http://lib.onu.edu.ua/>
11. Народна творчість та етнологія : наук. журн. URL: <https://nte.etnolog.org.ua>
12. Національна електронна бібліотека України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/czyfrova-skarbnyczya-naczionalna-elektronna-biblioteka-neb/>
13. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/>
14. Одеська національна наукова бібліотека. URL: <http://odnb.odessa.ua/>
15. Одеський археологічний музей НАН України. URL: <http://archaeology.odessa.ua/>
16. Одеський історико-краєзнавчий музей. URL: <http://www.history.odessa.ua/>
17. Воронко О. Хрест, чашка і палац – зацифрування культурної спадщини в Одесі : лекція. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8QhOr2tM0Ck>
18. Петрова Н. О. Цифрові технології в процесі формування джерельної бази та фіксації спогадів свідків Голодомору на Одещині. Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект) в рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямом Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : матеріали наук. конф. (Миколаїв, 16 листоп. 2022 р.) / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2022. С. 20–26. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/587>
19. Піксельовані реальності. Зацифровуємо спадщину. URL: <https://pixelatedrealities.org/uk/>
20. Тарасенко М. О. Давньоегипетський жертovníк ОАМ № 52971: текст і образотворче оформлення : лекція. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BNjqtZEX784>
21. Українська цифрова бібліотека. URL: <https://ubi.org.ua/uk/activity/ukra-nska-cifrova-biblioteka>
22. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/>
23. Цифрова колекція «Скарби України». URL: <https://odnb.odessa.ua/rarities/?lang=uk>

Тетяна АВЕР'ЯНОВА,

провідний бібліотекар

відділу створення та організації електронних ресурсів

Одеської національної наукової бібліотеки,

Марія ПОПОВА,

бібліотекар відділу створення та організації

електронних ресурсів Одеської національної наукової

бібліотеки.

Одеса, Україна

Цифрові проекти Одеської національної наукової бібліотеки: міжнародний аспект промоції документальної спадщини

Анотація: Наша культурна спадщина, що сягає корінням у давнину, є невід'ємною частиною європейської та світової скарбниці, а українські традиції, мистецтво та література збагачують і розширюють духовний ландшафт світу. Цифровізація друкованих пам'яток, збереження та популяризація національної спадщини є запорукою успішного розвитку міжнародного культурного середовища. Одеська національна наукова бібліотека активно впроваджує сучасні технології, діджиталізує фонди, розвиває цифрові сервіси, спираючись на досвід вітчизняних і міжнародних фахівців та інституцій. Міжнародне співробітництво допомагає нам удосконалювати технології та розширювати аудиторію, робити український історичний спадок, національні культурні та наукові надбання доступними для дослідників з міжнародної спільноти.

Ключові слова: Одеська національна наукова бібліотека, цифровізація книжкового простору, «Скарби України», цифрова колекція, міжнародний аспект.

Annotation: Our cultural heritage, which dates back to antiquity, is an integral part of the European and global treasury, and Ukrainian traditions, art and literature enrich and expand the spiritual landscape of the world. The digitalisation of printed monuments, their preservation and

promotion of national heritage are key to the successful development of the international cultural environment. The Odesa National Scientific Library is actively implementing modern technologies, digitalising its collections, and developing digital services, drawing on the experience of domestic colleagues and international experts and institutions. International cooperation helps us to improve our technologies and expand our audience, making the Ukrainian historical heritage, national cultural and scientific achievements accessible to researchers of the international community.

Keywords: Odesa National Scientific Library, Digitalization of the book space, Treasures of Ukraine, digital collection, international aspect.

Одеська національна наукова бібліотека намагається відповідати сучасним реаліям, активно впроваджує технології діджиталізації, роблячи цифровий простір невід'ємною частиною своєї діяльності. Цифровізація книжкового простору дозволяє зберігати друковані скарби та поширювати знання про національну культуру, наукову та історичну спадщину далеко за межами України.

Міжнародний аспект діяльності Одеської національної наукової бібліотеки в розрізі цифрових проєктів стає все більш актуальним. Обмін досвідом, участь у цифрових програмах міжнародних організацій та інституцій допомагає розширювати горизонти, поглиблювати знання щодо інновацій у процесі збереження й оцифрування, а також сприяє популяризації надбань української нації за кордоном. Поширення знань про історію України, її традиції, культуру та науку демонструє, що наша країна – це не лише поле бою, де точиться страшна війна, – це нація з глибоким культурним корінням, багатим історичним досвідом і значним науковим потенціалом, яка спроможна значно поповнити міжнародну скарбницю культури і знань, а також є джерелом натхнення, мудрості й творчості.

Будівля Одеської національної наукової бібліотеки, яка 25 вересня 2024 р. відсвяткувала своє 195-річчя, є взірцем спеціалізованої бібліотечної архітектури та перебуває під охороною ЮНЕСКО.

Рідкісні та цінні видання з 5,5-мільйонного фонду Одеської національної наукової бібліотеки, понад 200 тисяч яких підлягають занесенню у Державний реєстр національних пам'яток, є справжнім скарбом світової культури. Колекція іноземної літератури бібліотеки представлена понад 130 мовами народів світу. Вона відкриває безмежні можливості для дослідження історії, мов, традицій, спадщини різних народів та епох, є свідченням багатогранності культурної спадщини, підкреслює унікальність бібліотечних фондів у світовому масштабі.

Одеська національна наукова бібліотека активно розвиває цифрові проекти, спираючись на досвід вітчизняних і зарубіжних колег. Міжнародний аспект діяльності бібліотеки включає співпрацю із закордонними партнерами, участь у глобальних ініціативах, обмін досвідом у галузі цифровізації та інформаційних технологій, що розширює можливості популяризувати національну історико-культурну спадщину не лише на території України, а й по всьому світові.

З метою збереження, удоступнення та промоції бібліотечних фондів Одеська національна наукова бібліотека впроваджує ряд проектів з оцифрування. Ось деякі з них:

«*Старовинна гравюра – культурна спадщина України*» – проект, втілений у 2018 р. за сприяння Українського культурного фонду під патронатом Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, надає вільний онлайн-доступ до колекції західноєвропейських гравюр XVI–XIX століть, що зберігаються у відділі рідкісних видань і рукописів ОННБ¹.

У 2019 р. за сприяння Українського культурного фонду створено потужний онлайн-ресурс «*Скарби України: цифрова колекція книжкових пам'яток у фонді Одеської національної наукової бібліотеки*», який систематично поповнюється оцифрованими стародруками із фонду ОННБ та забезпечує віддалений доступ до рідкісних книжкових пам'яток, які становлять виняткову цінність для історії, культури та науки України².

«*Одеські хронописи: свідки історії на шпальтах грекомовної періодики початку XX століття*» – приклад успішного досвіду роботи з документальною спадщиною національних спільнот. Так, у 2021 р. за підтримки Грецького фонду культури та Генерального консульства Греції в Одесі реалізовано проект з оцифрування одеських грекомовних газет, значна частина яких була малодоступною через особливий режим зберігання. Ці видання не мають аналогів у фондах інших бібліотек України та за її межами, тобто є надзвичайно цінними для дослідників. Понад 2 700 сторінок значущого історичного документального масиву інформації про життя греків в Одесі на початку XX ст. тепер доступні онлайн³.

¹ <https://odnb.odessa.ua/gravures/>

² <https://odnb.odessa.ua/rarities/>

³ <https://odnb.odessa.ua/rarities/category/36>

Продовженням співпраці з грецькою діаспорою став у 2023 р. проєкт *«Книги грецькою мовою, надруковані в Одесі в XIX – на початку XX століття»*. Вже понад 100 примірників грецькою мовою доступні у цій цифровій колекції¹.

Оцифрування періодики та великоформатних видань – це складний і багатогранний процес у рамках збереження особливої культурної спадщини, який потребує особливих технічних можливостей. Періодичні видання – це майже літопис розвитку суспільства, тому команда ОННБ постійно вивчає досвід колег і шукає можливості для діджиталізації та удоступнення таких документів.

Страховий фонд і бази власної генерації у часи повномасштабного воєнного вторгнення набули особливого сенсу. У короткий термін було оцифровано інвентарні книги, абеткові каталоги, архівні справи бібліотеки та унікальні видання. Загалом за 2022 – 2024 роки 4 314 документів перетворилося на 1 119 723 сторінки цифрових копій.

Серед європейських проєктів особливо цікавим, популярним і перспективним стає *«Europeana»*. Це міжнародний інтернет-портал, який містить мільйони оцифрованих книг, картин, фільмів, музейних предметів та архівних записів. Тисячі й тисячі користувачів закордоння мають доступ до *«Europeana»*. Одеська національна наукова бібліотека постійно розширює перелік розміщених у *«Europeana»* скарбів писемності з метою промоції та інтеграції української документальної спадщини у загальноєвропейську цифрову бібліотеку. Першим виданням, розміщеним у *«Europeana»*, стала збірка українських народних пісень *«Український співаник: 100 пісень з нотами»*, видана в Одесі у 1904 р.

Культурна дипломатія, обмін досвідом із міжнародними інституціями, спеціалістами та партнерами щодо збереження, оцифрування книжкового фонду, поширення раритетних видань і популяризації української науково-культурної спадщини у світі є одним із пріоритетних напрямів діяльності нашої книгозбірні.

Одеська національна наукова бібліотека невпинно вивчає та ділиться досвідом (зокрема і з міжнародними партнерами) щодо інноваційних методів оцифрування шляхом організації власних науково-практичних конференцій і активної участі в міжнародних заходах – конкурсах, воркшопах і тренінгах. Наприклад, вже 5 років поспіль, і навіть в умовах повномасштабної війни, наша книго-

¹ <https://odnb.odessa.ua/rarities/category/44>

збірня проводить Всеукраїнську науково-практичну конференцію з міжнародною участю «ОДЕСАБІБЛІОСАМІТ». Бібліотека також бере участь у заходах на кшталт Міжнародного симпозіуму «Libraries in the Time of War» («Бібліотеки під час війни»), організованого книгозбірнею Уппсальського університету (Швеція) у співпраці з Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій та Консорціумом європейських наукових бібліотек.

За допомогою зум-зустрічей фахівці ОННБ регулярно спілкуються з провідними спеціалістами Франції, Великої Британії, Польщі та інших країн. Це розкриває нові перспективи у забезпеченні збереження та вільного доступу до історико-культурної спадщини України.

У рамках міжнародного співробітництва, дослідницької діяльності та обміну досвідом підписано угоди з офіційними дипломатичними представництвами, науковими установами, інтернет-платформами, бібліотеками і громадськими організаціями США, Австралії, Великої Британії, Німеччини, Польщі та інших країн, зокрема з Державною бібліотекою штату Новий Південний Уельс, Фундацією українознавчих студій Австралії (ФУСА), Гете-Інститутом (Німеччина). Укладено угоду про обмін цифровими даними з інтернет-порталом «Europeana».

Популяризувати досвід Одеської національної наукової бібліотеки в оцифруванні та поширенні надбань українського народу за кордоном допомагають соціальні мережі та ЗМІ, зокрема іноземні. Сторінки ОННБ у *Facebook*¹ та *Instagram*² постійно оновлюються, там систематично подаються новини про оцифрування та чергове поповнення електронної бібліотеки рідкісними творами та добірками періодичних видань минулих століть. Така промоція, що проводиться на щоденній основі, дає змогу ознайомити та зацікавити міжнародних партнерів, залучити до ознайомлення з цифровою колекцією ОННБ якомога більше закордонних читачів. Важливу роль у промоції відіграє така новітня технологія, як штучний інтелект. Зокрема, за допомогою ШІ розробляються інформативні та яскраві проморолики для соціальних мереж.

Зазначимо, що оцифрування фондів, зокрема цифрові проекти Одеської національної наукової бібліотеки, викликають неабияку зацікавленість у засобів масової інформації як українських,

¹ www.facebook.com/OdesaNatLibrary

² www.instagram.com/odesanatlibrary

так і іноземних, наприклад, таких як «Radio France Internationale» та канал «France 24»¹.

Фахівці нашої книгозбірні постійно відслідковують зміни в міжнародних стандартах з оцифрування та втілюють їх на практиці. Міжнародний аспект діяльності ОННБ і участь у міжнародних проєктах перетворюють бібліотеку на культурний хаб із поглиблення обміну знаннями, що сприяє розвитку суспільства в цілому, відіграє важливу роль у популяризації української культури в цифровому світі. Завдяки зусиллям у напрямі оцифрування наша книгозбірня допомагає зберегти національну культурну спадщину, розвивати освіту та науку, а також зміцнювати міжнародний імідж України у світовому просторі.

На жаль, наявних технічних, технологічних і кадрових ресурсів не вистає для збільшення темпів і обсягів оцифрування документальної спадщини, яка перебуває під загрозою, особливо зараз – під час війни.

Про результати роботи Одеської національної наукової бібліотеки з промоції документальної спадщини, оцифрування та розвитку електронних колекцій у міжнародному контексті свідчать і статистичні показники. Збільшення відвідувачів цифрових проєктів ОННБ з 5 000 до 7 000 користувачів та розширення аудиторії з 31 до 58 країн є значним кроком уперед! Розширення географії відвідувань є результатом активної промоції, ефективної роботи з метаданими, а також зростання інтересу до української культури у світі. Географічний аналіз відвідувачів цифрових проєктів нашої книгозбірні наочно показує, звідки саме надходять користувачі. Це дозволяє оцінити вплив проєктів і визначити, які регіони виявляють найбільший інтерес до української культурної спадщини, а також, на які напрями роботи варто звернути особливу увагу.

Отже, цифрові проєкти нашої книгозбірні є змістовним і дієвим внеском у програми міжнародної співпраці, спрямовані на промоцію й удоступнення унікальних скарбів писемності та культури, зокрема української. Попри складні обставини воєнного часу, вони дозволяють Одеській національній науковій бібліотеці залишатися одним із провідних центрів збереження, розвитку й охорони культурної спадщини, сприяти науковим, історичним і культурним

¹ Оцифрування спадщини: як зберігають культурні цінності під час війни. *RFI.fr* (*Radio France Internationale*). 2024. 12 трав.

War in Ukraine: 'De-Russification' on the rise in Odesa. *France 24*. 2023. 22 févr.

дослідженням, обміну досвідом вітчизняних і міжнародних експертів з книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, архівознавства, музеєзнавства та інформаційної діяльності, а також поглиблювати інтеграцію України у світовий інформаційний та науковий простір.

Список використаних джерел:

1. Europeana Strategy 2020–2025 : [стратегія розвитку платформи «Europeana» на період 2020–2025 років]. *Office of the European Union*. 2020.
2. European Union. (2021). Europe's Digital Decade: Digital Targets for 2030. URL: https://commission.europa.eu/europes-digital-decade-digital-targets-2030-documents_en : [стратегія ЄС з досягнення цифрових цілей до 2030 року зосереджена на питаннях цифрових інновацій, кібербезпеки та розвитку цифрових інфраструктур].
3. Gormezano D. War in Ukraine: 'De-Russification' on the rise in Odesa : [репортаж фр. кор. про делікатний процес «дерусифікації» у великому портовому місті Одесі]. *France 24*. 2023. 22 févr.
4. Долматов Д. Оцифрування спадщини: як зберігають культурні цінності під час війни : [репортаж фр. кор. з Одес. нац. худож. музею та Одес. нац. наук. 6-ки про оцифрування культур. спадщини]. *RFI.fr (Radio France Internationale)*. 2024. 12 трав.
5. Biriukova I. Cultural and educational projects of Odesa national scientific library as ways of promotion literature, books and reading in modern society : [вивчення інновац. досвіду культур.-освіт. проєктів Одес. нац. наук. 6-ки]. *Scientific Journal of Polonia University*. 2022. № 48 (5). С. 15–24. URL: <http://pnar.ap.edu.pl/index.php/pnar/article/view/780Text>
6. Бірюкова І. О. «Скарбниці культури»: віртуальний музей історії Одеської національної наукової бібліотеки як засіб популяризації історичної спадщини. *Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості* : зб. доп. Другої міжнар. наук.-практ. конф. у Музеї нар. архітектури і побуту у Львові ім. Кл. Шептицького. Львів, 2018. С. 304–307. URL: https://odnb.odessa.ua/img/novini_2016/645/byryukova-ct.pdf Text
7. Бірюкова І. Цифрові проєкти як складова культурно-просвітницької діяльності Одеської національної наукової бібліотеки. *Записки історичного факультету*. Випуск 31. : зб. наук. пр. Одеса, 2020. Вип. 31. С. 72–85. URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/view/220037> Text

8. Денбновецький С. О. Цифрова трансформація українських бібліотек в умовах глобалізаційних перетворень. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 1. С. 26–33. URL: https://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4113/BDI_1_2022_DOI-26-33.pdf?sequence=1Text
9. Медведєва В., Шендрік О. Міжнародне співробітництво публічних бібліотек України : монографія. Київ : Ліра-К, 2020. 248 с. URL: <https://knushop.com.ua/image/catalog/lira20230617/pdf/12705.pdf>Text
10. Стратегія розвитку бібліотечної справи на період до 2025 року «Якісні зміни бібліотек для забезпечення сталого розвитку України» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 219-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/219-2016-p>. Text

Крістіна БІНКІВСЬКА,

бібліотекар відділу науково-методичної роботи

Інституту бібліотекознавства

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Київ, Україна

Цифрові ініціативи Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в умовах сучасних викликів

Стрімка цифровізація усіх сфер суспільного життя, яка набула особливої інтенсивності в умовах глобальних викликів, таких як пандемія COVID-19 і повномасштабна російсько-українська війна (2022–2024), зумовлює необхідність трансформації діяльності провідних культурних інституцій України. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) є одним із головних провідників такої трансформації, реалізуючи інноваційні цифрові ініціативи для забезпечення збереження та популяризації національної культурної спадщини.

На основі концепції, розробленої організатором науки й бібліотечної справи, доктором філософських наук, професором, академіком НАН України, почесним генеральним директором НБУВ О. Онищенком, цифровізація бібліотечної галузі відбувається за чотирма взаємопов'язаними напрямками:

- створення та розвиток моделі цифрової бібліотеки;
- формування фондів цифрових інформаційних ресурсів;
- розвиток цифрового сервісу;
- підготовка висококваліфікованих бібліотекарів із розвиненими цифровими компетентностями [5, с. 4].

Такий комплексний підхід став основою для модернізації НБУВ, спрямованої на збереження та поширення культурної спадщини в умовах сучасних викликів.

Значне зростання ролі цифрових ініціатив спостерігається в період повномасштабної війни Росії проти України, коли посталала потреба збереження культурного надбання України через оцифрування та віртуальну презентацію раритетних докумен-

тів і колекцій. Дослідження доктора наук із соціальних комунікацій К. Лобузіної засвідчує, що основними цифровими проектами українських бібліотек стали електронні бібліотеки, віртуальні історико-культурні виставки й інституційні репозитарії [3, с. 202]. У цьому контексті НБУВ показала вражаючі результати, а саме:

- 2020 р. було підготовлено 82 електронні тематичні виставки, на яких було представлено близько 2 600 документів;
- 2021 р. – 146 електронних виставок, представлено понад 5 700 документів;
- 2022 р., в умовах воєнного стану, – 141 е-виставку (із них 34 виставки нових надходжень), на яких було експоновано близько 6 660 документів;
- 2023 р. – 144 такі виставки, представлено понад 6 000 документів.

Організація електронних тематичних виставок свідчить про перспективність цього напрямку в стратегії бібліотечного обслуговування. Він сприяє активному зверненню віддалених користувачів до бібліотечно-інформаційних ресурсів і вебсайта бібліотеки в цілому [1, с. 45].

Під час війни цифровий поступ НБУВ став можливим завдяки міжнародній підтримці, зокрема гуманітарній допомозі від європейських національних бібліотек і організації CENL. Співпраця бібліотеки з міжнародними партнерами дала змогу істотно прискорити процес оцифрування унікальних рукописів, стародруків, архівних матеріалів, що є критично важливим через загрозу їх фізичного знищення [2, с. 36].

Одним із найвагоміших досягнень НБУВ щодо цифрових ініціатив є створення масштабного електронного ресурсу – тематичної електронної бібліотеки «Україніка». Цей проект є національним довідково-інформаційним і документальним ресурсом, що базується на принципах обліку й акумуляції документальної спадщини українського народу. «Україніка» включає архівні, рукописні, друковані джерела з історії, економіки, культури України та її народу.

Унікальність проекту полягає в його всебічному охопленні документів різних видів, підготовлених різними мовами, незалежно від місця видання, що стосуються українського народу і території України. Це забезпечує можливість представити багатогранну культурну спадщину нашої країни у цифровому форматі. Електронна бібліотека «Україніка» дотримується трьох основних принципів формування контенту: етнічного, географічного, дер-

жавно-політичного. Завдяки цьому вона є не лише засобом збереження та популяризації національного культурного надбання, а й потужним інструментом для наукових досліджень. Джерельна база «Україніки» активно розширюється за рахунок використання електронних ресурсів НБУВ, відкритих мережевих ресурсів, українознавчих вебсайтів, а також матеріалів наукових і культурних установ. У часи російсько-української війни значення цього проєкту зросло ще більше, адже він став одним із ключових інструментів ознайомлення світової спільноти з історією та культурою України, сприяє інтеграції української культури у європейський та світовий інформаційний простір, підсилюючи її видимість і значущість на глобальній арені [4, с. 130].

Отже, цифрові ініціативи НБУВ відіграють ключову роль у збереженні та популяризації культурної спадщини країни. Інтеграція передових технологій у процеси оцифрування фондів, організація віртуальних виставок, створення онлайн-архівів дають змогу зберегти унікальні історичні й культурні матеріали, забезпечуючи доступ до них для широкої аудиторії як в Україні, так і за кордоном. У контексті воєнних викликів і глобальної цифровізації такі ініціативи не лише зміцнюють інформаційну безпеку і культурний суверенітет України, а й сприяють її інтеграції у світовий інформаційний простір. Досвід НБУВ є прикладом для інших культурних і наукових установ, що прагнуть адаптуватися до сучасних викликів і розвивати власні цифрові проєкти з метою популяризації власної культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Білінець Н. Електронні виставки як складник бібліотечної комунікації та промоції фонду. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф.* (Київ, 3–5 жовт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 43–46.
2. Дубровіна Л., Ковтанюк Ю. Гуманітарна допомога європейських партнерів під час воєнного стану і перспективи розвитку цифровізації колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2024. № 1. С. 33–44. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/et-0004876> (дата звернення: 15.11.2024).
3. Лобузін К. Цифровий бібліотечний проєкт: визначення, структура, організаційні форми. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотеч-*

но-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 6–8 жовт. 2020 р.). Київ, 2020. С. 200–203.

4. Макарова М. Цифрові проекти у бібліотечній сфері України. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. 2024. Т. 7, № 1. С. 123–138. DOI: <https://doi.org/10.31866/2617-796X.7.1.2024.307014> (дата звернення: 15.11.2024).
5. Онищенко О. Цифровізація – стратегічний шлях розвитку бібліотечної сфери. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями* : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 5–7 жовт. 2021 р.). Київ, 2021. С. 3–9.

СЕКЦІЯ 5

**КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ:
ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР
ТА СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ**

Наталія ДМИТРИЄВА,

молодший науковий співробітник
відділу організації та обслуговування основним фондом
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Київ, Україна

Тема війни (2022–2024) у виданнях із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Моніторинг документів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) за різними напрямками сприяє дослідженню, розкриттю, популяризації її бібліотечних фондів, які є культурним та історичним надбанням держави і світу.

Вивчення складу документів воєнного змісту 2022–2024 років видання українською, англійською, польською, болгарською, німецькою та іншими мовами здійснювалося з використанням електронного каталогу НБУВ. Обраний період збігається з повномасштабною російсько-українською війною XXI ст.

Нами було проаналізовано 230 документів (73 – за 2022 р., 121 – за 2023, 36 – за 2024) за допомогою програми Microsoft Excel. У дослідженні використано статистичний, бібліографічний та аналітичний методи вивчення фондів бібліотеки [1].

Кількість документів, пов'язаних з російсько-українською війною XXI ст., становить 155 одиниць або 67% від загального обсягу виявлених за електронним каталогом видань. Із них найбільша кількість (50 видань, 32%) належить до рубрики «Українська художня література» (із них поезії – 20 од., 40%), вона виникла як відгук, рефлексія на війну і складається із любовної, громадянської патріотичної лірики, філософських есе, щоденників, новел, нарисів, антологій, літературних замальовок, романів, карикатур. Серед них виокремимо такі теми: люди, яких не зламала війна, сенс життя, виживання в окупації, почуття, які допомагають перемагати, кого забирає війна, кохання та війна, передчуття війни, «нутро війни» тощо.

Наступна за кількістю документів рубрика – «Публіцистика, журналістика» (23 од., близько 15%) – включає хронологію новітньої

української історії, щоденники, спогади, мемуари учасників війни, фотоальбоми, ілюстровану військово-польову пошту, репортажі, зокрема фоторепортажі, навчальні посібники.

«Військова справа, воєнне мистецтво» – третя за кількістю документів рубрика (22 од., 14%), вона безпосередньо пов'язана з темою дослідження, тому входить до трійки тематичних лідерів, містить монографії, автореферати дисертацій, збірники, покажчики (зокрема бібліографічні), календарі-довідники і хроніки подій, фотоальбоми, збірники матеріалів круглих столів, документальні матеріали з воєнної науки і військової справи, історії війн, воєнного мистецтва тощо. У наукових виданнях порушуються такі питання: гібридна війна як інноваційний феномен сучасної політики; війна як соціально-психологічне явище; кримінальний аспект російсько-української війни; причини, хід ведення та наслідки російсько-української війни; історія та сучасність російсько-української війни; види озброєнь; «образ ворога» у війні тощо.

Далі за кількістю ідуть такі рубрики:

- політика, зокрема зовнішня (12 од., 7,7%);
- історія України (11 од., 7,1%);
- психологія (6 од., 4%);
- економіка України в умовах воєнного часу (5 од., 3%);
- світова художня література (4 од., 2,6%);
- інформаційна війна, фейки, пропаганда (4 од., 2,6%);
- релігія та війна (4 од., 2,6%);
- бібліотечна, музейна справа під час війни (4 од., 2,6%);
- філософія та війна (2 од., 1,3%), медицина і війна (1 од., 0,6%);
- держава і право (1 од., 0,6%);
- довкілля та війна (1 од., 0,6%);
- освіта і війна (1 од., 0,6%).

Найбільшим серед документів, пов'язаних із повномасштабною російсько-українською війною ХХІ століття, є багатотомне видання «Український щоденник: Визвольна війна України ХХІ ст. Історична інформаційна хроніка захисту і Перемоги над російськими рашистами» (одинадцять томів, близько 450 сторінок у кожному, з фотографіями, видане у Кременчуку).

Кількість документів, пов'язаних із темою війни поза російсько-українською війною ХХІ ст., становить 75 одиниць. Їх дослідження дає змогу ширше поглянути на сучасне криваве, антилюдське явище «війна» через аналізування минулого, документальні свідчення, рефлексію сучасників; ознайомитися з аналітикою сучас-

них воєн, отримати знання та досвід ведення бойових дій, вивчаючи воєнне мистецтво та збройні сили окремих країн і війн, досвід розвідників минулого тощо. Із них найбільша кількість належить до рубрики «Історія» (28 видань, 37%): світова історія (22 видання, 29%), історія України (6 од., 8%), що цілком логічно, якщо розглядати не сучасну російсько-українську війну. На другому місці – художня література (21 од., 28%, зокрема світова література – 11 од., 14,7%, українська література – 10 од., 13,3%), що народжується як творчий, емоційний відгук на війну, котра руйнує, змінює мільйони людських доль і світоглядів. Далі йдуть: військова справа, воєнне мистецтво (10 од., 13,3%) як нагальна потреба оборони і захисту держави; держава і право (4 од., 5,3%); медицина (4 од., 5,3%); політика, зокрема зовнішня (3 од., 4%); філософія (3 од., 4%); релігія (1 од., 1,3%); психологія (1 од., 1,3%). До декількох предметних рубрик одночасно належать 48 документів (21%).

За результатами аналізу виокремлених 230 документів переважна більшість – це книги (92%, із них багатотомні видання становлять 10%), решта – брошури (7%), електронні документи (1%). До наукових належить 31 од., 13,5% видань (монографії, автореферати дисертацій, збірники конференцій), довідково-бібліографічних – 1,7% документів.

За мовою видання переважає українська (163 документи, 71%), англійською мовою – 26 документів (11%); російською мовою видано 7 документів (3%); польською – 5 (2%); чеською – 3 (1,3%); французькою, німецькою, болгарською, португальською, вірменською мовами – по 1 документу (по 0,4% кожна); двомовних документів 19 (8%), із них українсько-англійською – 13, українсько-російською – 6, російсько-англійською – 1; тримовних документів 2 (0,8%).

На теренах України вийшло друком 204 документи (88,6%), за кордоном – 26 документів (11%). Серед них найбільша кількість за місцем видання – це Київ (90 од., 44%) і Харків – 42 од. (21%). Географія виданих за кордоном документів така: США (5 од., 19%), Польща (5 од., 19%), Азербайджан (5 од., 19%), Німеччина (3 од., 11,5%), Чехія (3 од., 11,5%); Болгарія, Канада, Франція, Португалія, Вірменія – по одному документу (по 3,8%).

У фонді основного зберігання НБУВ маємо 200 документів (87%), у підсобних структурних підрозділах бібліотеки – 25 документів (11%), у спеціалізованих структурних підрозділах – 5 документів (2%).

Отже, за результатами моніторингу документів воєнної тематики 2022–2024 років видання, які надійшли до фондів НБУВ, було

виявлено 230 документів, які згідно з бібліотечно-бібліографічною класифікацією належать до тринадцяти різних галузей знань [2], до понад ста предметних рубрик тематичного рубрикатора електронного каталогу НБУВ. Тематичними лідерами документів, пов'язаних з російсько-українською війною XXI ст., є видання з української художньої літератури, публіцистики, журналістики та військової справи, воєнного мистецтва. У виданнях на тему війни поза російсько-українською війною XXI ст. лідирують такі рубрики: історія, художня література, військова справа, воєнне мистецтво. Одинадцята частина видань належить одночасно до декількох предметних рубрик. Сьому частину документів становлять наукові видання (монографії, автореферати дисертацій, збірники конференцій). Документи підготовлені на десяти різних мовах світу, серед яких переважає українська, шосту частину видань становить англійська мова, є двомовні та тримовні видання. Географія місць видання документів різноманітна: США, Польща, Азербайджан, Німеччина, Чехія, Болгарія, Канада, Франція, Португалія, Вірменія, найбільше – в Україні. Переважна більшість документів зберігається у фонді основного зберігання НБУВ, дев'ята частина – у підсобних структурних підрозділах бібліотеки, 2% видань – у спеціалізованих структурних підрозділах.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшої популяризації документів військової тематики на вебсайті НБУВ, у соціальних мережах, користувачами бібліотеки.

Список використаних джерел

1. Аналіз роботи з бібліотечним фондом : метод. рек. / Маріуп. держ. ун-т, наук. б-ка ; уклад. С. В. Назар'єва. Маріуполь, 2017. 48 с. (Серія «Бібліотекарю-практику» ; вип. 3). URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/969/1/bp_Vip.3_2017.pdf (дата звернення: 09.11.2024).
2. Збанацька О. М. Бібліотечно-бібліографічна класифікація. *Українська бібліотечна енциклопедія* : вебсайт / Нац. б-ка України ім. Я. Мудрого. Дата оновлення: 19.11.2020. URL: [https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%BE-%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20\(%D0%91%D0%91%D0%9A\)](https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%BE-%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20(%D0%91%D0%91%D0%9A)) (дата звернення: 08.11.2024).

Олег ДЬОМІН,

завідувач сектору наково-дослідної роботи
науково-методичного відділу

Одеської національної наукової бібліотеки,
доктор історичних наук, професор.

Одеса, Україна

**Одеська міська публічна бібліотека
в 1913–1914 роках. За архівними матеріалами
Одеської національної наукової бібліотеки**

Новоріччя 1913 р. одесити зустрічали зі сподіваннями на краще. Значна частина містян весело гуляла морозними засніженими вулицями, більша – сиділа за столами вдома або в гостях. Вщент були заповнені ресторани, клуби, кафе, біржа. В останній влаштували карнавал, у «Лондонській» публіка займала місця за столами з прапорцями присутніх тут національностей, а в «Колізеї» влаштувалась «Українська хата».

Рік, незважаючи на містику числа, і справді дещо поліпшив загальну ситуацію, але більшість суспільних негараздів залишалася незмінною і не додавала оптимізму. Найстаріша публічна книгозбірня країни [5] – Одеська міська публічна бібліотека (далі – ОМПБ), як і все місто, відчувала протягом року і труднощі, і задоволення від зробленого. Проте ці складні роки все ще недостатньо висвітлені в історіографії. Наявна література практично не висвітлює період переходу від миру до Першої світової війни, хоча дослідники й відзначають певні ознаки того часу [6; 7, с. 105]. Отож для системного бачення проблеми потрібно накопичити фактичний матеріал.

Уже в перші дні 1913 р. в бібліотеці виникло питання щодо оплати за вугілля для опалення немалої площі будівлі, а 10 січня бібліотекар професор Михайло Георгійович Попруженко доповідав міській управі про важку хворобу чергової на видачі книжок Г. С. Абалкіної – черевний тиф [1, арк. 11, 12]. Загалом, хвороби бібліотечних працівників упродовж року викликали занепокоєння і вимагали невідкладних кадрових рішень. Якщо Г. С. Абалкіна вилікувалась і повернулася до роботи, то інші випадки захворювань мали гірші наслідки. Спо-

чатку, в червні, у швейцара Ф. Фещука, за яким і раніше спостерігалися дивні вчинки, стався сильний напад буйства, внаслідок чого його відвезли в Одеську міську психіатричну лікарню. Згодом лікарі винесли рішення про неспроможність Ф. Фещука виконувати свою роботу і він був звільнений [1, арк. 190, 193]. У серпні інший службовець, Ф. Середа, та його дружина також опинились у психіатричному відділенні Старої міської лікарні, отже припинили роботу в бібліотеці [1, арк. 233, 238]. В обох випадках М. Г. Попруженку довелося фактично відстоювати право самостійно набирати нові кадри, незважаючи на тиск міської влади [1, арк. 238, 283, 283а].

Як і в попередні роки (ще на старій території), тривали негаразди з місцевою електричною структурою: світло могло зникнути на цілий день, виникали питання щодо ламп, неможливо було змусити міську електричну компанію впорядкувати обладнання, що захаращувало двір. У червні виникли нові проблеми: надвірний радник Д. В. Стамеров почав зводити по сусідству будівлю і відкрив доступ до внутрішнього двору бібліотеки [1, арк. 120, 198, 198 зв.].

Траплялися й добрі новини. Продовжувала надавати допомогу Бібліотеці митниця, передаючи їй частину книжок, що накопичувались там [1, арк. 21, 21 зв.]. Надходили книжки від дарувальників: із зарубіжних бібліотек і установ, від численних імперських інституцій, одеських редакцій і видавництв. Додавали наснаги й високі оцінки діяльності бібліотеки: це були не тільки прохання поділитися досвідом роботи (надіслати положення, інструкції, звіти), але й відгуки читачів. Так, В. Данилов із Санкт-Петербурга у листі від 4 березня писав: «...як би не була бібліотека велика книжками, вона невіддільна від уявлень щодо осіб, які розпоряджаються в ній. В цьому сенсі Одеська бібліотека для мене найбільш симпатична із усіх відомих мені в Росії бібліотек» [1, арк. 74, 74 зв.].

У будь-якому разі, архівні документи засвідчують, що в 1913 р. ОМПБ переживала піднесення, незважаючи на наростання проблем із розміщенням книжкового фонду. У 1907 р. бібліотека перейшла до нової щойно збудованої будівлі, але вже незабаром стала помітна відсутність площ для нових надходжень. У 1909 р. попечитель бібліотеки граф Михайло Михайлович Толстой придбав для майбутнього бібліотечного корпусу сусідню ділянку землі [8, с. 84]. Проте бібліотека потребувала вільних приміщень, і на початку 1913 р. вирішили облаштувати все ще вільний шостий ярус книгосховища. Кошти виділило місто і попечитель бібліотеки граф М. М. Толстой (надав понад 4 тис. крб). Архівні матеріали надзвичайно обмежено, лише

двома документами, повідомляють про цю реконструкцію, але разом зі «Звітом» бібліотеки за 1913 і 1914 роки [1, арк. 74, 74 зв.; 3; 4] вони відтворюють процес у цілому. До кінця 1913 р. були виконані всі будівельні та підготовчі роботи (електрифікація, пересувні металеві полиці, спеціально виготовлені на заводі англійця Е. Г. Гарріса, тощо). Отож перша половина 1914 р. стала часом масштабних робіт з переміщення книжкового фонду (близько 178 тис. примірників) на нові місця. У цьому процесі був задіяний весь колектив бібліотеки, разом із бібліотекарем. У другій половині 1914 р. планували закінчити каталогізацію книжок.

На початку 1914 р. майбутнє бібліотеки виглядало оптимістично. Фінансове утримання бібліотеки залишилося на рівні попереднього року, навіть не корегувалося після початку війни. Міське громадське управління виділило в кінці 1913 р. на новий рік 19 440 карбованців, тобто за рівнем бюджету 1912–1913 років. Незмінними залишилися всі статті бюджету: на особовий склад – 10 140 крб, на придбання книжок – 3 000 крб, на переплетення книжок – 750 крб, на канцелярські та інші витрати – 1 350 крб, на опалення та освітлення – 4 200 крб.

Внутрішнє життя бібліотеки першої половини 1914 р. порушувалося лише екстраординарними подіями: у бібліотечному приміщенні було тимчасово влаштовано майстерню для переплітання книжок; Т. П. Шимчука, який відслужив у бібліотеці 15 років кур'єром, керівництво просило нагородити медаллю [2, арк. 135]; у червні 1914 р. службовиця Соловйова захворіла на тиф [2, арк. 183–184]; у липні ОМПБ на запит міської управи почала розробляти проект свого бюджету на 1915 рік [2, арк. 188–189].

Початок Першої світової війни у серпні 1914 р. не тільки порушив повсякденний робочий процес колективу, але й призупинив оформлення та каталогізацію бібліотечного фонду. Мобілізація частини службовців негативно відбилася на роботі ОМПБ. Вирішувати проблему кадрів довелося залученням до роботи (та й то частково) учнівської молоді, але це не вирішило всіх питань. Так само проблемно виглядали й незакінчені процеси. Бібліотекар ОМПБ констатував, що для каталогізації всіх книжок і колекцій доведеться залучати не тільки усіх штатних працівників, а й тимчасових людей. А оскільки все це вимагало фінансів, то загальні перспективи виглядали туманно [4, с. 3–4].

Загалом щодо війни архівні документи бібліотеки містять епізодичну інформацію. Проте наявні її ознаки. Вже 16 серпня 1914 р. до бібліотеки надійшов ящик із архівом і деяким інвентарем Росій-

ського археологічного інституту, що розміщувався у Константинополі (Стамбулі) [2, арк. 216–217]. Це при тому, що Туреччина ще не вступила у війну. ОМПБ не випадково стала місцем їх зберігання: інститут очолював колишній професор Новоросійського університету Ф. І. Успенський, який підтримував постійні творчі та ділові відносини з бібліотекарем М. Г. Попруженком.

Наприкінці серпня дирекція почала клопотати про надання бібліотеці 1 тис. пудів машинного вугілля [2, арк. 242]. На початку вересня ОМПБ передала Одеському особливому комітету із забезпечення «виробами друку» поранених воїнів 168 книжок із дублетного фонду і особисто пожертвованих службовцями бібліотеки [2, арк. 259, 260]. У середині вересня, після повідомлення фінансового управління Одеси про ініціативу службовців міської управи зробити відрахування на армію, підтриману міським головою, колектив і дирекція ОМПБ приєдналися до акції [2, арк. 255].

Кінець жовтня поглибив відчуття війни в ОМПБ і загалом у місті. 27 жовтня в бібліотеку надійшло таємне розпорядження: на випадок евакуації визначити кількість залізничних вагонів, потрібних для завантаження бібліотечного майна, та підрахувати час, необхідний для його пакування [2, арк. 282]. Як виявилось невдовзі, розпорядження було надано своєчасно. Хоча в літературі не розглядалося питання про його природу: випадковість, вірне прогнозування чи обізнаність влади про рішення Туреччини вступити у війну. 29 жовтня 1914 р. турецькі міноносці зайшли у порт і обстріляли Одесу. Світова війна поширилася на все Чорне море. Так, Одеса востаннє 1914 р. першою із південноукраїнських міст відчувала реальний подих війни. На продовження попереднього таємного листа, вже 1-го листопада ОМПБ одержала наступний – повідомити про можливість наявності у штаті бібліотеки іноземнопідданих осіб. Проте таких там не виявилось [2, арк. 287–287 зв.].

Затримки у роботі ОМПБ унаслідок війни наочно проявились у підготовці звітної документації (з різних причин). Зміна обставин призвела до порушення термінів підготовки та друку щорічного «Звіту...», тобто замість традиційного лютого, він з'явився лише 21 березня 1915 р. [4, с. 27].

Водночас показники бібліотечної роботи за п'ять місяців війни суттєво не відрізнялися від мирних місяців. Порівняння статистичних даних 1913 і 1914 років не засвідчує ані спаду діяльності колективу бібліотеки, ані погіршення її показників з початком війни. Продовжилось поповнення фондів і бібліотеки, і її музею. На рівні

попереднього року залишилися середні показники щоденної видачі бібліотечних квитків – 26,01 квитка. Проте відбулося незначне коливання гендерного співвідношення читачів: збільшилася кількість жінок (на 87 осіб, 1,01%) і зменшилася кількість чоловіків (на 59, 0,69%). Тобто загальна мобілізація вже давалася взнаки, але враховуючи, що основним контингентом залишалась учнівська молодь із суттєвим переважанням юнаків, різниця між 1913 і 1914 роками була малопомітною.

Незмінною залишилася тенденція видачі квитків за місяцями: найбільше видавалось у січні та вересні, найменше – влітку. Як і попереднього року, першість у відвідуванні бібліотеки мали:

- учні (студенти, вихованці навчальних закладів) – 3350 осіб;
- педагоги – 931 особа;
- представники промисловості та ремесел – 901 особа.

Разом із тим, війна внесла корективи щодо отримання книжкової інформації військовими. В 1913 р. воєнне відомство представляли 18 генералів і офіцерів, 47 нижніх чинів, а також 4 військових морського відомства і 18 представників торговельного флоту – загалом 87 осіб [3, с. 14]. А вже в 1914 р. кількість їх збільшилася: генералів і офіцерів – 42 (більше ніж удвічі), нижніх чинів – 68 (майже на 50% більше). Зросла й відвідуваність моряків (у 2,5 раза): 7 військових і 49 осіб з торгового флоту. Загальна чисельність складала 166 осіб, тобто відбулося збільшення майже удвічі порівняно з мирним роком. Це може пояснюватися збільшенням кількості військових у місті.

Всупереч логіці війни, в 1914 р. спостерігалось збільшення відвідування бібліотеки – приблизно на 2%. Цей показник можна вважати наслідком війни. На це вказує й те, що в 1914 р. відвідування бібліотеки за 330 читальних днів дають середній показник у 323 (у 1913 р. – 318) відвідування щодня. Війна вплинула і на зацікавленість та інтереси читачів, це можна відслідкувати за вимогами до книжкових відділів. На відміну від 1913 р., реєстр починається з медичних наук замість правознавства, яке опустилося на третю позицію [4, с. 18–19]. І це логічно: через війну зросло значення медичного факультету університету, відкрилися різноманітні медичні курси, що набули значної популярності у молоді (особливо у жіноцтва).

Отже, 1914 р. – перехідний між миром і війною, поєднав дві тенденції: одну мирного часу, іншу – пов'язану з проявами воєнного часу. Перша віддзеркалювала ритми бібліотечного і навчального процесів (щорічне оновлення вхідних квитків на початку року

у січні та початок нового навчального року восени), друга – відби-вала процес розгортання бойових дій на фронті.

Початок Першої світової війни фактично перервав поступальний процес розвитку ОМПБ, який розпочався з переїздом до нової будівлі бібліотеки. Уже перші пів року війни засвідчили наявність двох тенденцій діяльності. Саме в такому контексті перші місяці війни висунули і проблеми функціонування та виживання бібліотеки, і питання збереження пам'яті війни шляхом накопичення різноманітних воєнних документів, насамперед книжок у бібліотеці, на що вказував бібліотекар ОМПБ М. Г. Попруженко. Водночас інформаційне поле ОМПБ показує, як мало збережено документації часів тієї війни. І це при тому, що і керівництво, і працівники бібліотеки усвідомлювали необхідність збереження історичної пам'яті цього періоду. Отже, одне із головних завдань сучасних бібліотек полягає у зібранні документального фонду періоду війни.

Список використаних джерел

1. Архів Одеської національної наукової бібліотеки. Спр. 715 за 1913 р.
2. Архів Одеської національної наукової бібліотеки. Спр. 716 за 1913–1914 рр.
3. Отчет Одесской городской имени императора Николая II публичной библиотеки за 1913 г. (83-й год существования). Одесса, 1914.
4. Отчет Одесской городской имени императора Николая II публичной библиотеки за 1914 г. (84-й год существования). Одесса, 1915.
5. Бірюкова І. О. Одеська національна наукова бібліотека в гуманітарному просторі країни : до 190-річчя найстарішої публічної книгозбірні держави. *Вісник Книжкової палати*. 2019. № 9. С. 45–48.
6. Дьомін О. Перший український директор Одеської публічної бібліотеки М. Г. Попруженко. *Інформаційне, інтелектуальне та духовне життя суспільства крізь призму біографічних досліджень діячів бібліотечної, книжкової та видавничої справи* : матеріали IV наук.-практ. інтернет-конф. / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2022. С. 55–57.
7. Жирнова Л. О. Бібліотека в часи випробувань. *Скарбниця культури* : зб. ст. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького. Одеса, 2004. Вип. 3. С. 105–127.
8. Попруженко М. Г. Одесская городская публичная библиотека 1830–1910 г. : (ист. очерк). Одесса, 1911.

Анастасія ЛЕВЧЕНКО,

викладач Фахового коледжу
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,

Валерій ЛЕВЧЕНКО,

професор кафедри соціальних
та гуманітарних дисциплін
Одеського національного морського університету,
кандидат історичних наук, доцент.
Одеса, Україна

**Одеський художній музей в умовах
німецько-румунської окупації**

Дослідження історії Одеського художнього музею є складовою вивчення соціокультурного життя Одеси: воно допомагає виявити стан духовного здоров'я суспільства, ступінь економічних і політичних прав, характеризує його інтелектуальний потенціал, рівень суспільних відносин і зміст політичного режиму, оскільки музейна сфера є одним із каталізаторів перебігу суспільних процесів. Стосується це й періоду 1941–1944 років, коли музейна сфера в Одесі взаємодіяла з владою та суспільством в умовах німецько-румунської окупації.

Актуальність досліджуваної теми, незважаючи на наявні поодинокі праці [1; 5], посилюється відсутністю синтетичних наукових праць з історії Одеського художнього музею 1941–1944 років. Обрана тема ще не була об'єктом спеціального дослідження, попри її актуальність у науковому і практичному значенні, тому існує потреба в її вивченні шляхом залучення максимального корпусу історичних джерел з урахуванням сучасних методологічних підходів до проведення наукових досліджень. Мета статті полягає в максимально можливому вивченні історії Одеського художнього музею в умовах німецько-румунської окупації. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що значну кількість матеріалів з одеської преси 1942–1944 років, присвячених цій темі, використано уперше.

Зі встановленням в Одесі німецько-румунської влади в Одеському художньому музеї розпочалися підготовчі роботи до його відкриття під керівництвом художника К. Ф. Клюка, якого було обрано директором [4]. У музеї проводився капітальний ремонт на суму понад 100 000 марок. До ремонтних робіт входили: повний ремонт даху, скління ліхтарів, оздоблювальні роботи внутрішніх приміщень – картинних галерей і всієї будівлі, розширення приміщення, призначеного для бібліотеки музею, де зберігалися великі цінності. Ремонтувалися і приміщення, де проживали співробітники музею, а також квартира, де проживав делегат музею від губернаторства Паскаль Рута. Передбачалося також змонтувати калориферне опалення [12].

Після проведеного протягом 1942 р. ремонту директор музею К. Ф. Клюк систематизував художні цінності, що перебували у музеї в хаотичному стані. Під його керівництвом відбувався розподіл картин у хронологічному порядку. Співробітники виконали один із найважчих етапів у житті музею – оформили експозиції. У простінках між високими та широкими вікнами були встановлені виняткові за своїм виконанням копії античних скульптур: Діскобол, Гермес, Венера Мілоська, Аполлон Бельведерський та ін. [6].

Незважаючи на готовність музею прийняти відвідувачів, його відкриття відкладалося через розв'язання питання щодо підпорядкування – Муніципалітету чи Губернаторству [2; 9]. Не дійшовши консенсусу, вирішили урочисте відкриття музею провести у січні 1943 р. [6], але й ця дата виявилася неостаточною. Урочисте відкриття та освячення музею відбулося 9 лютого 1943 р. Молебень та освячення провів о. Георгій Хартел. На відкритті Музею були присутні: віце-примар Видрашку, директор мистецтв Губернаторства Руссу, генеральний інспектор Дирекції культури Думитрашку, директор культури Муніципалітету професор Зізе, директор літературної секції при Губернаторстві професор Попович, професор, академік образотворчих мистецтв, інспектор мистецтв при Муніципалітеті Чугуряну, майор Нікулеску, директор фінансів Муніципалітету Куцегеоргій, професор Г. П. Сербський та інші. Музей працював щодня від 11:00 до 16:00 [8].

Музей мав 21 зал, з яких один був присвячений італійському живопису, один – французькому, один – німецькому, один – фламандському. Гравюри і малюнки російських та іноземних митців було зібрано у двох залах [4; 8]. Музей мав у своєму розпорядженні найцінніші роботи художників І. К. Айвазовського, О. М. Бенуа, В. М. Васнецова, К. О. Коровіна, К. К. Костанді, І. М. Крамського, К. Я. Крижицького, Є. Є. Лансере, К. Є. Маковського, А. М. Матвєєва, В. О. Серова, К. А. Со-

мова та інших [6; 8]. Були представлені картини й українських художників: П. Г. Волокидіна «Пейзаж», Г. С. Головкова «На яхті», В. С. Бальца «Військовий корабель», М. Д. Кузнецова «Рибалки», К. Ф. Клюка «Квіти». Нижній поверх будинку відвели під західноєвропейське мистецтво різних напрямів і шкіл. Із західноєвропейського живопису були представлені чудові копії та кілька оригіналів картин Рембрандта, Ван Дейка, Рубенса, Строцці, Цуссена, Дюрера, Батоні та інших [6]. Особливо цікавою була італійська зала, де розміщувалася чудова копія картини П. Батоні «Магдалина, що кається» та оригінал роботи художника Б. Строцці «Весталка». Із меблів у цьому залі значну цінність становила лава для судилища венеціанської роботи з чудовим різьбленням і невеличке бюро часів італійського Ренесансу XVI століття. У сусідньому залі на центральному стенді було представлено два цікавих медальйони французького художника Н. Пуссена, які алегорично зображали два види мистецтва – поезію та музику. У наступному залі висіла велика картина на міфологічну тему, яку приписували фламандському художнику XVI ст. Ю. Сустермансу, відомому під псевдонімом Ламбер. Там само була чудова старовинна лінія з полотна А. Ван Дейка «Сімейний портрет», а із сусідніх рам дивилися двоє вандейківських шляхетних молодих людей – задумливий лицар і гордовитий завсідник салонів XVII століття. Спеціальні зали у музеї було відведено для гравюр – найтоншого мистецтва майстрів. Тут привертали увагу роботи А. Дюрера, Ж. Одрана, Л. Кармонтеля та інших [6].

15 залів було відведено під експонати, присвячені «Старій Одесі»: малюнки, гравюри, меблі, фарфор тощо [8]. Цікава галерея картин, архітектурних планів, гравюр і знімків, що розповідали історію вулиць, площ, бульварів і окремих куточків Одеси. Збереглися портрети де Рібаса, де Рішельє, Г. Маразлі – людей, які мали великі заслуги у плануванні, будівництві та розвитку міста [3]. У залах експонувалися архітектурні проекти та фотографії будівель, збудованих видатними архітекторами Ф. де Воланом, Д. Фраполлі, Ф. Боффо, Д. Торічеллі, Ж.-Ф. Тома де Томоном та іншими, фотографії пам'яток старовини – словом, усе, пов'язане зі «Старою Одесою». Відкриттям відділу «Стара Одеса» планувалося підготувати громадськість міста до 150-річчя від його заснування [6].

З 12 березня 1943 р. на підставі постанови Губернаторства музею, який перебував у віданні Дирекції культури Муніципалітету, переходив у розпорядження Суб-Дирекції культури Дирекції пропаганди Губернаторства Трансністрії з усім своїм майном і штатом співробітників (директор, секретар, адміністратор, двоє працівни-

ків, опалювачі, денний і нічний сторожі) та у відання Одеської академії красних мистецтв [10; 11]. Експонати музею та його бібліотека були цінними посібниками для студентів академії [4]. Після перепідпорядкування він отримав назву «Музей красних мистецтв» (іноді вживалася назва «Музей красних мистецтв Потоцького») [4].

При музеї було створено Одеське товариство художників (ОТХ) – єдина за часів німецько-румунської окупації художня та благодійна організація. Товариство не мало будь-якої певної програми, залучало до виставок художників різних напрямів. Основним напрямом діяльності було влаштування постійної, періодично оновлюваної виставки картин, яка, по суті, стала першою в Одесі публічною художньою галереєю у XX столітті. Дієву підтримку ОТХ надавала адміністрація Трансністрії, включаючи допомогу в організації виставок, ремонті приміщень і закупівлі творів мистецтва. Головою товариства було обрано відомого художника К. Ф. Клюка [7].

ОТХ відігравало важливу роль у культурному житті Одеси та опікувалося широким спектром художньої діяльності: скульптура, іконопис, живопис, кераміка, реставрація. Товариство організувало майстерні та студії, де працювали висококваліфіковані художники і скульптори. ОТХ регулярно проводило звітні виставки, демонструючи роботи місцевих і румунських художників. Ці заходи привертали увагу громадськості та високопоставлених осіб. На виставках демонструвалися картини, скульптури, графіка, кераміка і навіть художньо виконані іграшки. Наприклад, на весняній виставці 1943 р. експонувалося понад 200 мистецьких творів. На виставках товариства було представлено роботи відомих майстрів (М. В. Дельпеса, М. І. Жука, К. Ф. Клюка, Д. К. Крайнева, В. М. Окунева, П. І. Порубаєва, О. Ф. Стоянової та інших), а також молодих художників. Особлива увага приділялася морським і пейзажним темам, портретному живопису.

Товариство мало музей і салон, які виконували не тільки виставкові функції, а й виробничі: там писали портрети, виготовляли рекламні вивіски, вітрини. Твори місцевих майстрів реалізовували у комісійному магазині, який водночас був і музеєм. Тут поряд із витворами мистецтва – старовинним та сучасним живописом, скульптурою та керамічними виробами, було багато антикварних книг з мистецтва. Серед картин слід відзначити два пейзажі роботи художника Ш. Грав'є; оригінал «Портрет юнака», виконаний невідомим голландським майстром середини XVII ст., «Портрет молодої жінки» художника Д. да Мілано; «Жертвопринесення Авраама» – чудово виконана копія з картини Є. Р. Рейтерна; «Берег моря» І. К. Айвазовського,

«У парку» П. О. Нілуса, «Портрет дружини художника» і два етюди О. В. Шовкуненка, «Північ» Г. О. Ладиженського та ін. В ОТХ об'єдналися художники, які тяжіли до «передвижників» та академічної школи.

Товариство проіснувало зовсім недовго: зі звільненням Одеси 10 квітня 1944 р. від німецько-румунських окупантів воно припинило своє існування.

Над діяльністю Одеського художнього музею в 1941–1944 роках було встановлено абсолютний контроль з боку окупаційної влади, спочатку його здійснював Муніципалітет, а згодом Губернаторство. Створені умови були пристосовані до потреб тогочасної системи й спрямовані на тотальний контроль з її боку над музеєм, його співробітниками та творчою інтелігенцією. Таким чином влада створила собі сприятливі умови для керівництва та контролю як над установою, так і над митцями. Загалом тема історії Одеського художнього музею в 1941–1944 роки заслуговує на ретельне комплексне дослідження.

Список використаних джерел

1. Бельшина О. К. Діяльність Одеського художнього музею під час німецько-румунської окупації (жовтень 1941 – квітень 1944). *Історіосфера*. Одеса, 2019. С. 82–90.
2. В Художественном музее. *Одесса*. 1942. 31 окт. (№ 163). С. 2.
3. В Художественном музее. *Одесская газета*. 1942. 3 дек. (№ 257). С. 3.
4. Годовщина открытия Музея изящных искусств Потоцкого. *Одесская газета*. 1944. 11 февр. (№ 34). С. 3.
5. Луцкевич Н. Г. Одесский художественный музей в годы Великой отечественной войны. *Вестник Одесского художественного музея*. 2014. № 1. С. 48–56.
6. Мовсесов Г. К открытию Одесского художественного музея. *Молва*. 1942. 29 дек. (№ 23). С. 2.
7. Открытие выставки в Академии изящных искусств. *Молва*. 1943. 7 сент. (№ 227). С. 3.
8. Открытие художественного музея. *Одесса*. 1943. 12 февр. (№ 35). С. 3.
9. Передача Художественного музея. *Одесса*. 1942. 14 окт. (№ 148). С. 2.
10. Передача Художественного Музея Губернаторству. *Молва*. 1943. 20 марта (№ 89). С. 3.
11. Переход Художественного музея в ведение Губернаторства. *Одесса*. 1943. 20 марта (№ 66). С. 3.
12. Ремонт здания музея. *Молва*. 1943. 26 сент. (№ 243). С. 3.

Наталія СОЛОНЬКА,

старший науковий співробітник відділу зарубіжної
україніки Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
кандидат історичних наук,

Галина БОРИСОВИЧ,

молодший науковий співробітник
відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Київ, Україна

**Історико-пресознавчі дослідження
в журналі «Сучасність» (Мюнхен, 1961–1990)**

Анотація. Представлено маловідомі та невідомі в Україні (оскільки були заборонені комуністичною владою) напрацювання дослідників-іммігрантів з пресознавства, де відбито радянський період в історії країни. Розглянуто матеріали, опубліковані в журналі «Сучасність» (1961–1990. Мюнхен, Німеччина), які не втратили своєї актуальності донині. Аналітичні статті, огляди, інформації, репортажі на заявлену тему свідчать про русифікацію українства, його дискримінацію, етнічний геноцид. Вони ґрунтувалися на матеріалах надрукованих у СРСР довідників (зокрема Української Радянської Енциклопедії), праць і звітів науковців, статей із наукових збірників, журналів і газет, бібліографічних покажчиків, брошур, статистичних даних, публікацій у самвидаві. У публікаціях «Сучасності» об'єктивно висвітлено державне, політичне, міжнародне, культурне, економічне, суспільне життя історичної батьківщини. Пресознавчі матеріали спрямовані проти перекозень, викривлень, брехні з питань історії України та тодішньої радянської дійсності; на формування свідомості української спільноти діаспори, на підтримку зв'язків з нею. Матеріали, авторами яких є провідні науковці, політологи та журналісти українського зарубіжжя, є суттєвим внеском у вивчення історії України, вітчизняного пресознавства.

Наразі існує гостра потреба донести нарешті до української спільноти правду, що дасть їй змогу усвідомити причини росій-

сько-української війни. Безабераційним історичним джерелом, що їх відбиває, є преса.

Нині в науці немає праць із систематизації, узагальнення та історіографії досліджень преси часів радянської доби, здійснених українськими ученими зарубіжжя. Історико-бібліографічний огляд доробку дослідників-іммігрантів з українського пресознавства, опублікованого в журналі «Сучасність», у вітчизняному пресознавстві здійснено вперше.

Наша мета – розглянути роль пресознавства українського зарубіжжя як історичного джерела української історії в контексті вітчизняного книго- і пресознавства; його роль у висвітленні політики русифікації України, етноциду, дискримінації українців московською владою у видавничій діяльності.

Теоретико-методологічні основи статті ґрунтуються на працях таких вітчизняних і зарубіжних українських учених, як М. Боровик, А. Животко, Д. Дорошенко, М. Марунчак, С. Наріжний, М. Романюк, В.-С. Старосольський, Ю. Тернопільський, О. Ясь та інші.

Дослідження з пресознавства допомагають висвітлити соціальні та політичні фактори, історичний процес в Україні, оцінити цілісність української спільноти в історичній батьківщині, її духовний потенціал; сприяти формуванню самосвідомості, переосмисленню історичних факторів і подій; впливати на громадську думку діаспорної спільноти, на відчуття її нерозривності з інтересами та проблемами історичної батьківщини. Журнал «Сучасність» надавав свої шпальти матеріалам, присвяченим вивченню преси в УРСР; інформаціям і повідомленням на дотичні теми – книгознавство, видавнича діяльність, друкарство, мовознавство, культурологія. Ми вдаємося до конкретно-аналітичного підходу (за М. Романюком) [1], що має на меті дослідження певної проблеми, у нашому випадку – це зміст, спрямованість української радянської періодичної преси.

Р. Рахманний вважає становище преси в УРСР у післявоєнний період і далі за часом трагічним, оскільки «там кожне видання є рекламним органом всеросійської компартії та її української секції, що зветься Комуністична партія України...» [2]. Він підкреслює найбільший «недолік українського культурного, економічного, суспільного, церковного і державного життя ... де українські комуністи на спілку з російськими пропагують тільки УРСР – новотвір без жадного українського підґрунтя». Р. Рахманний у редакційних статтях не знайшов слова «український». Як партійно-державну, що слугує інтересам Москви, визнає українську пресу він і в статті «Пре-

са Української РСР: 1967», підкреслюючи, що Україна «залишається провінційним краєм Росії», оскільки навіть своє професійне свято українські журналісти відзначають за московськими традиціями – 5 травня: виходом першого номера газети «Искра», а не за виходом перших власних газет. «Як організатор мас, преса УРСР виконує роль колективного бюлетеня розпоряджень ЦК КПРС, вважаючи своїх читачів частиною російського великодержавного простору» [3].

Із публікацій у «Сучасності» постає реальна картина дійсності УРСР: замуляна, викручена, спотворена [4], що має місце і в Українській Радянській Енциклопедії, яка одержала численні хвалебні рецензії в радянській пресі (зокрема в «Комуністі України»), що не відповідає якості та змісту статей в ній. Так, В. Маркусь піддає критиці блідий зміст УРЕ, перенасиченість пропагандистським матеріалом, штампами, кальками, браком українського матеріалу, відображенням офіційно інтерпретованої версії історії України, ствердження російської вищості над Україною [5].

Статті в радянській пресі («Робітнича газета», «Комуніст України», «Дніпро»), де щент розбиваються творчі пошуки талановитої української молоді, розглянуто, наприклад, у статті В. П. С. «Молоді критичні реалісти» [6]. Піддано критиці пропагандистські матеріали радянської преси, де широко вихваляється КПРС [7].

П. Чернов рецензує книгу «Друк в СРСР в 1960 році. Статистичні матеріали» («Печать в СССР в 1960 году. Статистические материалы». Москва, 1961) і вказує, що порівнянне зростання кількості російських видань у багато разів перевищує українські. Цей же дослідник пише про принижений стан української преси у статті «Багато цифр, але про них треба знати» [8].

Політику компартії, спрямовану на «відмирання» української преси в УРСР і повну ліквідацію української періодики, кількість видань якої дедалі меншала, аж до мінімуму, оскільки наклади визначала Москва, розглянуто в статті П. Чернова «Преса УРСР за минуле десятиріччя» [9]. Так, у 1960 р. російські газети виходили одноразовим накладом в обсязі 51 млн 3 453 прим., а українські – 6 млн 209 тис. Настанови ЦК КПРС, згідно з якими національна преса неросійських народів має бути нижча за накладом, ніж російська, або повинна копіювати російські видання (наукові, літературні, мистецькі); ситуацію на українському видавничому полі розглянуто в статті П. Чернова «До пресової політики в УРСР» [10]. Цей же автор прискіпливо продовжує досліджувати стан україномовної преси в УРСР і в статті «До національних відносин в УРСР – місто, мова і преса східних областей» [11].

Висновки дослідника побудовані зокрема на статистиці про людину і пресу в СРСР. Відзначено постійну боротьбу українців за розвиток своєї мови. Східні області України є найважливішою ділянкою цієї боротьби. Однак рівноправного статусу українська мова не має в пресі Донбасу – в цьому регіоні немає навіть телевізійного зв'язку з Києвом. Телепередачі на донецький регіон транслюються з Москви та Ленінграда.

Під нападки у радянській пресі потрапляли ті зарубіжні політичні діячі, чия точка зору не збігалася з московською, приміром, канадський прем'єр Д. Діфенбекер, який зазначив, що «Україна і балтійські країни є колоніями під пануванням Москви». А також, що «СРСР, спираючися на збройну силу, позбавив високорозвинені країни їх незалежності, засудив мільйони свого населення на злидні і смерть, пограбував їх майно і жорстоко здушив намагання підкорених народів затримати зовнішній вигляд національної особовості» [12].

Цінність для уявлення про дійсність в УРСР становлять і бібліографічні матеріали, опубліковані в журналі. Наприклад: Дорошенко В. «Покажчик літератури про українську пресу» [13].

На матеріалах радянської преси будує свої огляди «По Україні» А. Карий, який констатує, що «в Україні нема ані свободи слова, ані свободи преси, жодних із свобод, закладених у конституції» [14], про це йдеться також у статті «Будівельна справа на Україні» [15].

Про те, що радянський читач опинився у валі фальшивих публікацій, де викривлялась українська історія, про те, що українська преса нищилася за сталінщини, ежовщини, постишевщини, «в добу субєктивізму та волюнтаризму», пише В. Стахів у статті «Черговий разуючий скандал у Києві» [16], звертаючись до проблеми фізичного знищення українських бібліотек. Дізнатися правду радянський читач не міг, нема смислу навіть порівнювати публікації в радянській пресі з надрукованими за кордоном матеріалами: М. Прокоп наголошує: «...існуюча в Україні і в усьому Радянському Союзі цензура преси не дає можливості не тільки вільних досліджень історичних джерел, а й навіть дискусій про актуальні питання життя народу, а «радянське друковане слово фактично заливає Україну» [17].

П'ятнадцять років книгодрукування і преси в УРСР на підґрунті радянської бібліографії та статистичних даних проаналізовано в статті Б. Кравцова «Прогресування русифікації в Українській РСР» [18], де автор послуговується такими джерелами: наукові праці, наукові записки, збірники й інші серійні видання за 1966–1967 роки; виданим АН УРСР і ЦНБ бібліографічним покажчиком «Видання Академії наук УРСР. Щорічник. 1968» (Київ: Наук. думка, 1971),

що є продовженням виданого в трьох томах бібліографічного опису видань АН УРСР, тобто УАН і ВУАН.

Отже, опубліковані в журналі «Сучасність» матеріали з проблем пресознавства є важливим історичним джерелом з історії України, що свідчить про необхідність їх систематизації та детального опрацювання, дослідження наукових підходів, підготовки бібліографічних покажчиків.

Список використаних джерел

1. Романюк М. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми. *Поліграфічна і видавнича справа*. 2002. № 39. С. 9–18.
2. Рахманний Р. Розмова про сучасний український журнал. *Сучасність*. 1967. № 9. С. 54–58.
3. Рахманний Р. Преса Української РСР: 1967. *Сучасність*. 1967. Ч. 2. С. 87–110.
4. Посилена русифікація книжних видань і преси в УРСР. *Сучасність*. 1975. Ч. 3. С. 121–122.
5. Маркусь В. Четвертий том «УРЕ». *Сучасність*. 1962. Ч. 1. С. 67–79.
6. В. П. С. Молоді критичні реалісти. *Сучасність*. 1961. Ч. 9. С. 106–111.
7. В. П. С. Наради партійного апарату в Києві. *Сучасність*. 1961. Ч. 10. С. 115–119.
8. Чернов П. Багато цифр, але про них треба знати. *Сучасність*. 1961. Ч. 10. С. 102–110.
9. Чернов П. Преса УРСР за минуле десятиріччя. *Сучасність*. 1962. Ч. 3. С. 73–85.
10. Чернов П. До пресової політики в УРСР. *Сучасність*. 1962. Ч. 5. С. 69–80.
11. Чернов П. До національних відносин в УРСР – місто, мова і преса східних областей. *Сучасність*. 1964. Ч. 6. С. 73–90.
12. Стахів В. Передгра до дискусії. *Сучасність*. 1962. Ч. 3. С. 85–94.
13. Дорошенко В. Покажчик літератури про українську пресу. *Сучасність*. 1963. Ч. 6. С. 111–120.
14. Карий А. По Україні. *Сучасність*. 1967. Ч. 71. С. 93–100.
15. Карий А. Будівельна справа на Україні. *Сучасність*. 1967. Ч. 3. С. 92–105.
16. Стахів В. Черговий разючий скандал у Києві. *Сучасність*. 1967. Ч. 3. С. 126–127.
17. Прокоп М. Про одну передумову української політики. *Сучасність*. 1968. Ч. 9. С. 83–94.
18. Кравцов Б. Прогресування русифікації в Українській РСР. *Сучасність*. 1971. Ч. 10. С. 67–74.

Тетяна ПОДКУПКО,

доцент кафедри суспільних наук
Одеського національного медичного університету,
кандидат історичних наук.
Одеса, Україна

**Кулінарні традиції козацтва
як нематеріальна культурна спадщина**

Кулінарні традиції є невід'ємною частиною національної та світової культурної спадщини, як і мова, література, мистецтво. Це цінний скарб, який треба берегти і плекати, пишатися ним. Українська кухня формувалася протягом віків, вбирала в себе та доповнювала інші кулінарії. Наразі вона відзначається різноманітністю страв, високими смаковими та поживними якостями, багатством рецептів, серед яких почесне місце посідають козацькі кулінарні традиції.

Саме явище «козацтво» багатогранне і багатовимірне, тож і його кулінарні традиції дуже різноманітні та різнопланові. За часів Козацько-Гетьманської держави існувала вибаглива, багатокомпонентна, «висока кухня» старшин і шляхти поряд зі звичайною щоденною їжею «низів». Гетьманські застілля, прийоми та свята, звісно, відрізнялися від повсякденного столу козаків, особливо у військових походах. У цій розвідці пропонуємо розглянути кулінарні традиції низового запорозького козацтва, які стало увійшли в поняття «українська кухня». Козаки завдяки невибагливості у побуті та харчуванні змогли закріпитися на землях безкрайнього Великого Лугу в XVI–XVIII століттях. Ольга Франко (невістка славетного письменника) як приклад найздоровішої їжі подає опис харчування саме запорозьких козаків: «Харчувалися запорожці скромно, але їжа їх, без сумніву, мала бути здоровою, якщо в часи Запорозької Січі козаки були найкращими лицарями в Європі» [1, с. 6]. Наші сучасні кулінарні смаки та вподобання містять частину досвіду славних лицарів.

Споживали козаки переважно варену, тушковану і печену їжу, таким чином виробилися своєрідні смакові стереотипи й харчові звички. У походах вони робили в землі або перевозили за со-

бою на двох колесах тимчасову пічку – кабицю, готували в ній традиційні страви – куліш, кашу, лемішку й галушки.

Курінним господарством на Січі опікувалися курінний отаман та «окремиї кухар з помічниками, невеликими хлопцями, обов'язком яких було приносити воду в курінь і тримати в чистоті казани й посуд» [2, с. 231]. Готували у великих мідних або чавунних казанах, які чіпляли за допомогою залізних гаків на кабиці в сінях кожного куреня. Варили тричі на день для всіх козаків куреня.

Д. І. Яворницький писав: «...Козаки вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку. Час від сніданку до обіду козаки проводили по-різному... Рівно о 12 годині курінний кухар вдаряв по казанові, і на цей звук кожен козак поспішав до свого куреня на обід» [2, с. 242].

Що їли козаки? Популярною їжею на Січі були кашоподібні страви з різних зернових: соломаха, тетеря, щербя, братко. Часто готували й кулеші. Однією з особливостей харчування козаків було незначне споживання печеного хліба. Основою козацького раціону були різноманітні юшки. Картопля з'явилася в раціоні українців набагато пізніше.

До наших днів дійшло свідчення французького інженера Г. Л. де Боплана, який у 1646 р. писав: «...мороз не менш пекучий і по-руйнівному всесильний... На [страждання від морозу] швидше наражаються тоді, коли не п'ють і не їдять ніякої гарячої страви. [Козаки], як правило, споживають її тричі на день; вона складається з гарячого пива з невеликим додатком масла, перцю та хліба, що заміняє їм суп і оберігає нутрощі від холоду» [3, с. 22]. Тут Боплан згадує одну з найвідоміших перших страв – «козацьку тетерю». Тісто з житнього борошна козаки в морських походах возили з собою в діжках разом із кашею з пшона. Це слугувало їм єдиною поживою на човнах або на чатах, коли не можна було розводити вогню, щоб не відкритися ворогам. Тетерю як різновид юшки з житнього борошна готували «до води й меду» або «до масла й молока». У розвідці Д. І. Яворницького про їжу запорозьких козаків зазначено, що вони вживали тетерю й братко [2, с. 240]. Тетерею він називав пшоняну кашу, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто; круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком чи звичайною водою; братко – також пшоняна каша з додатком безкислого житнього, пшеничного чи якогось іншого прісного тіста [2, с. 242].

Рибу з юшки найчастіше діставали та їли окремо, з овочами. Якщо умови були не похідні, то рибу, як правило, подавали «на стяблі», тобто на дерев'яній таці з бортиками, щоб юшка не стікала. Іноді в юшку додавали товчений часник і поливали нею рибу зверху. Такий рибний соус називався «саламур».

Із Запорозької Січі до сучасної української кухні дійшла смачна козацька юшка – куліш. Сало, крупи, цибуля – основні інгредієнти страви. Пізніше, у XIX ст., почали додавати картоплю. Зазвичай це смачне козацьке частвування готували на відкритому багатті, тому ця страва має ще одну назву – польова каша.

М'ясо було суттєвим додатком до раціону харчування козаків як влітку, так і взимку. Харчові запаси козаки поповнювали постійно. Особливо старалися ті, хто мешкав у зимівниках: їхнім головним завданням було постачання козацтву різних харчів – починаючи від м'яса, борошна, сала, круп і закінчуючи овочами та фруктами. М'ясні страви були більше святковими, ніж повсякденними. Якщо ж козаки, крім звичайної їжі, хотіли поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, чи ще чимось подібним, то складали для цього артіль, збирали гроші, купували на них продовольство і передавали його курінному кухарю. Загальновідомою козацькою м'ясною стравою є свиняча голова з хрінном. Козаки вживали також рубці, свинину, мамалигу. До мамалиги (з проса чи кукурудзи) подавали бринзу, солоний овечий сир чи пастрему (шматок м'яса, висушений або зав'ялений із сіллю) та загреби – коржі з житнього борошна, назва яких походить від того, що їх клали в напалену піч або багаття і загірбали гарячим попелом.

Під час воєнних походів харчування було дещо іншим. Певних змін зазнавав набір продуктів. Вирушаючи в похід, козаки брали з собою запас продуктів, якого мало вистачити на кілька місяців: те, що не псувалось і довго могло бути придатним для вживання. Основу раціону в походах становили сухарі, крупи, борошно, сало. Воду возили в дерев'яних баклагах, прив'язаних до сідла. У походи брали риболовні сітки, щоб за можливості урізноманітнити раціон.

Відомий історик, етнограф і публіцист А. О. Скальковський писав: «Запорозжці особливо полюбляли поїсти, випити та погуляти. У них... забав публічних не було, ходіння до церкви, слухання священних гімнів або пісень бандуристів давали їм моральну, а бенкети – тілесну насолоду. Їхню розкіш становили хороша риба, гора вареників, сирників і галушок, холодна поросятина, шинка й ковбаса» [4, с. 327].

Риби за часів козаччини було багато: осетри, білуга, севрюга, стерлядь, сом, короп, лящ, чихоня, оселедець. Козаки займалися рибним промислом. Рибу в'ялили, сушили, солили, виготовляли риб'ячий жир; уживали вареною, печеною, смаженою.

Найвідомішими стравами з капусти у козаків вважалися борщ і капуста. Борщ готували з додаванням багатьох ароматичних приправ і овочів, спочатку його називали «варивом із зіллям», а пізніше почали називати борщем, оскільки обов'язковою складовою частиною цієї страви були буряки, які мали назву «бърць».

Серед солодких страв у козацькі часи були відомі: кваша, кутя з медом, кутя з маком і горіхами, рис з медом і корицею, юха із сушених яблук, слив і вишень (узвар). З малини й журавлини варили узварець. Кваша – страва, за технологією виготовлення схожа на кисіль, але відмінна за складом продуктів. Її готували з двох частин житнього та однієї частини гречаного борошна, а також невеликої кількості борошна із житнього солоду. Борошно змішували, запарювали окропом, розводили до густини рідкого тіста і ставили на ніч у тепле місце для скисання. Таке кисло-солодке молоде тісто вранці варили у горщику, уважно стежачи, щоб кваша «не втекла». Влітку квашу запраляли ягодами, взимку – свіжою калиною, сушеними, вареними й товченими грушами. Кваша вважалася солодкою стравою.

Кулінарні традиції козацтва потребують подальшого вивчення та популяризації, оскільки вони є складовою української нематеріальної культурної спадщини!

Список використаних джерел

1. Франко О. Практична кухня. Львів : Каменяр; Фенікс ЛТД, 1993. 216 с.
2. Яворницький Д. До історії степової України. Дніпро : Січ, 2004. 443 с.
3. Боплан, Гійом Ле Вассер де. Опис України / пер. з фр. В. Косика. Львів : Мета, 1998. 179 с.
4. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпро : Січ, 2003. 678 с.

Сергій ЖИЛЯКОВ,

аспірант Полтавського університету
економіки і торгівлі.

Полтава, Україна

Друкарський верстат Йоганна Гутенберга – інноваційний прорив XV ст. у галузі книговидавництва

Відомості про народження й освіту Йоганна Гутенберга є уривчастими, але припускають, що він народився близько 1400 р., здобув знання в металургії, гравіруванні та механіці, які стали основою для його майбутніх винаходів.

У 1428 р. через політичні конфлікти в Майнці Гутенберг переїхав до Страсбурга. Тут він почав працювати над ідеєю друкарства, експериментуючи зі створенням рухливих літер і друкарських механізмів. У 1440-х роках Гутенберг повернувся до Майнца, де продовжив розробляти друкарський верстат [4].

Інноваційний прорив Йоганна Гутенберга в середині XV ст. став визначальним моментом в історії людства. Друкарство змінило спосіб створення й поширення інформації та започаткувало епоху масової комунікації, що суттєво вплинуло на європейську культуру, освіту, науку й релігію, дало поштовх до виникнення нових соціальних, політичних і культурних структур, які зумовили формування сучасного суспільства.

До винаходу Гутенберга книги створювалися вручну, що робило їх надто дорогими та малодоступними. У 1440-х роках Гутенберг розробив інноваційну на той час технологію друкарського верстата, яка базувалася на кількох ключових елементах [1, с. 6]. Багаторазове використання металевих блоків забезпечувало швидкість і стандартизацію друку. Довговічність блоків досягалася завдяки використанню сплаву свинцю, олова й сурми. Механізм, запозичений із виноробства, рівномірно наносив фарбу, створену на олійній основі, що забезпечувало чіткість тексту, якісне її тримання на папері та пергаменті.

Головним досягненням цієї технології стало тиражування книг у обсягах, які раніше були неможливими. Знижена вартість

книг зробила знання більш доступними для широкого кола і прискорила їх поширення. До середини XV ст. більшість знань зосереджувалась у монастирях і університетах, доступ до яких мали лише еліти. Започатковане масове тиражування книг забезпечило швидке поширення наукових ідей, включаючи твори античних авторів. Створення доступної освітньої літератури сприяло зростанню рівня грамотності серед населення.

Завдяки винаходу Гутенберга було започатковано нову індустрію – книговидавництва. У Європі з'явилися друкарні, які пропонували робочі місця для ремісників, редакторів і перекладачів. У соціальному сенсі – освічені люди могли отримати кращу роботу і розширити свої економічні перспективи, що стало основою для нових форм торгівлі та культурного обміну. Поширення книг стимулювало розвиток шкіл, університетів і бібліотек, сприяло стандартизації знань через уніфіковані видання [2, с. 35].

Друкарство стало важливим інструментом поширення у Європі ідей Мартіна Лютера та інших реформаторів, сприяючи трансформації релігійного ландшафту. Важливим етапом стало видання в 1455 р. Біблії Гутенберга – першої масово надрукованої книги, яка стала символом релігійного оновлення.

Друкування 42-рядкової Біблії ознаменувало початок друкарської справи як галузі та нової епохи в європейській культурі. Біблія Гутенберга, надрукована латиною, мала високу якість друку. Текст був організований у два стовпці по 42 рядки, що забезпечувало ефективне використання сторінок. Текст доповнювався створеними вручну ілюмінаціями, ініціалами та орнаментами, що надавало книзі вигляд, подібний до рукописних манускриптів, зберігаючи її художню цінність. Тираж Біблії складав близько 180 примірників, одна частина яких була надрукована на пергаменті, а інша – на папері [3, с. 39].

Винахід Гутенберга став основою для культурної трансформації, яка призвела до епохи наукової революції та демократизації знань. Друкарський верстат в інноваційному напрямі став передвісником сучасних технологій людства, таких як інтернет.

Отже, як висновок: інноваційний прорив Йоганна Гутенберга у XV столітті став однією з найважливіших подій в історії людства. Його винахід заклав основу для формування сучасної європейської культури, сприяв розвитку науки, освіти й релігії, а також зробив знання доступними для широких верств населення. Гутенберг не лише створив технологію, яка змінила світ, а й започаткував нову епоху в історії людства, вплив якої відчувається і сьогодні.

Список використаних джерел

1. Онопченко Г. В. Практичні аспекти створення інформаційно-соціальних середовищ : метод. рек. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2014. 48 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32309148.pdf>
2. Перга Ю. М., Махно О. В. Історія науки і техніки: конспект лекцій : навч. посіб. Київ : КПІ ім. І. Сікорського, 2024. 134 с.
3. Продан І. В. Історія виникнення і становлення поліграфії у світі та Україні : зб. матеріалів VIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Полтава, 14 берез. 2024 р. Полтава, 2024. С. 38–41. URL: [https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10068/%20%20%20%20%20%20%20_%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20_2024_1%20\(1\)%20\(1\).pdf?sequence=1#page=38](https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10068/%20%20%20%20%20%20%20_%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20_2024_1%20(1)%20(1).pdf?sequence=1#page=38)
4. Gensfleisch zur Laden gen. Gutenberg, Johannes. URL: <https://www.lagis-hessen.de/pnd/118543768>

ПІДСУМКИ
Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю
«Пам'ятки писемності та культури:
вивчення, збереження, популяризація»
Одеса, 11–12 грудня 2024 року

Щорічна конференція «Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація», яку проводить Одеська національна наукова бібліотека в партнерстві з Інститутом книгознавства НБУ імені В. І. Вернадського, вже стала доброю традицією для професійної спільноти – працівників національних і державних книгозбірень, архівів і музеїв, академічних інституцій, бібліотек вишів України та зарубіжжя. Це потужний інформаційний майданчик, де учасники можуть розповісти про свої напрацювання, поділитися досвідом, обговорити спільні проблеми й актуальні напрями діяльності. Цього року до конференції долучилося 115 учасників, до її програми було включено 43 доповіді.

Конференція розпочалася пленарним засіданням і продовжилася у таких секціях:

- «Унікальні пам'ятки писемності та культури: дослідження, збереження та інтерпретація»;
- «Історико-біографічні дослідження: джерелознавчі аспекти у вивченні культурної спадщини України»;
- «Книжкові колекції та архівні документи у фондах інституцій пам'яті: формування, дослідження, сучасний стан»;
- «Цифрові проекти та технології як інструмент збереження, доступу та промоції історико-культурної спадщини»;
- «Культура в умовах війни: історичний вимір та сучасний контекст».

Учасники конференції акцентували увагу на таких питаннях:

1. Залишається актуальною проблема фізичної збереженості бібліотечних, архівних і музейних фондів від знищення внаслідок російських ворожих атак, що передбачає пакування, переміщення, евакуацію, охорону, а також систематичну перевірку наявності цінних фондів (інвентаризацію).

2. Одним із ключових завдань є оцифровування фондів, забезпечення зберігання цифрових копій на потужних носіях довготривалого зберігання інформації та в «хмарних» сховищах даних, участь у проєктах зі створення цифрових бібліотек («Культура України», «Україніка» тощо).

3. Через загрозу фізичного знищення культурної спадщини під час воєнних дій набувають особливої важливості питання створення і збереження детальних наукових каталогів книжкових пам'яток – як електронних, так і друкованих.

4. Велику цінність мають книгознавчі та документознавчі дослідження з метою якомога ширшої популяризації знань про українську книгознавчу традицію, українське книговидання та українську книгу як найціннішу історико-культурну спадщину українського народу, важливу складову світової культури.

5. Активно використовувати традиційні та інноваційні форми (виставки, презентації, огляди, публікації) для популяризації книжкових пам'яток як унікальної історико-культурної цінності, що є основою нашої ідентичності.

6. Поширювати європейськими мовами інформацію про досягнення та особливості української культури в широкому сенсі. Брати участь у міжнародних проєктах, таких як «Архівний портал Європи» (Archives Portal Europe, APE) та «Європеана» (Europeana).

7. Наразі чи не найгострішим викликом для інституцій пам'яті стає недостатня кількість профільних науковців: досвідчених бібліографів, книгознавців, експертів, реставраторів, IT-фахівців. Отже, спеціалізовані відділи рідкісних видань і рукописів мають приділяти підвищену увагу навчанню працівників – експертів-книгознавців.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ**

Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю
Одеса, 11–12 грудня 2024 р.

Українською та англійською мовами

Упорядник
Галина Миколаївна Шпак

Верстка
Ірина Михайлівна Свістунова

Підготовлено до оприлюднення редакційним відділом
Одеської національної наукової бібліотеки

Підписано: 25 березня 2025 р.
Обсяг – 14,0 обл.-вид. арк.